

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192747

UNIVERSAL
LIBRARY

सागर साहित्य : : : : २२

छाया नट

लेखक
रमणलाल देसाई

अनुवाद
रत्नप्रभा रणदिवे
सहाय
शांता रणदिवे, बी. ए.

मुंबई, १९४४

किंमत रु. ४०

मुद्रक: एम्. आर. कालेवार, प्रफुल्ल प्रिंटिंग प्रेस, नानाशंकरशेटवाडी,
३८०, गिरगांव रोड, मुंबई, नं. २

प्रकाशक: बा. द. सातोस्कर, बी. ए., सागर साहित्य कार्यालय,
त्रिभुवन रोड, मुंबई ४

CHECKED 1956

चित्रकार: रघुवीर शं. मुळगांवकर, तुळशी बिल्डिंग, खेतवाडी
बेंकरोड, मुंबई ४

एकमेव विक्रेते: महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, पार्तुगीज चर्चजवळ
गिरगांव, मुंबई ४

उद्देश

उत्कृष्ट परदेशी साहित्याचा परिचय अनुवादाच्या द्वारा मराठी वाचकांना करून देण्याची 'सागर साहित्या'ची योजना या पुस्तकाच्या प्रकाशनाने आम्ही सुरू करीत आहो. मराठीत अभिजात ललितकृतीची निपज समाधानकारक होत आहे खरी, पण परभाषांतील वाङ्मयाच्या अनुवादाने आपली मराठी भाषा अधिक समृद्ध होणार आहे यांत शंका नाही.

पण हे अनुवादित वाङ्मय यथातथ्य अनुवादाच्या द्वारे मराठीत यावे यावर आमचा विशेष कटाक्ष आहे. मूळांतली नावे बदलून, प्रसंगांत फरक करून, कांही भाग वाढवून तर उल्ट कांही कमी करून जे रूपांतर केले जाते त्यामुळे मूळ लेखकाला अन्याय तर होतोच, पण शिवाय मूळांतली खरी गोडी वाचकाला चाखायला मिळत नाही.

मूळांत कांही बदल न करतां फक्त नांवांचे तेवढे मराठीकरण करूनही अनुवाद केला जातो. पण यामुळे वडाची साल पिंपळाला लावण्याचा अनवस्था प्रसंग ओढवतो. पात्रे महाराष्ट्रीय, कथानकस्थळ महाराष्ट्रांतले, पण घटना मात्र परदेशी वाटल्यामुळे रसभंग पदोपदी होतो.

मूळाला धरून, पात्रांची नावे तींच घेऊन, स्थलकालपरिस्थितींत कोणताही बदल न करून, पण भाषेचे वळण मात्र पूर्ण मराठी ठेवून अनुवाद करण्याचा जो तिसरा प्रकार आहे, त्याचाच अवलंब 'सागर साहित्या'तून प्रसिद्ध होणाऱ्या भाषांतरित पुस्तकांच्या बाबतींत आम्ही करणार आहो. श्री. मामा वरेरकर यांचे 'शरत्-साहित्य' हे अशा अनुवादाचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्यांचेच अनुकरण प्रस्तुत पुस्तकाचे भाषांतर करताना लेखिकेने केले आहे.

गुजराती वाङ्मयांतील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ लेखक श्री. रमणलाल देसाई यांची निवड अनुवादासाठी आम्ही प्रथम केलेली आहे. 'छायानट' नंतर हळुहळु त्यांची इतर पुस्तके सौ. रत्नप्रभा रणदिवे या भाषांतरित करीत आहेत. व यथावकाश ती 'सागर साहित्या'तून प्रकाशित होणार आहेत. इतर भाषांतील वाङ्मयाचा अनुवाद करून वाचकांना वेळोवेळी सादर करण्याचा संकल्प वाचक ग्राहकांच्या उत्तेजनाचे पार पडेल अशी आशा आहे.

सागर साहित्य प्रकाशन

सागराच्या लाटा

गुलाब गेद

वादळांतील नौका

कुळागर

वैमानिक हल्ला

तुटलेले तारे

कारजाचे तुषार

किनाऱ्यावर

उबराचा फुले

दिव्यावरती अंधेर

शहाळी

वेलविस्तार

तीन तरुणी

तृष्णा

तारांबळ

मी आणि माझे लेखन

एकादशी

निशिकांतची नवरी

आनीतेचे दिव्य

छायानट

द्राक्षाच्या देशांत

जीवनासाठी

आई

मीलन

प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई

जयवंतराव सरदेसाई

प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई

संपा.-बा. द. सातोस्कर

भा. वि. वरेरकर

अनंत काणेकर

व्यं. अ. पै. रायकर

प्रा. वि. द. साळगांवकर

ह. वि. देसाई

अनंत काणेकर

सां. घ. कंटक

महादेव शास्त्री जोशी

व्यं. अ. पै. रायकर

कु. नलिनी मुळगावकर

वि. वि. बोकील

संपा.-मो. ग. रांगणेकर

भा. वि. वरेरकर

प्रा. अनंत काणेकर

प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई

ले. रमणलाल देसाई, अनु.-रत्नप्रभा रणदिवे

संपा.-बा. द. सातोस्कर

ह. वि. देसाई

ले. पर्ल बक, अनु - बा. द. सातोस्कर

सां. घ. कंटक

सागर साहित्य प्रकाशन

प्रस्तावना

‘ दिव्यचक्षु ’ लिहिल्यानंतर दहा वर्षांनी ‘ छायाणट ’ लिहिण्याची इच्छा चहावी हे एक विधिवैचित्र्यच म्हणायच.

‘ छायाणट ’ म्हणजे राग नाही किंवा एकादा नटही नाही. परंतु, एका अशा कांही अदृश्य नटाची ही कल्पना आहे की ज्याचा सांवली आपल्याला सोडीतच नाही, ज्याचं नर्तन आपल्याला खाली खालीच खेचत आहे. अशी कांही एक सांवली आपल्या देशावर सतत फिरत राहिली आहे की ती राष्ट्रीय प्रगतीचा मार्ग रोखून धरते आहे, अन् आपले सारे निश्चय अन् सकल्प फलद्रुप होऊं देत नाही. त्याची कारण वाटेल ती असुं देत. परंतु अकल्पित व्यक्तीच्या रूपानं अन् अकल्पित कारणानी ती सांवली प्रगट होत असते.

गेल्या दहा वर्षांतील कार्य अन् प्रगति अगदीं निराशाजनक आहे. आपल्या-मधें जी ही निराशावादी वृत्ति निर्माण झाली आहे तिलाच आपण पराजित वृत्ति (Defeatism) म्हणत असतो. अर्थात ती वृत्ति चांगली नाही, फायदेशीर नाही अन् मार्गदर्शकही नाहीच. त्या वृत्तीनं एकदां आपल्या हृदयांत ठाणं मांडलं म्हणजे ती मनाची स्थिति आपल्याला अगदीं नैसर्गिकच वादं लागते. अशाच पराजित वृत्तीचं प्रतिबिंब म्हणजेच ही छायाणटाची कथा. या कथानायकाला फार कांहीं दूर शोधायला जायची जरूर नाही. कशावरून आपलंच ते प्रतिबिंब नाही ?

या परिस्थितीत लिहिलेली कथा थोडी कटु वाटणारच. तरीसुद्धां कुठल्या बर्गाच्या, कोणत्याही व्यक्तीच्या भावना दुखावण्याच्या लेखकाचा हेतु नाही.

कथानक या दृष्टीनं ‘ छायाणट ’ कादंबरीचं कथानक या कादंबरीत संपूर्ण झालेलं असलं तरीसुद्धां या कादंबरीला पहिला खंड म्हणण्यांत माझा उद्देश आहे. ही पराजित वृत्ति का कायमचीच राहाणार आहे ? छाया नाहीशी होऊन मुक्ति-नृत्य

करायचा संभवच नाही का ? 'आदर्श' या शीर्षकाखाली 'आदर्शभंगा' च्या लिहिलेल्या या कथानकावर पुढं मागं 'आदर्शसिद्धि' या नांवान दुसरा भाग लिहितां येणार नाही का ? तशी आशा तर आहेच.

परंतु तसं वातावरण तयार झाल्याखेरीज दुसरा भाग लिहितां येणार नाही असं मला वाटतं. आणि हे कथानक संपूर्ण झालं आहे असं मी मानतो.

३१ जुलै १९४१

रमणलाल देसाई

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

'छायानट' कार्दबरीच्या वाचकांकडून मला दोन प्रश्न विचारले जातात. 'कथानकांत वर्णन केलेल्या निराशावादाचे कांहीं पुरावे आहेत का ?'

प्रथम मी एक खुलासा करतो, की मी निराशावादी नाही. परंतु जीवनांत —राष्ट्रीय जीवनांत निराशावाद आहे हे मात्र कुणी विसरूं नये.

ज्या देशांत एक प्रेरक राष्ट्रवादी व्यक्ति कट्टर जात्यभिमानी बनून राष्ट्रीय प्रगतीचा मार्ग रोखून धरीत असेल, लाखो रुपये मिळवून ते मिळवण्याचं काम चालूं ठेऊन हिन्दुस्थानच्या गरिबीविषयी हलहल दाखवणारे राष्ट्रीय पुढारी असतील, मौज अन् ख्यालीखुषालीत स्वतःच जीवन व्यतीत करणारे खुशालचेंडू शेतकऱ्यांना मात्र काटकसरीचा उपदेश करायला पुढे सरसावत असतील अन् आपल्या सामान्य जीवनाशी ज्या गोष्टींचा तिलमात्रही संबंध नाही, अशा तऱ्हेचं शिक्षण देऊन ज्या देशांतला तरुण वर्ग निर्माण केला जात असेल, त्या देशांत पावलेंपावलीं निराशेचे क्षण प्रत्ययास आले नाहीत तरच नवल म्हणायचं !

ह्याचा अर्थ असा मात्र कुणी करूं नये की मी निराशावादी होण्याचा उपदेश

करीत आहे. पुष्कळ वेळां असंही होतं कीं निराशाच माणसाला एकदं साहस करायला प्रवृत्त करते.

दुसरा प्रश्न मला विचारण्यांत येतो कीं, 'ह्याला काहीं मार्ग दाखवा ना !'

माझ्या मताप्रमाणं तो मार्ग गांधीजींनीं केव्हांच दाखवून दिला आहे. अर्थांत साहित्यिकही मार्ग दाखवूं शकणार नाहीत असं नाही. परंतु त्या मार्गांत येणाऱ्या अडचणी दाखवून दिल्यान्ही कांहीं अशी मार्गदर्शन झाल्यासारखं होणार नाही का ?

तरीही एवढं मी कबूल करतो, कीं मार्ग दाखवून देण्याची माझ्यांत पात्रता नाही. मात्र ध्येय अगदीं छोटसं आहे. एकदां वाचण्यासारखी कथा माझ्या हातून निर्माण झाली कीं त्यांतच मला समाधान आहे.

२१ जानेवारी १९४२

रमणलाल देसाई.

आमचें ताजें प्रकाशन

मी आणि माझें लेखन : संपा. मो. ग. रागणेकर	रु. २॥
एकादशी (कथासंग्रह) : भा. वि. वरेरकर	रु. २
निशिकांतची नवरी (दु. आ.) : अनंत काणेकर	रु. १०८=

एकमेव विक्रेते—बापट आणि कंपनी, मुंबई २

आनीतेचें दिव्य (कथासं.) : लक्ष्मणराव सरदेसाई	रु. २।
छायानट (कादं.) : रमणलाल देसाई, अनु. रत्नप्रभा रणदिवे	रु. ४॥
द्राक्षांच्या देशांत (पोर्तुगीज कथा) : सपा. बा. द. सातोस्कर	रु. २।
जीवनासाठीं (सामाजिक नाटक) : ह. वि. देसाई	रु. १
आई (कादंबरी) : पर्ल बक, अनु० बा. द. सातोस्कर	रु. ५
मीलन (सामाजिक कादंबरी) : सां. घ. कटक	रु. २॥

एकमेव विक्रेते—महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, मुंबई ४

: १ :

गौतमनं आज अगदीं प्रसन्न चित्तानं विछान्यावर अंग टाकलं. जवळ जवळ दीडशें सभासद त्याच्या स्वाध्याय मंडळांत दाखल झाले होते. कॉलेजच्या आठशें विद्यार्थ्यांतून दीडशें खरे क्रान्तिकारक निघाले तरीही क्रान्तीचा ध्वज फडकत राहिल. शिक्षण, कला अन् साहित्य यांत रशियानं केलेली प्रगति दिपवून टाकण्यासारखी होती. त्यांतल्या थोड्या अंशानं तरी आम्ही कांहीं करू. दीडशें सभासद प्रत्येकीं शंभर शंभर नवीन अनुयायी मिळवतील तर पहातां पहातां पंधरा हजारांची संख्या होईल. अन् सत्ता प्राप्त करण्याचं एक सबळ असं साधन सहज मिळेल. पांच वर्षांत ते पंधरा हजार अनुयायी प्रत्येकीं दुसरे शंभर शंभर सभासद मिळवतील तर पंधरा लाखांचं प्रगतिशील सैन्य !—

पंधरा लाख सैनिक काय करूं शकणार नाहीत ? सारी मनुष्यजात नखशिखांत बदलून टाकण्याची त्यांच्यांत शक्ति असणार ! एका दशकांत हिंदुस्थानचा नकाशा साऱ्या जगाचं लक्ष वेधून घेईल !

जगाचं सुख ! हिंदुस्थानच्या हातून मिळालेलं जगाचं सुख ! केवळ दहाच वर्षांचा खेळ ! केवळ गौतमलाच नव्हे तर कुणालाही या कल्पनेनं आनंद झाला असता. पण गौतमला केवळ ही कल्पना वाटत नव्हती. त्याला हें शंभर टक्के सत्यच वाटत होतं. गांधीवादांत गुरफटून त्याचीं दोन चार वर्ष फुकट गेलीं नसतीं तर तीं वर्ष सुद्धां क्रान्तिकारक झालीं असतीं !

खरंच ! गांधीवाद हा एक त्याच्या आयुष्यांतला इतिहासच म्हण्टाला पाहिजे. त्याच्या चकाकीमागं चालू असलेली प्रतिक्रियाही त्याला

लवकरच समजली हे भाग्यच म्हणायचं ! गौतमचं नांवही गांधीवादी छापाचं ! अहिंसेचा आद्य उपदेशक गौतम ! अन् गांधींच्या अहिंसेला झुगारून देणाराही गौतम ! काय चमत्कारिक योगायोग ! जगत्शान्ति हा खरा आदर्श, परंतु तो मिळवायचा मार्ग मात्र अहिंसा हा नाही. हिंसेचं जाळं तोडण्यासाठी अहिंसेचा प्रयोग किती अशास्त्रीय !

आणि खादीच्या वेडाच चिन्ह अजूनही त्याच्या देहावर दिसतच होतं. क्रान्तिकारक गौतमाला तो खादीचा सदरा अंगावर घालून वावरणं शक्यच नव्हतं संस्कृतीची पिछेहाट अन् संस्कृतीच्या संकुचितपणाचं तें चिन्ह ! वाफ, वीज, रेडिओ आणि दुर्बिण या साऱ्या आधुनिक जगाला लुप्त करणाराचं नांव खादी ! जगांतील श्रमजीविवर्गाएवजीं हिंदुस्थानांतील श्रमजीविवर्गाविषयीं आपली सहानुभूति मर्यादित करणारी खादी !

अगावरचं खादीचं वस्त्र दूर फेंकून दिलं तर आपल्यातील दुबळेपणाचे सस्कारादि चटदिशी नाहींमे होतील !

गौतम उठला अन् कॉलेज-हॉस्टेलच्या खोलींतल्या अंधुक प्रकाशांत त्यानं खादीचा सदरा अंगांतून काढून दूर फेंकून दिला. आणि तलम, मऊ खमसि त्यानं अंगांत घातला. कुणीतरी खदखदून हंसल्याचं त्याला ऐकू आलं का ? तशी कांही फार रात्र नव्हती झाली. हॉस्टेलमधले सारेच विद्यार्थी कांही झोपले नसणार !

आणि मध्यरात्री किंवा अगदी पहाटे उठून हंसणाऱ्या हॉस्टेलमधील विद्यार्थ्यांना कोण अडवू शकणार ? कुणाचीही कदर न वाळगतां कॉलेजमधील जो प्रसिद्ध विद्यार्थी नियमांना किंवा बंधनांना धाब्यावर बसवतो तो स्वतंत्रता-प्रिय असतो म्हणूनच ना ? हे ओळखीच्या विद्यार्थ्यांचं हंसणं होतं हे नक्की ! त्यानं ज्यावेळी तो सदरा अंगांत घातला त्यावेळी जगांतील मजुरांच्या भावनांचं सोव्हिएट कामगारांमधे जें एकीकरण झालं आहे त्याची अनुभूति त्याला त्यावेळीं उपभोगायला मिळाली. अन् खादीत गुरफटून राहिलेला हिंदी संकुचितपणा झुगारून दिल्याचा त्याला अपरिमित आनंद वाटला.

गौतमनं परत आपल्या कोंटवर अंग टाकलं. अन् आपल्या खोलींतच

कुणीतरी खदखदून हंसत आहे असं त्याला वाटलं. गौतम एकदम दचकला अन् उठून बसला. त्यानं विजेचा दिवा लावला. त्याच्या त्या छोट्या खोलीत कुणीच नव्हतं. अन् आजुबाजूच्या दोन्हीही खोलीत कुणाची चाहूलही ऐकू येत नव्हती. सर्वत्र शान्तता होती.

कोण त्याला चिडवत होतं ? स्वरसंयोजनांमधें तरबेज असलेला विद्यार्थी तर या वर्षी कॉलेजांत कुणीच नव्हता. मग गौतमच्या खोलीतच हंसण्याचे स्वर ऐकू येतील अशी स्वरयोजना कुणी केली होती ?

आकाशांत वीज चमकली. आणि दुरून मेघगर्जनाही त्याला ऐकू आली. हा तर पावसाळ्यांतला गडगडाट होता !

गडगडाट होतो ना ? होऊं दे. आकाशाच्या गडगडाटांची त्याला मुलींच भीति वाटत नव्हती. निरर्थक हवेत विरून जाणाऱ्या या नैसर्गिक शक्तीचा उपयोग क्रांतियुगांत मानवांच्या सेवेसाठी केला जाईल या कल्पनेनं गौतमनं पुनः विछान्यावर अंग टाकलं. किती वेळ ? कुणाला ठाऊक ! गौतमला तर असं वाटत होतं की त्याला झोपच लागली नाही. त्याच्या खोलीत भुतं फिरत असल्याचा त्याला भास झाला. शास्त्रीय सत्ययुगाच्या वर्तमानकाळांत भुतांचं अस्तित्व असणंच शक्य नाही याची गौतमला खात्री होती. तरी सुद्धा लहानपणीं भुतांच्या गोष्टी ऐकून त्याच्या मनावर झालेले संस्कार मिटलेल्या डोळ्यापुढं भुतांचा आभास निर्माण करीत होते. तीं भुतं म्हणजे केवळ आभाम होता याची त्याला जाणीव होती म्हणूनच तो स्वस्थ पडून होता. तरीही त्याच्या मनःचक्षूपुढं तीं आभासमय चित्रं उभीच होती.

तो हंसतच होता. अन् एकाएकी त्याला एक भयंकर आवाज ऐकू आला. गौतमचे डोळे एकदम उघडले गेले. डोळे उघडल्याबरोबर त्याच्या समोर दहा मुखांचा रावण तिरस्कारानं हंसतांना त्याला दिसला. त्या हास्यातूनच एक कराल गर्जना झाली.

“ रावण आहेस तू ? ” गौतमनं जराशा भीतीनं विचारलं.

“ हो.”

“ तूं अजून जिवंत आहेस ? ”

“ पाहून घे मला. मी अजून जिवंत आहे की नाही तें ! ” रावणाची दहाही तोंडं एकदम बोलली.

“ माझ्याजवळ कां येतो आहेस ? ”

“ रामाची सांवलीही मला दिसली तरी जिवंत होऊन मी त्याच्या माग लागतों. तुझ्या खोलीत राम लपला आहे.”

“ राम ? माझ्या खोलीत ? मी एकटाच आहे. या खोलीत तर दोघांना रहायला मनाई आहे.”

“ मग तूच राम असशील. ”

“ मी ? राम ? जा. मी तो पुराणांतला जुना आदर्श स्वतः होऊं इच्छित नाही. ”

“ मग मला ती सांवली कां दिसली ? ”

“ त्या गाधीन कांहीं तरी रामराज्याचं खूळ उठवलंय मला राम नको आहे अन् रामराज्यही नको आहे. त्याहीपेक्षां माझी भूमिका जास्त प्रगतिपर आहे. ”

“ याद राख. रामाचं नाव घेतलंस तर रावण समोरच उभा आहे ! —अन् तुमच्या लबाड प्रचारकानं निर्माण केलेला भ्रम खरा मानू नकोस. ”

“ प्रचारक ? भ्रम ? ”

“ वाहिमीकी अन् तुलसीदासासारखे लबाड, पक्षपाती प्रचारक ! किती लबाड प्रचार आहे त्याचा ? रामानं रावणाला मारला ! हः ! हः ! हः ! अशा कित्येक रामाना रावणानं गळा दाबून गुदमरून टाकलं आहे ! अन् तूं राम व्हायचा प्रयत्न केलास तर पहा—” रावणाच्या वीस हाताच्या मुठी एकदम वळल्या. वीस नेत्रांतून अमिकणांचा वर्षाव होऊं लागला. त्याचीं दहा तोंडं म्हणजे जणुं काय मृत्यूचा मूर्तिमंत अवतार आहे असं वाटूं लागलं ! गौतमच्या हृदयांत धडकी भरली. त्याच्या तोंडून उद्गार निघाले,

“ पण—महाराज रावण ! माझा अन् रामाचा कांहींच संबंध नाही—”

“ मग तुला काय—मी माझ्या पक्षांतला समजूं ? ”

“ पक्ष ? मला माहीत नाही. ”

“ तू वर्तमान हिंदुस्थानांत राहतोस की मानवपूर्व युगांत ? ”

“ असं कां म्हणतां ? ”

“ तुझ्या हिंदुस्थानांतलीं तेहतीस कोटी माणसं माझ्या पक्षाचीं आहेत. ”

“ तेहतीस नव्हे—पस्तीस कोटी. ”

“ हो पस्तीस कोटी. पण त्यांतलीं दोन कोटी माणसं रामाला मतं देतील. पण बाकीची माणसं माझ्याच पक्षाचीं ना ? ”

“ म्हणून काय झालं ? ”

“ माझ्याच बाजूला बहुमत आहे ! अन् बहुमताचा स्वीकार न करणारा कौणता कमनशिबी प्रान्त आहे ? ”

“ तें मला कबूल आहे. जिथं आतां अल्पमत आहे तिथं बहुमत होणं अगदीं शक्य आहे. ”

“ आर्यावर्तात ? अरे मूर्खा, पहात नाहीस का ? आर्यावर्त आतांपर्यंत संहार करीत आला आहे. ”

“ तुम्ही शास्त्रज्ञ आहांत, विद्वान आहांत, धनवान् आहांत, कलाकार— ”

“ बस कर. माझ्यामधें हे सगळे गुण आहेत ते माहीत आहे मला. म्हणूनच मी तुझ्या आर्यावर्ताचे तुकडे तुकडे करीन. अन् याद राख. माझं शास्त्र, माझी विद्वत्ता, माझं धन, माझी सत्ता अन् माझी कला या साऱ्यांचा आर्यावर्ताचा नाश करण्यासाठीच मी उपयोग करीत आलों आहे. ”

“ पण त्याचं कारण काय ? ”

बाहेर वीज चमकली अन् पडली. त्या विजेबरोबरच रावणाच्या नेत्रांतल तेज जमिनींत नाहीसं झालं. आणि रावणाची क्रूर मूर्तीही जमिनींतच नाहीशी झाली !

गौतम एकदम उठून उभा राहिला. तो आवाज इतका मोठा—भयानक होता की जणुं काय कॉलेज—हॉस्टेलवर तोफांचा मारा चालू होता. गौतम वीर तरुण होता. तो वीर सैनिक व्हायला निघाला होता. तरी सुद्धां त्याचं हृदय धडधडायला लागलं. तो पुढं आला. त्याच्या खोलीची खिडकी उघडी होती. त्यांतून पावसाचं पाणी आंत येत होतं. बाहेरच्या काळोखांत विजा चमकत

होत्या. त्या विजांचा प्रकाश त्याच्या खोलीत चकाकत होता.

गौतमनं खिडकीच्या बाहेर पाहिलं. मघांशीं कडाडलेल्या विजेच्या आवाजाचा प्रतिध्वनि त्याच्या कानांत अजूनही घुमत होता. निजलेल्या विद्या-ध्यांनीं अंगावर जास्त पांघरुणं लपेटून घेतली. त्यांनीं डोळे जास्तच घट्ट मिटून घेतले. मेघ प्रसन्न होऊन कीं क्रुद्ध होऊन ?—भूमीवर सारखा वर्षाव करीत होता. वीज हंसत होती त्यावेळीं मेघही हंसत होता. वीज लपत होती त्यावेळीं मेघही काळवडत होता. आकाशांत हा लपंडाव चालला होता. पण लोकांना तो निसर्गाचा लपंडाव भयानक वाटत होता

सहस्र-चक्षू पाऊस अन् दशानन रावणाचा काय बरं संबंध ? पावसा-इतकाच व्यापक रावण असला तर ? वाल्मिकीला रामाच्या विजयाची कल्पना सुद्धा आली नसती. वायु विंझण घालतो, मेघ पाणी भरतो, सूर्य चन्द्र दिवे लावतात, नवग्रह त्याच्या पलंगाच्या पायाखाली दडून बसतात, अशा सत्तेचा रावण दहांच्या ऐवजीं सहस्र मस्तकं धारण करून पुन्हा जन्मला तर ?

पुनर्जन्म म्हणजे एक कल्पनाच आहे ! व्यक्तिगत माणूस पुन्हा जन्म घेतच नाही. शास्त्रज्ञ तरी कुठं पुनर्जन्म सिद्ध करून दाखवताहेत !

मग इतक्या वर्षानन्तर गौतमच्या स्वप्नात रावण जिवंत होऊन कसा आला ?

त्यांत चमत्कार कांहींच नव्हता ! गांधींच्या रामराज्याविषयींची दुसरी बाजू गौतमनं कालच एक सुप्रसिद्ध मासिकांत मांडली होती. हिंदुस्थानच्या उद्धाराच्या योजना आंखीतच गौतम निजलेला होता. गौतमच्या स्वप्नसृष्टीत रावण दिसणं स्वाभाविक होतं. अन् बाहेरच्या मेघगर्जनेनं अन् सोसाळ्याच्या वाऱ्या-पावसानं त्या स्वप्नांत सत्याभास निर्माण केला.

खिडकी बंद करतांना गौतमला हंसू आलं. आकाशांत अजूनही विजा हंसत नाचत होत्या.

मानव अन् निसर्ग यांत युद्ध झालं तर ?

Exploitation of Nature ! प्रकृतीचं शोषण ! ती शोषणाची कला म्हणजेच संस्कृति !

त्या संस्कृतीला कलंक लावणारी एकच गोष्ट म्हणजे मानवप्राणीच एक-मेकांचं शोषण करतो ही !

पण मानवप्राणी तरी निसर्गाचाच एक अंश आहे ना ? निसर्गाचं शोषण माणसं करतात, अन् माणसाचं शोषणही माणसंच करतात, यांत फरक कुठला ?

गांधीची अहिंसा ! अन् साम्यवाद्यांची हिंसा ! परिवर्तन अन् पराजय !

परिवर्तन झालं नाही तर ? जुन्या संस्कृतीला अन् रुढीला कवटाळून बसलेल्या वर्गाचा नाश झालाच पाहिजे. वर्णभेद अन् वर्णभेदाचं स्तोम माजवणारीं राज्यं अन् साम्राज्यं नाहींशी केलींच पाहिजेत !

खिडकी बंद करून गौतम निजला. फटीतून वाऱ्याचे झोत अन् पावसाचे थेंब आंत येतच होते. त्याचं भयानक स्वप्नही नाहीसं झालं होतं. तो आता शांतपणानं झोपला !

: २ :

निद्रा म्हणजे सामर्थ्याचा अखंड झरा ! गौतमच्या दारावर कुणीतरी ठोठावलं तरी तो जागा झाला नाही. किती वेळानं गौतमला जाग आली. तो उठला अन् त्यानं दार उघडलं. पाऊस आतां थाबला होता. हवा अगदीं थंड झाली होती. कोवळं उन्हही पडलं होतं. सकाळची गोड झोप लागल्यामुळं गौतम अगदीं प्रसन्न दिसत होता.

“काय झालं ? कां उगीच दार ठोकतो आहेस ?” गौतमनं विचारलं.

“पोलीस येताहेत. तुझ्याच खोलीवर मोर्चा दिसतोय. आहे कांहीं पसार करण्यासारखं?” अरविदानं विचारलं. अरविद त्याचा जानी दोस्त होता.

“कांहीं नाही. येऊं दे.” गौतमनं उत्तर दिलं. इतक्यांत कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल अन् पोलीस अंमलदार खोलीजवळ आले. त्यांच्या मागं दहाबारा विद्यार्थीही गोळा झाले होते.

गौतमनं प्रिन्सिपॉलला नमस्कार केला. त्याचा त्यांनीं स्वीकार केला नाही. प्रिन्सिपॉल हिंदी गृहस्थ होते. इतकीं वर्षं कुणीतरी साहेबच प्रिन्सिपॉल असे. त्या प्रथेचं उलंघन करून याच वर्षी या देशी प्रिन्सिपॉलची नेमणुक करण्यांत आली होती. पण त्या गोऱ्या साहेबांचा खेळाडूपणा अन् साऱ्या विद्यार्थींशीं सलगीनं वागण्याची पद्धत विद्यार्थी अजून विसरले नव्हते. त्यांना त्या गुणाची उणीव या प्रिन्सिपॉलमधें फारच भासत होती.

नमस्काराकडे लक्ष न देतां प्रिन्सिपॉलनं रागानं म्हटलं,

“गौतम, तुला ही जागा खालीं केली पाहिजे.”

“माझ्या कुठल्या गुन्ह्याबद्दल?” गौतमनं विचारलं.

“गुन्हा? पहा हे पोलीस अंमलदार झडती घ्यायला आले आहेत.”

“कसली झडती?”

“तुझ्या खोलीची.”

“माझ्या खोलींत आक्षेपाई असं कांहींच नाही.”

“बस कर, त्यांना काय हवूंय ते पाहूं दे. तुझ्याकडे रशियन समाज वादाचीं पुस्तकं आहेत ना?”

“सर, कॉलेजांत समाजसत्तावाद शिकवला जातो. प्रजासत्ताक राजकारणाचा अभ्यास केला जातो. आपलेच राज्यकर्ते रशियाशी मैत्रीचे करार करतात अन् तरी सुद्धां आम्ही मात्र त्यासंबंधींचीं पुस्तकंही वाचायचीं नाहीत का?”

प्रिन्सिपॉलनं पोलीस अंमलदाराकडे पाहिलं. अन् गौतमला उत्तर दिलं.

“तुझ्याशीं वाद घालायला हे लोक आले नाहीत. तुझ्या खोलीची झडती घेण्याचा हुकूम घेऊन आले आहेत.”

“ माझी कांहीं हरकत नाही. घेऊं या त्यांना झडती. पण आपण उगीच सकाळच्या प्रहरीं तसदी घेतलीत. ”

“ त्याची काळजी तुला नको. तूं दारांतनं बाजूला हो. ”.

गौतम खोलीच्या बाहेर आला. आणि प्रिन्सिपॉल अन् पोलिस अंमलदार खोलींत शिरले. कांहीं वर्षांपूर्वीच्या प्रसंगाची सर्वांना आठवण झाली. विद्यार्थ्यांनी कांहीं पोलिसांना त्रास दिला होता. पण विद्यार्थ्यांपैकीं कुणालाही थोडीसुद्धां आंच लागू न देण्याची खबरदारी गोऱ्या प्रिन्सिपॉलनं घेतली होती. कुठल्याही पोलिस अंमलदाराला आंत हॉस्टेलमध्ये येऊ दिलं नव्हतं. आणि आज एक देशी प्रिन्सिपॉल विद्यार्थ्यांच्या खोलीची झडती आपणवून घेऊं देत होते. देशी अंमलदार गोऱ्या अंमलदारापेक्षां प्रामाणिक असतात की काय? की देशी लोकांच्या प्रामाणिकपणावरच या गोऱ्या लोकांच्या राज्याला बळकटी आली आहे ?

रशिया, कम्युनिझम, सोशॅलिझमवरचीं कांहीं पुस्तकं गौतमच्या टेबलावर पडलीं होती, तीं पोलिसांनीं उचललीं. त्याची पेटीही विस्कटून पाहिली. गुजराती साहित्याचीं पुस्तकं गौतमकडे फारशीं नव्हतींच. त्याला गुजराती ललित वाङ्मयाची फारशी आवड नव्हती. तरीसुद्धां थोडींशीं पुस्तकं एका बाजूला पडलीं होती. पोलिसांना त्यांतही कांहीं आक्षेपार्ह साहित्य सांपडलं नाही.

गौतमचे लेख अन् आक्षेपार्ह असलेल्या पत्रिका कशा सांपडल्या नाहींत ? त्या लहानशा खोलीचा कॉपऱ्यान् कॉपरा शोधला गेला होता.

गौतमला बोलावून पोलिसांनीं त्याच्यापुढं सारीं पुस्तकं मांडलीं. पुष्कळशीं पुस्तकं कॉलेज लायब्ररीचा छाप असलेलींच होती. अन् बाकीचीं पुस्तकं कॉलेजच्या प्रोफेसरनीं वाचायला शिफारस केल्यामुळं त्यानं मागवलेलीं होती, असं गौतमनं उत्तर दिलं. तें ऐकून श्यामरंगी प्रिन्सिपॉलचं मुख तांबडंलाल झालं !

“ तूं पुस्तकं पसार केली असावीस असं वाटत. ” प्रिन्सिपॉल म्हणाले.

“ म्हणजे ? ” गौतमनं विचारलं.

“ म्हणजे असं, कीं याखेरीज दुसरीं पुस्तकं तुझ्याकडे आहेत अन्

त्यांचा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांमधे तू प्रसार करतोस. ”

“ सर, मी श्रीमन्त विद्यार्थी नाही हें आपल्याला माहित आहे. ”

“ म्हणूनच तुला हें सारं सुचतं आहे. ज्याला पदरचं कांही खर्चावं लागत नाही त्यालाच जबाबदारीची जाणीव नसते. ”

गौतमनं हेही ऐकून घेतलं. कालच त्याला कुणी तरी सूचना दिली होती. आणि खरोखरच सरकारच्या दृष्टीनं आक्षेपार्ह असलेली पुस्तकं त्यानं खोलीतून पसार केलीं होती.

“ प्रिन्सिपॉलसाहेब, असलीं पुस्तकं तुम्हीं लायब्ररीत कां ठेवतां ? ” पोलीस अंमलदारानं प्रश्न केला.

“ रेफरन्स बुकं म्हणून कांहीं पुस्तकं ठेवावीच लागतात. ”

“ तें राहूं दे. मला हीं पुस्तकं ताब्यांत घेतलीच पाहिजेत. ”

“ तुम्हीं हीं पुस्तकं नेलीत तर आमचं काम अडेल. ”

“ त्याला कांहीं इलाज नाही. ”

“ पण इन्स्पेक्टरसाहेब, तुम्ही हें पुस्तक कशाला नेतां ? ” गौतमनं एका गुजराती पुस्तकाकडे बोट दाखवीत म्हटलं.

“ तें पुस्तक आक्षेपार्ह आहे. ” पोलीस अधिकाऱ्यानं उत्तर दिलं.

“ कारण ? ”

“ पहा, वाचा. ”

“ काय वाचूं ? हें कवितांचं पुस्तक आहे ! ”

“ रशियाची कविता असेल तर तीही जप्त केली पाहिजे. ” पोलीस अंमलदार म्हणाला.

“ अहो, रशियाची कविता नव्हे—हे गुजराती प्रेमकाव्य आहे. ”

“ मला बनवतां आहांत ! ” पोलीस अंमलदार म्हणाला.

“ तुम्हांला कसं भी बनवणार ? ”

“ हं—हें शीर्षक वाचा. मलासुद्धां लिपी समजते. ”

“ ‘रशियाचा रंग’ (प्रियकराचें प्रणयकाव्य) यांत काय वाचण्यासारखं आहे ? ”

“ There you are ! रशियाचे रग ! ”

“ अहो साहेब, रशिया अन् रसिया हे वेगळे आहेत ” खदखदून हंसून गौतमनं उत्तर दिलं.

“ ह्मणजे ? ”

“ सर, आपण तरी सांगा यांना समजावून. हें प्रेमकाव्य आहे यांत रशियाचं नावसुद्धां नाही. रसिया म्हणजे प्रियकर—रशिया नव्हे. ”

“ मला कांहीच बोलायचं नाही. तुला आतां या कॉलेजमधेही राहतां येणार नाही. ”

“ माझा कांहीं गुन्हा नसताना तुम्ही मला बडतर्फ केलंत तर कॉलेजचे इतर विद्यार्थी गप्प बसतील अस वाटतं तुम्हाला ? ”

“ मला माहित आहे—तूं एक मंडळ स्थापन केलं आहेस. तुझ्या त्या दीडशे सभासदांनासुद्धां मी कॉलेजांतून काढून टाकणार आहे. तुम्ही नसलात ह्मणून कांहीं कॉलेज बंद पडणार नाही. ”

गौतम दचकला. त्याच्या मंडळाची माहिती याना कुणी सांगितली ? त्यांचं हें मंडळ अगदीं गुप्तच होतं आणि त्यांत प्रवेश मिळणान्या प्रत्येक सभासदानं एकनिष्ठ राहण्याच्या शपथा घेतल्या होत्या.

“ आपल्याला कुणी सांगितलं ? ” गौतमनं गभीरपणानं विचारलं.

“ माझ्याजवळ सबळ पुरावा असल्याशिवाय मी बोलत नसतो. ” प्रिन्सिपॉलनीं एटीत उत्तर दिलं.

“ आणि समजा, विद्यार्थ्यांनीं एक मंडळ स्थापन केलं म्हणून कुणाच काय नुकसान होतं ? ” गौतमनं उग्र चेहरा करून विचारलं.

“ माझ्या संमतिखेरीज कॉलेजमधे अशीं मंडळ स्थापन करता येणार नाहीत. ”

“ सर, आपल्या विद्यार्थीदशेंतल्या कॉलेजमधल्या दिवसांची आपणास आठवण आहे ? ”

“ हो. तुझ्यासारख्या विद्यार्थ्यांना त्यावेळीं कडक शिक्षा मिळत असे आजपासून तुला कॉलेजचा मार्ग बंद आहे. ”

“ बरं, मी पण पाहून घेतों आपण हें कॉलेज चालवतां कसं तें ! ” उग्र-
पणानं गौतमनं म्हटलें.

“ हें वाक्य लिहून घ्या इन्स्पेक्टरसाहेब. ही मला दिलेली धमकी आहे.”

पुस्तकं घेऊन पोलीस अमलदार आणि प्रिन्सिपॉल निघून गेले.

गौतम टक लावून त्यांच्याकडे पहात राहिला.

पोलीस अमलदार आणि प्रिन्सिपॉल यांची डोकीं एकाच धडांतून
निघालीं असावीं कीं काय असं तो मनांतल्या मनांत पुटपुटला.

रावण ! अजून दोनच डोकीं उगवलीं ! त्याचीं दहा झालीं आणि दहांतून ?

गौतमच्या मनांत ही कल्पना येताच त्याला किंचित् भीति वाटली.

: ३ :

कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं हरताळ पाडला. कांहीं वृद्ध पालकांना वाटत
होतं, हीं तरुण पोरं उगीचच अविचार करताहेत. यांना सरळ
केलंच पाहिजे. पण कांहीं समजस पालकांना या तरुणांच्या स्वाभिमाना-
विषयीं अन् उत्साहाविषयीं कौतुकच वाटत होतं. तरीसुद्धां त्यांच्या शक्तीचा
अन् उत्साहाचा अपव्यय होतो असं त्यांना वाटत होतं. कांहीं पुढाऱ्यांनीं
अन् पालकांनीं प्रिन्सिपॉलशीं या बाबतींत वाटाघाटी सुरू केल्या. विद्यार्थ्यांच्या
अशा स्वैर वर्तनाला आळा घातलाच पाहिजे, त्यांना चांगली जरब बसविली
पाहिजे, असं प्रिन्सिपॉलला वाटत होतं. रग्गड पैसा अन् स्वास्थ्य असलेल्या
माणसांना दुसऱ्यांच्या पोटांतल्या आगीची फारशी कल्पना येणं शक्य नसतं.

त्यांत पैशांच्या लोभी अन् लांचखाऊ माणसांना तर इतरांची मुळीच कदर नसते. प्रिन्सिपॅलही याच वृत्तीचे होते. त्यांनीं अगदींच हिटलरशाही गाजवायला सुरवात केली. नेहमींच पुष्कळशा रजा उपभोगून सुस्तावलेल्या प्रोफेसर्सना या हरताळाचं कांहीं सुखदुःख वाटत नव्हतं. ते हंसत गम्मत पहात होते.

गौतमला पुन्हा कॉलेज रेसिडेन्सीत घेतल्याशिवाय मुलं हरताळ बंद करणार नव्हतीं !

आरंभशूर विद्यार्थ्यांचा उत्साह फार वेळ टिकत नसतो. दोन तीन दिवसांतच त्यांना त्यांत नावीन्य वाटेनासं होतं, अन् प्रत्येकाच्या वेगवेगळ्या मताप्रमाणं चर्चा सुरू होते. ‘ ज्याचं त्यानं पाहून ध्यावं, आपण कां उगींच आपलं नुकसान करून ध्या ? नाही तरी आपण फारच घाई केली, आपण असं करायला नको होत ’ भावनाप्रधान तरुणांच्या उलटसुलट विचारांना वेळ लागत नाही. ज्या भावनेला चटकन् वश होऊन तरुण एखादा निर्णय घेतात त्याच भावनेनं ते परतही आपलीं मतं बदलत असतात.

“ गौतम, कांहीं विद्यार्थी प्रिन्सिपॅलकडे जायला लागलेत. ” अरविन्द म्हणाला.

“ तें मला माहितच होतं. म्हणूनच मी हरताळ पाडूं नका म्हणत होतो. ” गौतमनं उत्तर दिलं.

“ अन् कांहीं विद्यार्थ्यांनीं तर माफी-पत्र लिहून देण्याची चळवळ चालविली आहे आपल्या अपरोक्ष. ”

“ आपले विद्यार्थी आणीक यापेक्षां काय पराक्रम गाजवणार आहेत ? ”

“ पण तुला तर कॉलेजांतून काढून टाकणार आहेत. आपल्या पुढाऱ्यांचा अन् प्रिन्सिपॅलचा इथंच मतभेद झाला आहे. ”

“ पुढारी ! मतभेद ! हं ! ” गौतम हंसला. अगदीं तिरस्कारानं हंसला.

“ तुला कळलं का आपण मंडळ स्थापन केल्याची चुगली कुणी प्रिन्सिपॅलजवळ केली ती ? ”

“ कुणी तरी चुगली केल्याशिवाय त्यांना कळणं शक्यच नाही. कशाला

त्या चुगलखोराचं नांव ऐकायचं ? ”

“ त्रिबक, मीठाजी, कावस अन् उस्मान हे प्रिन्सिपॉलचे हेर आहेत. त्यांनीच चुगली केली. ”

“ जणू कांहीं फारच भयंकर आपलं मंडळ ! नुसती राजकारणावर चर्चा करणं अन् रशियन राजनीतीची पुस्तकं वाचणं हा सुद्धा गुन्हा ! कशी ही वृत्ति सहन करायची आम्ही ? ”

“ मग पुढं तूं काय करणार ? ”

“ मला पुढं शिकायचं नाही. एम् ए. होऊन तरी काय करायचंय ? अन् ज्या कॉलेजांत प्रिन्सिपॉलच इतक्या कोत्या मनोवृत्तीचे आहेत तिथं शिकून काय आमचं कल्याण होणार आहे ? ”

“ कॉलेजच्या आवारांत असलेल्या एका वडाखाली महासात विद्यार्थी बसून बोलत होते. लहान लहान टोळ्या करून कांही मैदानांत फिरत होते. अभेद्य किल्ल्यासारख्या प्रिन्सिपॉलच्या ऑफिसमध्ये कांही गंभीर वाटाघाटी चालल्या होत्या. अनेक नवीन नवीन सूचना आणल्या जात होत्या जवळ जवळ सर्वांना गौतमचा विसरच पडला होता. त्याची आठवण झालीच तर त्याच्या उद्धटपणाची, बेशिस्तीची अन् पुढारी होण्याच्या महत्त्वाकांक्षेचीच चर्चा होत असे.

प्रिन्सिपॉल अन् पुढाऱ्यांनीं एका अटीवर समेट करण्याचं ठरवलं; हरताळ पाडल्याबद्दल विद्यार्थ्यांनीं माफी मागावी.

हरताळ का पाडला होता, तें कारण न्याय्य होतं की नाही हें समजण्याची अवकल किंवा अधिकार विद्यार्थ्यांना नसावेच, असंच पुढारी अन् प्रिन्सिपॉलला वाटत होतं की काय न कळे !

“ हरताळ पाडलाच का ? ” या महासूत्राचा उच्चार करतांच विद्यार्थी माफी मागायला तयार असल्याचं प्रिन्सिपॉलच्या ध्यानांत आलं. त्यांनी चतुर मुत्सद्याची सावधागिरी दाखवून म्हटलं,

“ पण ती माफी बिनशर्त असली पाहिजे. ”

विद्यार्थ्यांकडून कुठली शर्त घातली जाणारच नव्हती. पण विजयाची

ऐट मिरवायला प्रिन्सिपॉलसाहेब म्हणाले.

विद्यार्थी प्रथम धोडेसे गोंधळले. बोलतांना प्रिन्सिपॉल अगदीं गोडगोड बोलत होते. भोळ्या विद्यार्थ्यांनी माफी मागण्याचं कबूलही केलं. पण बिनशर्त माफींत गौतमला झालेल्या अन्यायाचा जाब मागण्याचा किंवा अन्याय दूर करण्याचा मार्गच बंद होत होता.

पुष्कळ वादविवादानन्तर मध्यस्थांनी विद्यार्थ्यांची समजूत घातली. अन् म्हटलं, “तुम्ही प्रथम माफी मागा, अन् तुमची काय विनंति असेल ती कळवा. हे ऐकून घेतील.”

“तें काही नाही. मला माहीत आहे त्यांची विनंति. असल्या बोलण्याला फसणार नाही मी. चांगला ओळखून आहे सर्वांना. माफी बिनशर्तच मागितली पाहिजे.”

“अहो, पण जरा दमानं द्या. माफीपत्रात विनंति आली म्हणून काय झालं ? ती मान्य करणं न करणं तुमच्याच हातीं आहे. ” एका मध्यस्थी करणाऱ्या नागरिकांनीं म्हटलं.

“माझा शेवटचाच निर्णय आहे.”

“पहा, फार ओढून धरणं चांगलं नाही. विद्यार्थ्यांवर इतकं रागावू नये. ”

“विद्यार्थ्यांच्यावर राग ?” प्रिन्सिपॉलनं आश्चर्य व्यक्त केलं.

ज्या विद्यार्थ्यांमुळच त्यांना भाकरच नव्हे तर बंगला अन् मोटरही मिळत होती त्या विद्यार्थ्यांवर रागावणं म्हणजे आश्चर्यच नाही का ?

“वर्तमानपत्रांत चाललेली चर्चा आपण वाचतच असाल ? ”

“होय, पण त्यांना मी कवडीचीही किंमत देत नाहीं. तुम्हीं मला अशी निष्कारण धमकी देऊं शकत नाहीं. माझ्या कर्तव्याची मला जाणीव आहे. ”

मध्यस्थी करणाऱ्या गृहस्थांनी विद्यार्थ्यांच्या पुढाऱ्यांना भेटून प्रिन्सिपॉलचं म्हणणं मान्य करायचा आग्रह केला. उगीच कॉलेज बंद होईल, टर्म फुकट जाईल, अभ्यासांत व्यत्यय येईल, वर्ष फुकट जाईल, आईबापांचे पैसे फुकट जातील, आणि तुम्हांला भावी आयुष्यांत त्रास होईल, अशी समजूत घालून बिनशर्त माफी देण्याची त्यांनीं विद्यार्थ्यांना गळ घातली. विनंतीचा

मसुदा तयार करून प्रिन्सिपॉलना दिला अन् त्यांनीं तो पसंत केला. कांहीं विद्यार्थ्यांनीं शहाण्या मुलासारख्या सहा्याही केल्या. आणि कांहीं मुलं तर जणुं काय आपण हरताळात भाग घेतलाच नव्हता अशा रीतीनं वर्गात जाऊन बसली.

प्रिन्सिपॉलसाहेब अगदीं विजयी मुद्रेनं सर्वांच्याकडे पहात होते. प्रिन्सिपॉलसाहेबांची मर्जी संपादन करणारीं मुलं इकडून तिकडे चुगल्या करीतच होती प्रिन्सिपॉलसाहेबांचा विजय झाला आणि हिंदी तरुण नाक मुठीत घेऊन कॉलेजांत दाखल झाले. एका प्रोफेसरानं मधेंच शहाणपणा केला. त्यांनीं म्हटलं, “सर्वांनीं सहा केल्या. पण गौतम अन् त्याचे सहा मित्र सही करायला कबूल नाहींत.”

“त्या सातही जणाना मी कॉलेजातून बडतर्फ करणार आहे ” प्रिन्सिपॉल म्हणाले.

“तें खरं. परंतु रहिम आणि अरविदाखेरीज आमच्या क्रिकेट टीमचं काय होईल ? ”

“आणखी दोन दिवसांनीं तेही शान्त होतील. अन् आपण होऊनच ते परत येतील. तोपर्यंत आपण त्यांना समजावण्याचा प्रयत्न करूं—”

“पण तो दीनानाथ अगदीं गुंड आहे. सही करणाऱ्या दोघांतिघांना लोळवलं त्यानं. चांगलंच लोळवलं हं—अन् दुसऱ्यांना मारण्याची अजून धमकी देतोय्.”

प्रिन्सिपॉलनीं आपल्या चेहऱ्यावरून हात फिरवला. ते क्षणभर गंभीर चेहरा करून बसले. अन् त्यांना म्हटलं, “त्याला पोलिसाच्या स्वाधीन करा.”

“पण त्यांत आणखी दुसरी अडचण उपस्थित होईल. शरदचे वडील दरवर्षी पांचशें हजार खर्च करतात. नागेन्द्र जज्जसाहेबांचा मुलगा आहे. अन् निशा तर एक मुलगीच आहे.”

“त्यांचं पहातां येईल पुढं मागं. पण गौतम माझ्या कॉलेजमधें अगदीं नको. आणि दुसऱ्याही कॉलेजमधे त्याला प्रवेश मिळणार नाही असंच मी करणार आहे. दुसऱ्या सर्व मुलांना मला संभाळून घेतां येईल.”

: ४ :

त्याच वेळेस गौतम अन् त्याचे सहा मित्र आपल्या परिस्थितीचा विचार करीत बसले होते.

“दुसरं कांही नाही पण या वर्षीच आपलं शिल्ड माझ्यामुलं अन् रहिम-मुलं जाईल याचंच वाईट वाटतं.” अरविन्द म्हणाला.

“अरे यार ! तुला शिल्डचा मोह वाटतोय ! कॉलेजला शिल्डची गरज असली तर झक मारत आपल्या अर्द्या मान्य वरून आपल्याला कॉलेज-मधे घेतील.” रहिमनं उत्तर दिलं.

“अन् समजा, गौतमला कॉलेजांत नाही घेतलं तरी त्याला कांही काळजी करायला नको. माझे वडील मला सांगत होते, की गौतमला हवी असली तर आमच्या मिलमधे आज शंभर रुपयाची नोकरी त्याला देतो.” शरद म्हणाला.

शरदच्या वडलांच्या पुष्कळ गिरण्या होत्या. कित्येक गिरण्या तर शरदला स्वतःलाच माहित नव्हत्या. एवढ्या श्रीमंताचा-भांडवलदाराचा मुलगा असूनही शरद समाजवादाची पुस्तक वाचीत होता, चर्चा करीत होता अन् मंडळं स्थापून तीं प्रत्यक्षांत आणण्याच्या योजनाही आंखीत होता. अर्थातच इतक्या श्रीमंताच्या एकुलत्या एक मुलाला पुष्कळ सवलती अन् साधनं मिळत होती.

“मी आणखी एक उपाय सुचवते. गौतमला कॉलेजमधे नाहीच घेतला अन् आपल्याला अनिवार्य कारणानं कॉलेजमधे जावं लागलं तर आपण सहाही जणांनी आपल्या प्राप्तीचा चौथा हिस्सा गौतमला द्यायचा.” निशा म्हणाली.

“ कुठपर्यंत ? ” शरदनं विचारलं. त्याला आपल्या श्रीमतीची जाणीव झाली. त्याला माहित होतं, इतक्या श्रीमंताच्या एकुलत्या एक मुलाच्या प्राप्तीचा चौथा भागही कॉलेजच्या अर्ध्या विद्यार्थ्यांची बेकारी नाहीशी करण्याइतका मोठा होता.

“ समाजवादी रचना होईपर्यंत ! ” रहिमनं उत्तर दिलं,

“ अन् मग ? ” गौबमनं हंसून विचारलं.

“ मग कुणाची मिळकत खासगी राह्यचीच नाही. ” निशानं उत्तर दिलं.

अन् सारे हंसले. पण गौतम एकदम गंभीर झाला. त्याचे जिगरदोस्त विश्वासू मित्रही कॉलेजमध्ये परत जाण्याच्याच कल्पना करीत असल्याचं त्याला स्पष्ट दिसून आलं. त्यांच्यावर विश्वासूनच गौतमनं दीडशें मुलांचं मंडळ स्थापन केलं होतं. ते दीडशे तर निघून गेलेच होते. इतकंच नव्हे तर त्यांतल्याच कांही द्वितैपी मित्रांनी पोलीस अन् प्रिन्सिपॉलकडे चुगली केली होती. तरी अजून त्याचा उत्साह, आत्मविश्वास, आत्मबळ कायम होतं. हरताळ मोडल्याचं त्याला मुळीच दुःख होत नव्हतं. त्याचे एकनिष्ठ सहा मित्र अजून त्याच्या पाठीशी होते. पण तेच एकनिष्ठ मित्र पुन्हा कॉलेजांत जाण्याच्या गोष्टी बोलतांना ऐकून त्याचं हृदय द्विधा झालं. आपलं हृदय फाटत आहेसं त्याला वाटलं.

“ उगीच बोलण्याच्या गप्पा नकोत. आज बोलतां आहांत. पण उद्यां तुमचीं मनं बदलली तर ? ” रहिम म्हणाला.

“ लिहून देऊं ? ” शरद् म्हणाला.

“ Scraps of paper ! गेल्या महायुद्धाच्या वेळचा तो सुधारक सभ्य सवालीपणा आपण नाही शिकायचा तर कुणी ? ” दीनानाथ म्हणाला.

“ तर मग हा चाकू घ्या अन् रक्त सांडून त्याच्या शपथा घ्या ! ” रहिमनं चाकू काढून पुढं टाकित म्हटलं.

“ हं. तुझ्यांतले हे जुने संस्कार अजून गेले नाहीत. ” अरविन्द म्हणाला.

“ सत्यासाठी इतकं रक्त सांडा ! कांही नाही झालं तरी तेवढं सहन

करण्याची शक्ति येईल. ” दीनानाथ म्हणाला.

“ मी तयार आहे. प्रथम मी सुरवात करते ! ” निशा म्हणाली.

“ स्त्रिया नाहीं तरी भावनाप्रधानच असतात . ”

“ अशा गोष्टींचा त्यांच्यावर फार लवकर परिणाम होतो, नाहीं का ? ”

असं म्हणून शरद् हंसला.

“ तें त्या सुमित्राला विचार. तिच्यावर शपथेचा काय परिणाम झाला ते पाहिलंस ना ? ” निशानं उत्तर दिलं.

“ हरताळाला पहिला विरोध तिनं केला. ” दीनानाथन उत्तर दिलं.

“ विरोध ! विरोधाचं तसं कांही नाहीं रे ! थोडीशी ती घमेंडखोर आहे. ”

“ अगदींच कांही घमेंडी नाही म्हणा. पण— ” निशा म्हणाली.

“ तुझी मैत्रीण ना ती ? ” अरविन्दानं म्हटलं.

“ पण अस सारं करण्याचं कारणच काय मुळीं ? प्रसंग पाहून वागण्याचं आपण ठरवलंच होतं. झणूनच तर आपण कामाची विभागणी केली आहे. ” गौतम झणाला.

गौतमच्या योजनेप्रमाणं सहाही मित्रांनी कामं वांटून घेतलीं होती. अरविन्दानं आय्. सी. एस्. ची परीक्षा पास करून साऱ्या नोकरशाहीला समाजवादी करण्याचा प्रयत्न करायचा. रहिमन वकील होऊन मोठ्या कौशल्यानं साऱ्या मुस्लीम समाजाला समाजवादी करून घ्यायचं. शरदंनं आपल्या वडलांच्या कारखान्यांत समाजवादाचे प्रयोग करायला सुरवात करायची. दीनानाथन आखाडे स्थापन करून शारीरिक शिक्षण अन् तालीम द्यायची. नागेन्द्रानं विज्ञानशास्त्राचे अनेक शोध लावून साऱ्या जगाचं सैन्य ज्याच्यापुढं टिकणार नाहीं असे मृत्युकिरण (Death-Rays) शोधून काढण्याचा एकाद्या प्रोफेसरला शोभेल असा अभ्यास चालवला होता.

स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी निशा अधीर झाली होती. स्त्रियांना सम-जेल अशा सौप्या पद्धतीनं शिकवण्याची तिनं तयारी पण केली होती. गौतमनं सर्वांना मार्गदर्शन करायचं, अन् सर्वांचं संघटन करायचं. गुप्तपणानं बौद्धिक अन् सांस्कृतिक आघाडीवर, मुख्य केंद्रावर आपलं सैन्य संभाळायचं काम

त्याच्याकडे आलं होतं. समाजवादाच्या अशा रसभरित योजना गौतमच सुचवत होता म्हणून गौतमवर सर्वांची श्रद्धा होती. आणि त्याच्याविषयींचा आदर व्यक्त करण्यासाठीच त्याला आर्थिक चिंतेची झल लागू नये म्हणून या सहाही जणांच्या योजना मघांपासून चालल्या होत्या. आणि त्यांच्या योजनांना प्रत्यक्ष स्वरूप येत होत.

परंतु आतां असल्या योजनेवर गौतमचा विश्वास बसेना.

“तुम्ही सारे मला तुमचा आश्रित समजतां का ?”

सारेजण दचकले.

“तूं काय म्हणतो आहेस ?” अरविंदनं विचारलं.

“तुम्हीं साऱ्यांनीं मला रोजमुरा द्यावा अन् त्यावर मा माझा उदरनिर्वाह करावा ?” गौतमनं म्हटलं.

“हा तूं आमचा अपमान करतो आहेस.” शरद् म्हणाला.

“आज नसेल. पण पुढं मला तुमचा भिक्षुक करून टेवायची तुमची योजना आहे.” गौतम जरा जास्त स्पष्टपणान बोलला.

“अरे, खड्ड्यात गेली तुझी मॅच अरविद्, काय वाटेल तें झालं तरी गौतमशिवाय मी कॉलेजांत जाणार नाही, झालं ?” रहिम म्हणाला

“म्हणत असशील तर आज संध्याकाळी आपल्या दीडशे बेइमान सभासदांची डोकी फोडून टाकतो. आणखी काय हवं आहे ?” दीनानाथ म्हणाला.

अनिच्छेनं का होईना पण गौतमला पुनः सर्वांनी पाठिबा दिला आणि त्याच्याशिवाय कॉलेजांत जायचं नाही असा पुनः सर्वांनी निश्चय केला.

“तुम्हां सहाही जणांना प्रिन्सिपॉल बोलावताहेत.” एका मध्यस्ती करणाऱ्या गृहस्थानं येऊन सांगितलं.

“आम्ही सहा नाहीं—सात आहोत.” रहिमनं म्हटलं.

“प्रिन्सिपॉल तर सहाच जणांना बोलावताहेत.”

“त्यांना सांगा आम्ही सहाजण येणार नाहीं.” रहिमनं उत्तर दिलं.

“तुम्ही लोक असा वेडेपणा करू नका. जें सहा जणांचं होणार तेंच सातजणांचंही होईल. गौतमच्या कल्याणाची आम्हांला कांहीं काळजी नाही

का ? ” विद्यार्थ्यांच्या स्वाभिमानाचा बळी देऊन सुद्धा तडजोडीचं महाकार्य करणाऱ्या गृहस्थानं म्हटलं.

“ तुम्ही जा. माझी कांहीं हरकत नाही. मला बरोबर घेतलं पाहिजे असा कां आप्रह करतां आहात ? ” गौतमनं म्हटलं.

“ आणि आपली मॅचही चार दिवसांवर येते. आपल्या कॉलेजचं नांव जाईल ना ? ” त्या गृहस्थानं म्हटलं.

“ मॅच ! चालायला लागी. नाहीतर भलतेच कांहीतरी परिणाम होतील. ” दीनानाथनं धमकी दिली.

“ मूर्खपणा करूं नकोस. सर बोलावताहेत तर ते काय म्हणतात तें ऐकून या. ” गौतम म्हणाला.

“ पण तुझ्याखेरीज कॉलेजमधे दाखल व्हायला सांगितलं तर ? ” रहिमनं विचारलं.

“ तेव्हां काय करायचं तें तुमचं तुम्ही पाहून घ्या. मी कांहीं सांगत नाही. ” गौतम म्हणाला.

सहाही जण संकोचानं पुढं गेले. जातां जातां दीनानाथ म्हणाला,

“ गौतम, इथच बैस. आम्ही आतां आलोंच. ”

गौतम तिथंच बसला होता. दूर जाईपर्यंत—कॉलेजच्या सुंदर इमारतींत ते सहाजण अदृश्य होईपर्यंत तो त्याच्याकडे टक लावून पहात होता.

गौतमची हिंमत कां बरं खचली ? साऱ्या जगाला बदलून टाकायच्या योजना तो आंखत होता अन् तेंच आपल्या जीवनाचं ध्येय तो समजत होता. पण आपल्या पायांतलीच शक्ति नाहीशी होते असं त्याला कां बरं बाटायला लागलं ?

‘ अहं ! याला काय संकट म्हणायचं ? ’ ताठ बसत गौतम मनाशींच म्हणाला.

एकाएकी त्याचं हृदय धडधडू लागलं.

दुरून त्याच्या वडलांसारखं कुणीतरी येत आहे असं त्याला दिसलं.

कॉलेजमधें शिकणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या वडलांना खबर देण्यांत आली होती, कीं हरताळामधें भाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची जबाबदारी त्यांच्या पालकांवर आहे.

आणि गौतमविषयीं तर प्रिन्सिपॉलनी काय काय लिहिलं असणार ?
खरंच, गौतमचे वडीलच त्याच्याकडे येत होते.

‘ माझ्या दोषाची जबाबदारी माझ्या वडलांवर ठेवायची हा काय न्याय झाला ? ’ गौतम मनाशीच बोलत उठला आणि वडलांना सामोरा गेला.

पगडी, उपरणं, अंगरखा अन् धोतर नेसलेले गौतमचे वडील साधारण परंतु खानदानी गृहस्थ दिसत होते. एका दूरच्या खेड्यांत साधारण सरकारी नोकरी करून स्वतःची गुजराण करीत होते. अन् तशा स्थितीतच गौतमच्या शिक्षणाचा खर्च चालवीत होते.

गौतम धांवतच वडलांच्या जवळ गेला.

“ तुम्ही कसे आलांत ? ” गौतमनं विचारलं. गौतमला आपल्या वडलां-विषयीं खूपच आदर वाटत होता

“ हें पहा तुझ्या प्रिन्सिपॉलचं पत्र. अन् दुसरी कलेक्टरसाहेबांच्या मार्फत आलेली ही यादी. मी येऊं नको तर काय करूं ? ”

गौतमनं दोन्ही कागदावरून नजर फिरवली. आणि त्याच्या मुखावर कल्पनातीत कठोरता दिसू लागली.

“ मी गुन्हेगार म्हणून तुम्ही सुद्धां गुन्हेगार ? बाबा, लथ मारा त्या नोकरीवर. ” गौतम संतापून म्हणाला

“ असं काय वेड्यासारखं करतोस ? यात तुझ्या अन् माझ्या पोटाचा प्रश्न आहे. ”

“ मी उपाशी मरेन. मी तुमच्यापासून वेगळा राहीन. ”

“ म्हणजे ? ”

“ माझा अन् तुमचा कांहीं संबंध नाही असं जाहीर करून टाका ”
त्याच्या वडलांनीं प्रेम अन् शोकभरित दृष्टीनं त्याच्याकडे पाहिलं.

:५:

पिता अन् पुत्रांचा संबंध नाहीं अस म्हणण्यांत काय अर्थ आहे? यासारखी खोटी गोष्ट एक तरी आहे का? राजा-प्रजेचा, गुरुशिष्याचा, मालिक-नोकराचा, पति-पत्नीचा संबंध नाहीं म्हटलं तर तें शक्य आहे. पण पित्याच्याच जीवसत्त्वांतून जन्म घेणाऱ्या पुत्राचा संबंध नाहीं म्हणणं कसं शक्य होईल?

विचारसरणींत, पोषाखांत, चेहऱ्यांत साम्य नसल तरी गौतम त्यांचाच मुलगा होता. वडलांच्या डोळ्यांतला स्नेहभाव अन् कारुण्य पाहून गौतम विरघळला. आपण काय बोलून गेलों याची त्याला लाज वाटली.

“तूं दोन चार दिवस माझ्या बरोबर चल—!” वडील म्हणाले.

“तुझ्या बहिणींची भेट होईल. मनाला थोडी शान्ति मिळेल. अन तोपर्यंत प्रिन्सिपॉलचा रागही कमी होईल.”

“तिथे येऊन मी काय करणार ?” “प्रिन्सिपॉलच्या फाजील रागाचं आपण इतकं कां स्तोम माजवायचं ?”

“मोठीं माणसं आहेत. हातांत सत्ता आहे. त्याची मर्जी सांभाळली नाहीं तर तुला शिक्षाही होईल.”

“मोठीं माणसं ?” गौतम अगदीं तिरस्कारानं उद्गारला. गरिबांना पिळून खाणाऱ्या या मोठ्या लोकांचा वर्ग क्षणांत जाळून भस्म करावा अस त्याच्या मुखावर दिसत होतं.

“नाहीं कसं म्हणतां येईल ? इतके श्रीमंत आहेत, विद्वान आहेत, हातांत सत्ता आहे. त्यांना मोठं नाहीं म्हणायचं तर कुणाला ?” वडिलांनीं उत्तर

दिलं. मोटेपणाची याशिवाय आणीक काय व्याख्या असणार ?

“ पण मी तिकडे येण्यापेक्षा इथंच कांहीं तरी नौकरी शोधली तर नाही कां चालायचं ! ” गौतमनं विचारलं.

“ नौकरी तर शेवटीं करायचीच आहे आपल्याला ! पण सारींजणं म्हणतात की, चार दिवसांत सार निवळेल, प्रिन्सिपॉलही शान्त होतील अन् पुन्हां कॉलेजांत घेतील ”

“ पण मला पुढं शिकायचंच नाही. ”

“ इतकं झाल्यानन्तर ? आतां हें शेवटचंच वर्ष आहे. पहातां पहातां दिवस निघून जातात. अन् तूं ग्रॅज्युएट होशील. शिकल्याशिवाय आपलं कसं चालणार ? ”

“ तुम्ही कुठं ग्रॅज्युएट आहांत ! ”

“ म्हणून तर मी जन्मभर कारकुनी करतो आहे. अन् माझ्या वेळची गोष्ट वेगळी होती.,

“ तुम्हाला प्रिन्सिपॉलनीं काय सांगितलं ? ”

“ आतां सध्यां तुला घरीं घेऊन जायला. ”

“ मग पुढं ? ”

“ मग पहातां येईल. ”

“ अन् कलेक्टरच्या यादीचं तुम्ही काय उत्तर दिलंत ? ”

“ तुला त्याची काळजी कशाला ? ”

“ कां नाही काळजी ? ”

“ यादी तूं पाहिलीस ना ? ”

“ होय. ”

“ मामलेदाराला खाजगी पत्रही होतं. तुझं बंड जर असंच चालू राहिल तर माझ्या नोकरीचा विचार करावा. ”

“ काय ? ” म्हणजे तुम्हाला नोकरीतून कमी करण्याची धमकी, होय ना ?

“ अर्थातच. त्यांच्या अधिकारांतल्या गोष्टी आहेत ना या ? ”

“ त्यांच्यावर फिर्याद नाही का ठोकतां येणार ? ”

“ कोण घेणार फियर्द ? अशा बाबतींत अधिकारी कधी लक्ष घालायला तयार नसतात. ”

“ अन् हे वरिष्ठ हिंदुस्थानांत येऊन न्यायदानाचीं शिंगं फुकतात तुम्ही नोकरीच सोडून दिलीत तर ? ”

“ कर्शा सोडता येणार ? आतांशा सत्तर रुपये पगार झाला आ त्यांतून तीस पस्तीस तुझे जातात. बाकीच्या उरलेल्यांत चालतं आमचं कसंत तुझी आई बिचारी सुटली ऋणांतून या. पण इतकंही नसल तर काय करायचं ?

“ अशी नौकरी करण्यापेक्षां उपाशीं मरणं काय वाईट ? ”

“ करून पाहू तो प्रयोग कधीतरी. आजतरी तो प्रश्न नाही. आ तुझ्या खोलीवर जाण्याचीही गरज नाही. आपण सरळ स्टेशनवरच जा गाडीला अजून दीडतास आहे. ”

काय करावं तें गौतमला कळेना. तो थोडासा गोंधळला. प्रिन्सिपॉल त्याला काढून टाकला अन् विद्यार्थ्यांनी हरताळ पाडला. गौतमला नाई करण्यासाठी त्याच्या वडलावरही सरकारी सक्ति करण्यात आली. त्यांना उपा मारण्याचीही धमकी दिली गेली. उपाशी मरण्याची त्यांच्या वडिलांत ता होती. पण त्याच्या बाळांना, मुलींना, मुलाला उपाशीं मारण्याचा कठोरप त्यांच्यांत नव्हता. अशा वेळी दुसरे कुणी सामान्य वडील असते तर त्या मुलाला दोष दिला असता. रागें भरले असते. पण हे मुलाची समजूत घाल होते. धीर देत होते.

कोण श्रेष्ठ ? कोण मोठं ? हजारो रुपये पगार खाऊन विद्यार्थ्यांना नारिक करण्याचा वृथा खटाटोप करणारा प्रिन्सिपॉल ? की गुन्हा-खरा किंवा खे-करांत असलेल्या मुलाला संभाळण्यासाठीं जन्मभर मजुरी करणारा अर्धाशिशि पिता ! युरोपच्या राज्याएवढ्याच मोठ्या असलेल्या प्रांतावर सुलतानी करण्यास लाखो रुपयांचा पगार लुटून हाताखालच्या गरिबांना त्यांच्या सत्तेची त जाणीव करून देणारा अधिकारी मोठा ? की बालकांच्या पोषणासाठीं धमक अपमान सहन करणारा गरीब पिता मोठा ?

लहानपणीं पाठ केलेली कविता गौतमला आठवली.

“ गुरूला पित्यासमान माना. ”

अशा वृत्तीच्या कुठल्या गुरूला पित्यासारखं मानण्याची इच्छा होणार ? अगदीं अंकलिपी शिकणाऱ्या गुरुपासून तों कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलपर्यंतच्या गुरु. परंपरेची त्याला आठवण झाली. प्राथमिक शाळेतले एक दोन शिक्षक प्रेमळ होते खरे. हायस्कूलमधले एक ‘वाडिया मास्तर’—त्यांच्याविषयी त्याला अजूनही आदर वाटत होता. पण कॉलेजचे प्रोफेसर्स, प्रिन्सिपॉल—? उच्च शिक्षण देण्याचा दाम्भिकपणा करून नुसती पोटाची खळगी भरणान्या या कोत्या वृत्तीच्या वर्गाची आठवण सुद्धा नकोशी वाटत होती त्याला !

सरकार तर म्हणे मा अन् वाप ! हिंदुस्थानच्या राजाजाराणीला तर नुसतं चित्रांतच पाह्यला मिळणार ! त्याचे प्रतिनिधि हिंदुस्थानांत फिरतात तेव्हा हजारो मैल रेल्वेच्या खावा खांबाशीं त्याच्या रक्षणार्थ हिंदुस्थानच्याच लोकाना उभं करायचं ! अन् तेंही पाठ करून ! नाहीं रात्र पाह्यची, नाहीं दिवस पाह्यचा. नाही कधी थंडी वाऱ्याचा विचार करायचा, नाही कधी उन्ह पाऊस पाह्यचं ! ग्रामोन्नतीच्या गप्पा मारायच्या, आपल्याला खरोखरीचे राजे समजायचं, अन् सजवलेल्या कळसूत्री बाहुलीप्रमाण असलेल्या सस्थानिकांचे दरबार भरवायचे अन् एखादा सदेश देऊन या राजांशीं द्रोह केलेल्या पूर्वजांच्या मैत्रीची आठवण करायची; धारासभेच्या प्रतिनिधिविरुद्ध असलेला ठराव अवश्य पास करून सत्तेचं प्रदर्शन करायचं अन् हिंदी लोकांचे सारेच पक्ष नादान बेअकल आहेत असं समजून—आणि लोकांना तसं भासवून दौंडी पिढायची; प्रजेला ऐक्याचा उघडपणं उपदेश करून आतून गुप्तपणान त्यांच्यांत फूट पाडण्याचा गुप्त मुत्सद्दपणा करायचा, अन् मोगलाई थाटानं पांच वर्षे स्वर्गसुख उपभोगून हिंदुस्थानच्या गरिबीत भर घालायची ! याशिवाय सरकार अन् प्रजेचा आणीक कांहीं संबंध असला तर तो प्रजेलाच माहीत ! किंवा किताबवाल्यांना माहित !

हे सरकार माबाप !

गोतमला सृष्टि फिरते आहेसं वाटलं. पायाखालची जमीन हालते आहेसं वाटलं.

काय करावं ? वडलाबरोबर जावं ? की इथंच रहावं ?

त्याचे मित्र दुरून येतांना दिसले.

“ फत्तेह ! गौतम फत्तेह ! ” दीनानाथ ओरडला.

“ म्हणजे ! ” जवळ आलेल्या दीनानाथला गौतमनं विचारलं.

“ तू चार दिवस तुझ्या वडलांबरोबर घरीं जाऊन ये. क्रिकेट मॅचच दिवशींच परत ये. मग तुला कॉलेजमध्ये परत घेणार.” दीनानाथनं सांगितलं

“ खर सांगतांहांत हें ? ” गौतमनं विचारलं.

“ प्रिन्सिपॉलच्या बोलण्याचा झोंक असा वाटला खरा. पण—” रहीं म्हणाला.

“ नाही तरी रहींम फारच चमत्कारिक आहे. नसेल तो अर्थ लावण्याची त्याची खोडच आहे झाल ! ” शरद म्हणाला.

“ तिथ काय झालं ? ” गौतमनं विचारलं.

“ आपल्याला वाटलं होतं त्यापेक्षां फारच सरळपणानं झाल्या सान्य गोष्टी.” अरविंद म्हणाला.

आणि त्यानं घडलेल्या प्रसंगाचं सविस्तर वर्णन केलं. प्रिन्सिपॉल रागावण्याऐवजीं स्मित करून त्यांचं स्वागत केलं; कॉलेजचं अन् आपलं नां राखण्याचा आग्रह केला; त्यांचं आपल्यावर किती प्रेम आहे, त्यांना आपल्या विषयीं किती आपलेपणा वाटतो, याची किती तरी उदाहरणं दिली अन् बिनशा सहाही जणांना कॉलेजमध्ये ध्यायचं कवूल केलं अन् झालेल्या प्रसंगाबद्दल दिलागिरी दाखविली.

“ तुम्ही सहाही जणं बिनशर्त पुन्हां कॉलेजमध्ये या. आणखी का हवंय ? ” प्रिन्सिपॉल म्हणाले. सहाही विद्यार्थी चकित झाले. इतक्या औदार्याच त्यांनीं अपेक्षा केली नव्हती.

“ पण दुसऱ्या साऱ्यांनीं माफीपत्र लिहून दिलीत ना ? ”

“ तुमची इच्छा असली तर मी तीं सारीं रद्द करतो. अन् नाहीं त तुम्हांला जर माझा मान राखायचा असला तर तुम्ही लिहून या विद्यार्थ्यांचीं मनं अगदींच निर्ढावलेलीं नव्हती. थोडंसं त्यांचं कौतुक केले

त्याना सन्मानानं वागवलं कीं लगेच ते खूष होऊन हवं तें औदार्य दाखवायला तयार होतात. कुणाला जास्त मान द्यायचा ? विद्यार्थ्यांना ? कीं प्रिन्सिपॉलला ?

“ ज्याच्यासाठीं आम्ही हरताळ पाडला त्याचं काय ? त्या प्रश्नाचं निवारण कांहीं होत नाहीच अशानं. ” निशानं धैर्यानं विचारलं.

“ कुठला प्रश्न ? तुम्हां मुलांना वेड लागलं आहे वाटतय् ? तुम्हांला हवय काय तें तरी सांगा. ” प्रिन्सिपॉलनं वात्सल्यानं विचारलं.

“ कां सर ? गौतमला आपण— ? रहीम म्हणाला.

एकाएकी गंभीर चेहरा करून रहीमला मधेंच थांबवून टेबलावर हात आपटीत प्रिन्सिपॉल म्हणाले,

“ तुम्ही लहान आहांत अजून. तुम्हांला काय समजतं गौतमसाठीं मी काय काय केलंय तें. तुम्हाला सांगितलं तर खरंसुद्धां वाटणार नाहीं. पण एक गोष्ट तुम्हाला माहीत आहे का ? समाजवादी साहित्यावर अन् समाजवादी मडळावर प्रतिबंध आहे तो ? ”

“ होय माहीत आहे. पण तो प्रतिबंध कां असावा ? ” अरविन्दानं विचारलं.

“ प्रतिबंध कां असावा ? हा प्रश्न वेगळा आहे. तो राजकारणाचा प्रश्न आहे. अन् तुम्ही त्यांत जास्त ढवळाढवळ न करणं हे आपल्या देशाच्याच हिताचं आहे. तेंही सोडून द्या. पण तुम्हाला माझी भूमिका समजावून सांगतो. ”

“ बरं. ”

“ गौतमला काढून टाकण्याची धमकी दिली नसती तर तुम्ही हरताळ पाडला असता का ? ”

“ नाही. ”

“ हरताळ पडला नसता तर काय झालं असतं माहीत आहे ? ”

“ सारं कांहीं व्यवस्थित चाललं असतं. ”

“ हं, तेंच तुम्हाला कळत नाहीं. असं सारं सरळ चाललं असतं तर गौतम तेव्हांच पकडला गेला असता. ”

“ असं कां ? ”

“ नाही तर ! गौतम का माझा दुष्मन आहे ? सारं वातावरणच बदलून गेल्यामुळे तो सुटला. ”

“ मग आतां त्यानं काय करायचं ? ”

“ तें सारं काय करायचं तें मी पद्दातो. चार दिवस त्याला त्याच्या वडलांबरोबर जाऊन येऊं द्या. त्यांना मी समजावून सांगितलं आहे. मग येईल तो कॉलेजमधें. ”

“ पण त्याला तर आपण कॉलेजमधून काढून टाकला आहे. अन् त्याल परत कॉलेजमधें घ्यायचं नाही म्हणतां आहांत ना ? ”

“ आजची परिस्थिति तशी असली तरी उद्यां मला सबळ कारण दाखवून त्याला कॉलेजमधें परत घेतां यायचं नाही कां ? अन् तोंवर मी पोर्लां वगैरेनाही थंड करून टाकीन ! ”

प्रिन्सिपॉलच्या मुत्सद्दीपणाचा विजय झाला. विनयशील विद्यार्थ्यांचि कोवळीं अंतःकरणं जिंकलीं गेलीं. त्यांना आपल्या कृत्याचं वाईट वाटलं माफीपत्रं देखील लिहिलीं गेलीं, अन् गौतमच भवितव्य प्रिन्सिपॉलसाहेबांच्या सौजन्यावर टांगण्यांत आलं !

गौतमनं आपल्या सहाही विश्वासू मित्रांकडे अविश्वासानं पाहीलं. तरी सुद्धां त्याच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवून तो आपल्या वडलांबरोबर चार दिवसांसाठीं संध्याकाळीं जायला निघाला.

हरताळ पूर्ण यशस्वी झाला. वर्तमानपत्रांनीं विद्यार्थ्यांच्या स्वाभिमानाचं, प्रिन्सिपॉलच्या सौजन्याचं अन् मध्यस्थी करणाऱ्यांच्या चातुर्याचि कौतुक करून अभिनंदन केलं; अन् खास पुरवणी अंक काढले.

प्रिन्सिपॉलच्या आप्तांनीं त्यांचं कौतुक केलं. त्यांच्या पत्नीनं नवीन इशररींग घालीत घालीत त्यांना भेटायला आलेल्या प्रोफेसरच्या बायकोला म्हटलं

“ ती वानरसेना झाली ना सरळ ? ”

“ मग आणिक काय करणार ? ”

दोघी जणी विजयानन्दानं हंसल्या.

रात्रीं प्रिन्सिपॉल अन् त्यांचं सारं कुटुंब एक इंग्लिश चित्रपट पाहायलं

गेलं होतं. चित्रपटांत एका विद्यार्थान देशासाठी दिलेल्या बलिदानाच दृश्य होत. सुशिक्षित कुटुंबानं टाळ्या वाजवल्या तें दृश्य पाहून.

बाहेर निघतांना एका मोठ्या आरशांत आपल प्रतिबिंब पाहून ते स्वतःवरच खूष झाले. त्यांच्या मुखावर पसरलेली प्रसन्नता अत्यंत मोहक दिसत होती. त्यांच्या मनात विचार आला,

“ फोटो घेतला तर ? ”

याचवेळीं गौतम सामान्य स्थितीतल्या आपल्या वडलांबरोबर प्रवास करीत होता.

: ६ :

जणुं काय हिंदुस्थानच्या गुलामगिरीच मूर्तिमंत प्रदर्शन आगगाडींत भरलेलं दिसत होत ! हिंदुस्थानच्या आर्थिक उद्धारासाठी महत्त्वाची भूमिका करणारी, परदेशी कंपनीन काढलेली आगगाडी गुलामांना ओढून नेऊन या जागेवरून त्या जागेत फेकण्याचं सार्वजनिक कार्य करीत होती. पहिला, दुसरा आणि तिसरा असे तिन्ही वर्ग गुलामांनीच भरलेले होते.

गौतम स्टेशनवर पोचला. त्यानं दोन तिकिट घेतलीं. थर्डक्लास वेटिंग-रूममध्ये तिकिट ऑफिस होतं. फळ, भेळीचीं दुकान, चहाचं मोठं हॉटेल अन् शिपायांनीं अडविलेलीं दोन तीन वाकं, वेटिंगरूमच्या नांवाला हंसत तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूच्या रूपांत गरीब हिंदुस्थानचा अपमान करीत होती. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत असली वेटिंगरूम कुणी राहू दिली असती का ? फर्स्ट क्लासचे दरवाजे सावकारांच्यासाठी आणि तिसऱ्या वर्गाचे दरवाजे गुन्हेगरांसाठी

केलेले असावे असं वाटत होत. जिथं थोडीं माणसं तिथं दरवाजे अफाट उघडे अन् जिथं माणसांची खूप गर्दी तिथं अर्धा दरवाजा बंद ! धक्काबुक्की आणि शिवीगाळी करून दरवाजाबाहेर निघण्याचं सद्भाग्य जेव्हां तिसऱ्या वर्गाच्या उताऱ्यांना प्राप्त होई, तेव्हां फ्लॅटफार्मवर हालण्याचालण्याचा त्यांना अधिकार मिळे. बैठकी विशेष करून सेकंड क्लास-फर्स्ट क्लासच्या उताऱ्यांसाठी ठेवलेल्या असतात अन् बाकीच्या एकदोन 'औरतो माटे (वायकांसाठी)' असतात तिसऱ्या वर्गासाठी बांकडे शोधतांना सारी रात्र संपली तरी ते सांपडण शक्य नसत !

बापलेकानीं बसायला जागा नसल्यामुळं एका जागीं उभं राहायचं ठरवलं. दिव्याच्या प्रकाशांत स्टेशनवरचीं अठरा पगड जातींचीं तीं माणसं पाहून तिथं भिन्न संस्कृतीचा सगम झालेला दिसून येत होता. आगगाडीच्या एजिनचा तो एकच झगझगीत दिवा-कपनीनं नफ्याचा तिसरा नेत्र उघडल्या न्याखा भासत होता. तो नेत्र एकच मार्ग न्याहाळीत धांवत येत होता !

गाडी येऊन स्टेशनांत उभी राहिली. उल्कापात झाल्यासारखा सगळीं कडे आरडाओरडा सुरू झाला. गौतम आणि त्याचे वडील विजयराय यांना समोर आलेल्या डब्यांत शिरण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आंतून सामान आणि माणसं फेकलीं जात होती आणि त्यांना धक्के मारून आंत शिरणारे महत्वा कांक्षी उतारू वाटेत ती खटपट करून डब्यांत शिरत होते. या त्रासापेक्षां पार्य चालत जाणं बरं असा विचार करीत गौतम अन् त्याचे वडील जागा धुडालीत होते. पण विचार्यांना कुठल्याही डब्यांत बसायला आमंत्रण मिळालं नाही.

“पुढं जा. इथं जागा नाही.”

“इथं गर्दी आहे. चल हट.”

“कुठं घुसतो आहेस ? ”

“आगे बढो.” च्या आदेश देणाऱ्या अशा वाक्यांनीं त्यांना सर्वानं जाणीव करून दिली की, साऱ्या गाडीत त्यांची कुणालाही गरज नाही.

परंतु त्यांना मात्र गाडीची गरज होती. गौतमन शेवटीं एका डब्यांत वडलांना चढवून आपण स्वतः त्यांच्या मागे आंत चढला. “अहो काय राव ?”

“अहो, जरा पुढं तरी जायचं होतं. बायका बसल्या आहेत ते पहा जरा.”
 “मुलाच्या पायांवर पाय घाल !” हें सारं ऐकूनसुद्धां उभे असलेल्या वापलेकाची नजर समोरच्या कोंपऱ्यांत सरळ आडवा पसरून झोंपलेल्या एका गृहस्थाकडे गेली. चारी बाजूला इतकी गर्दी असतांना संबंध बांक अडवून झोंपलेला तो माणूस भांडवलशाही जगांतील अर्क आहे असे त्यांना वाटलं. आसपास इतकीं माणसं उभीं राहतात आणि एक माणूस आरामशीरपण झोंपी जातो ! हें जग आहे तरी कुणाचं ? माणसाचं की राक्षसाचं ?

काय, तो तिथे रावण तर नसेल निजला ? त्या दिवसाचं तें स्वप्न गौतम अजूनही विसरला नव्हता. त्याच्या मनात एकाच विचाराचें भ्रमण चालू होतं— रावण जगात राज्य करतो आहे.

गर्डीतसुद्धां तो आपला देह पसरून आरामशीरपण पडला आहे गौतमन वडलांना म्हटलं, “ तो एक बांक रिकामा आहे तिथे जाऊन बसू या. ”

“पण कुणी निजलं आहे ना ?”

“ निजला आहे तर उठेल. सारा बाक काय म्हणून अडवणार तो ? ”

“ आता जागा रिकामी होईल उगीच कशाला भांडण ? ”

त्याक्षणी त्या निजलेल्या माणसाच्या पायाशी राहिलेल्या थोड्या जागेवर दुसरा एक माणूस येऊन बसला. आणि निजलेल्या माणसाच्या पायाला सहज स्पर्श झाला. निजल्या निजल्याच त्या गृहस्थाने लाथ झाडली. तेव्हां तो इसम दुसऱ्या उतारुच्या अगावर पडला.

“ अहो, काय हें ? दिसत नाही ? ” धक्का बसणारा उद्गारला.

“ मी काय केलं ? त्या भाईनं मला लाथ मारली. ” लाथ खाणारा उतारू म्हणाला.

“ मग तिथे बसायला कां गेलास ? ” तिसराच म्हणाला.

“ जागा असेल तिथे बसायचं ना ? ”

“ पण ते राव उठतील तेव्हां ना ? ”

“ कुणी साहेब असेल. ”

“ पुष्कळ असले साहेब तिसऱ्या वर्गातून पहिल्या वर्गाइतकंच स्वास्थ्य मिळवायचा प्रयत्न करतात.”

“ साहेब असेल तर बसावं त्यानं सेकंडक्लासमधें. ”

असा त्रास होत असतांना एकमेकांशीं भांडणाऱ्या उतारूपैकीं कुणालाही सरळ गोष्ट सुचली नाहीं कीं त्या निजलेल्या माणसाला उठवून बसवावा— त्यानं अडवलेल्या जागेचा उपयोग करावा.

गौतमला हें दृश्य अगदीं असह्य झालें. बांक ओलाडून तो त्या कॉपऱ्यांत आला. अन् तोंडावर हात ठेवून निजलेल्या गृहस्थाला त्यानं ह्वालवलें.

“ अहो साहेब उठा. जरा जागा करून द्या. साऱ्यांना बसूं द्या.” गौतम म्हणाला.

“ नाहीं उठत. तुला काय करायचं असेल ते कर. ” त्या निजलेल्या माणसानं उत्तर दिलें.

जवळूनच गाडी अन् स्टेशनमास्तर जात होते. त्यांना कुणीतरी डब्यांतून हांक मारली, “ साहेब, जरा जागा करून द्या. ”

“ गाडी तुझ्या बापाची आहे का ? ” स्टेशनमास्तरान तिसऱ्या वर्गातील हिंदी उतारूंचा शेवटच्या शब्दांत उद्धार केला !

“ अहो, पण इथं माणसं निजून राहिलीं आहेत !—” कुणीसं उत्तर दिलें. त्याला मधेंच थांबवीत सात पिढ्यांची गाडीची मालकी आपली आहे जशा शब्दांत स्टेशनमास्तरनं उत्तर दिलं, “ चला, बसा मुकाट्यानं. कटकट करूं नका. गाडी सुटेल आतां. ”

गार्डनं शिट्टी वाजवली. कंदील दाखवला गेला अन् तिसऱ्या वर्गाची काळजी घेण्यासाठीं जबाबदार असलेल्या रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांनी तशाच स्थितींत गाडी सुरू करण्याचं आपलं कर्तव्य पार पाडलं. गौतमच्या मनांत आलं, ‘ सांखळी ओढावी का ? ’

पण सांखळी तर सैकटाच्या वेळींच ओढायची असते ना ? ठरलेल्या संख्येपेक्षां दुप्पट उतारू डब्यांत चढणं याला काय संकट म्हणतां देणार ?

आणि कलकत्त्याच्या काळ्या कोठडींत कोंडून गोऱ्यांना गुदमरून

टाकल्याची कहाणी खरी असे। कीं खोटी असे, पण ती ऐकल्यानंतर गोऱ्या रेल्वे कंपनीन अशा अनेक काळ्या कोठड्यांत हिंदी लोकांना कोंडून त्यांच सुड उगवला नाही तर त्या लोकांची श्रेष्ठता कुठे राहिल ? आगगाडीचा तिसरा वर्ग निर्माण करून गोऱ्या कंपनीन हिंदी लोकांसाठी काळ्या कोठड्यांची एव सांखळच निर्माण केली आहे!

सांखळी ओढली तर निराळंच संकट ओढेवेल अशी गौतमला भीति वाटली. त्याचे वडील गर्दीतून जागा काढीत त्याच्याजवळ येऊन उभे राहिले ह्यांत सांखळी ओढण्याचा विचार सोडून देऊन त्या माणसाचा हात ओढण्याच त्यानं निश्चय केला. पण त्यानं त्या माणसाला पहिल्यानं सहज हालवून विचारलं, “ आपण फार दुरून प्रवास करून आलां आहांत का ? ”

“ वाटेल तिथून आलों . ”

“ आजारी आहांत का ? ”

“ कटकट बद कर—सुव्वर ! तुझा बाप आजारी आहे ! ”

आणि गौतमनं त्या निजलेल्या माणसाचा हात धरून जोरानं ओढला तो मस्त भांडखोर माणूस नाइलाजानं उठून बसला, आणि डोळे घटारून त्यानं गौतमला घट्ट पकडलं.

गौतम कांही अहिंसावादी नव्हता. गौतमनं त्या माणसावर ठोसे लग् वायला सुरवात केली. साऱ्या डब्यांत धांदल उडाली. गाडी जोरांत सुरू झाल होती. आरडाओरड करीत बायकामुलं अन् तरुण उतारू बाजूला सरकूं लागले त्यामुळं कोलाहल खूपच वाढला.

विजयरायनीं चटकन् गाडीची सांखळी ओढली. थोड्या दूर अंतरा वर गाडीचा वेग मंद झाला. गाडी थांबली.

डब्यांत बसलेले सारे उतारू घाबरून गेले. गाडी थांबल्यामुळं पृथ्वीच सारा वेगच थांबल्यासारखा त्यांना वाटला. आजुबाजूच्या डब्यांतून उतारू बाहेरं पडूं लागले. कुणी माणूस किंवा मौल्यवान वस्तु पडली असेल, कुणाल अपघात झाला असेल, गाडीचे रूळ उखडलेले असतील, समोरून दुसरी गाडी येत असेल असे तर्कवितर्क उतारू करीत होते.

गार्ड, इजिन-ड्रायव्हर, एक दोन तिकिट-कलेक्टर त्या जागी येऊन पोचले. इतक्या वेळांत डब्यांतली मारामारी थांबली होती. गाडी थांबवल्या-मुळे काचित् मारामारी करणारांना वाटलं असेल कीं आतां हा दंड आपल्याला भरावा लागणार कीं काय ? डब्यांतल्या साऱ्या उतारूनीं असे काही चेहरे केले कीं आपण अगदीं निर्दोष आहोंत !

“ कुणी सांखळी ओढली ? ” गार्डनं विचारलं.

सारे उतारू सत्यवादी हरिश्चंद्राचेच अवतार बनले होते. त्यांनीं विजयराय-कडे बोट दाखवलं.

“ कां ? तुम्हीं सांखळी ओढली ? ” गार्डनं विजयरायनां विचारलं.

“ माझ्या मुलाला ते गृहस्थ मारत होते. ” विजयरायनीं खरं कारण सांगितलं. अर्थात् गौतमही त्या मस्त माणसाला मारत होता हें काहीं त्यांनीं सांगितलं नाहीं.

“ कोण मारामारी करीत होतं ? ”

“ ते दोघेजण. ” एका सत्यवादी गृहस्थानं उत्तर दिलं.

“ कां ? ”

“ जागेसाठींच. दुसरं काय ? ”

“ एक तर गाडींत बसायचं अन् वरून मारामारी करायची ! ” गार्डनं म्हटलं.

“ म्हणजे काय ? आम्ही गाडींत फुकट बसतो वाटतं ! ” गौतम म्हणाला.

“ ए पोरा, नांव सांग तुझं. इथच ओढून काढीन तुला बाहेर. ” तिकिट-कलेक्टर म्हणाला. सामना करायला कुणी तयार नाही अशी खात्री असली म्हणजे माणूस जास्त पराक्रम दाखवतो, अन् रेल्वेचे नोकर तर स्वतःला राजे-महाराजेच समजतात !

पण गौतम शिकलासवरलेला होता. त्याला कायद्याची माहिती होती. तेव्हां असल्या धमकीला तो भीक घालणं शक्यच नव्हतं. तरीसुद्धा साऱ्या हिंदुस्थानांत कायद्याच्या आणि व्यवस्थेच्या नांवाखालीं जो गोंधळ अन्

बेशिस्त माजली आहे त्याचा प्रत्यय या गाडीतल्या लहानसा प्रसंग'नं गौतमला आला होता. तो म्हणाला, “ ओढा पाहू मला खाली ! ”

“ अरे कशाला उर्गीच ह्रीं भांडणं चालवलीं आहेत ? दोनचार तास काढायचे त्यांत इतका दंगा काय करायचा ? ” एका उतारून गौतमला म्हटलं.

“ मोठीं माणस ना ती ? त्यांच्यान दोन तास उभ कस राहवणार ? काय पण मिजास ! ” दुसरा उतारू म्हणाला.

“ जागा मिळाली न मिळाली हे कांही महत्वाचं नाही. पण या शिक-लेल्या लोकाना साहेबासारख वागायला हव ना ? ” तिसरा उतारू म्हणाला.

गौतमला खरोखरच उभ राहण्यांत अपमान वाटत नव्हता चार तास उभ राहायचं त्याला कांहीं वाटलही नसत. मात्र त्याला दोन गोष्टी सलत होत्या. जास्तीत जास्त नफा देणाऱ्या तिसऱ्या वर्गाची हलाखी निष्ठुरपणानं कपनी चालं देत होती हें एक अन् दुसरं त्या कपनीच्या नोकरवर्गाची हृदयहीनता ! अन् शिवाय मुलं, स्त्रिया, म्हातारीं माणसं यांनीं गर्दीत तिष्ठत उभं राहायच अन् एकाद्या मस्तवाल माणसानं पांच सहा माणसांची कायदेशीर जागा अडवून घोरत पडायचं ! ही त्याची शिरजोरी ! त्याला पावलोपावलीं अन्याय दिसत होता ! म्हणूनच अन्याय असह्य होऊन त्यानं मारामारी केली. परंतु ज्यांच्या साठी तो भाडत होता त्यांना कुणाला न्यायाची गरज दिसली नाही.

“ आम्हाला जागा मिळाली नाही तर तूं कशाला रे बाबा भांडतोस ? ” एकान विचारलं.

इतकंच नव्हे तर गौतम जणुं गुन्हेगार असावा अशा नजरेनं सारीं माणसं त्याच्याकडे पहात होती.

“ लिहून घ्या त्याचं नांव ! ” एकजण म्हणाला.

“ सांखळी ओढल्याचा दंड पण घ्या त्यांच्याकडून ! ” दुसरा म्हणाला.

गौतमला वाटलं, या नालायक, अन्यायसहिष्णु लोकांच्यासाठीं भांडण्यांत कांही अर्थ नाही. खरे गुन्हेगार दोघेच. एक रेल्वेकंपनी आणि दुसरा गुंडागिरी करून झोंपणारा मस्तवाल माणूस ! तो माणूस आतां हंसत होता.

त्यानं केलेल्या रिकाम्या जागेवर बसण्याचं धाडस अजूनही कुणी केलं नव्हतं. त्या गोष्टीकडे रेल्वेच्या नोकरांनी दुर्लक्षच केलं होत. अन् अजूनही तिकडे कुणाचं लक्ष जाऊं नये असं त्यांना वाटत होत. आणि त्या गुंडाचा दोष तरी काय ? माणसाच्या शरीराला विश्रान्ति ही हवी असतेच. आणि रात्रीं तर अवश्यच हवी असते. अन् ती तिसऱ्या वर्गातून प्रवास करतांना कायेदेशीर रीतीनं मिळणं शक्यच नसतं. तेव्हां गैरकायद्यानं विश्रान्ति मिळविणाऱ्या गुंडांना दोष कसा देतां येईल ?

“ नांव सांगा. ” रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांनीं म्हटलं.

“ गौतम. ” गौतमनं उत्तर दिलं.

त्या अधिकाऱ्यानं गौतमकडे पाहिलं. तो अर्धशिक्षित माणूस स्टॉल-वरचीं वर्तमानपत्रं कधीं कधीं वाचत असे. कॉलेजच्या हरताळ प्रकरणी त्यानं गौतमचं नांव ऐकलं होतं अन् तें त्याच्या वाचनांतही आलं होतं.

“ त्या कॉलेजमधले हरताळपाडे तुम्हींच का ? ” त्या अधिकाऱ्यानं विचारलं.

“ होय. ”

“ इथं सुद्धां दंगा करायला लागलांत का ? ”

“ जिथं जिथं अन्याय दिसले तिथं तिथं असाच भयंकर दंगा करणार आहें मी. ” गौतमनं उत्तर दिलं.

“ पन्नास रुपये काढा. ”

“ कसले ? ”

“ अहो, जाऊं या साहेब. सांखळी ओढलं तेंच बरोबर केलं. सांखळी ओढली नसती तर आम्हीं एकमेकांचे खूनसुद्धां केले असते. ” त्या गुंडानं उत्तर दिलं.

ज्याच्या अन्यायी वागणुकीमुळंच त्यानं मारामारी केली तोच गुंड त्याच्या बचावाचा प्रयत्न करित होता. ज्याच्यासाठीं त्यानं मारामारी केली ते सारे त्याच्या विरुद्ध गेले हेति. लहानशी मारामारी अन् ती पण दुसऱ्यांच्या मधें झालेली ! त्यामुळं अर्धा तासाची गाडीची खोटी या नेमळट उताऱुंना

असह्य वाटत होती.

गौतमन दंड भरण्याचं साफ नाकारल. आणि त्या गुंडानंही समजूत घातली. तेव्हां त्या अधिकाऱ्यान नुसतं नांव लिहून घेऊनच सवाना धमकावून गप्प बसायला सांगितलं. जागा मिळेल तिथं कांहीं माणसं बसलीं आणि ती संधि साधून गौतमच्या वर्तेनाला नापसंति दाखवणारे दोघेजण हल्लुच जाऊन त्या गुंडाच्या बाकावर जरासे दूर बसले. त्या गुंडान गौतमला आपल्या जवळ बोलावल. गौतम त्याच्याजवळ जात होता, इतक्यांत त्याच्या कानाशीं एक जण हल्लुच पुटपुटला, “कुणाशीं तूं भांडतोस माहित आहे ?”

“ कां ? ”

“ तो किसन गुंड आहे. ओळखत नाहीस त्याला ? ”

त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून गौतम किसनजवळ जाऊन उभा राहिला. गाडी चालू लागली. किसनच्या बांकावर बसलेल्या एकदोन उतारूंना गौतम म्हणाला, “ उठा इथून ! ”

“ कां ? काय झालं ? कां मिजास चालवली आहेस ” एका उतारूनं म्हटलं.

“ मी तुमच्यासाठीं जागा करायला या किसन पहिलवानाशी भांडलों ? अन् मला मदत करायची सोडून तुम्ही मला रेल्वे कंपनीचा गुन्हेगार ठरवलं. अन् आतां इथं येऊन बसतांना वाटत नाहीं तुम्हांला कांहीं ? ” गौतमन एका उतारूचा हात धरला.

दोघेही उठून उभे राहिले.

“ पहिलवान, माफ करा. उर्गीचच तुमच्या झोपेत मी व्यत्यय आणला. आमची लायकीच नाही तुमच्याजवळ बसायची. ” गौतम म्हणाला.

किसन पहिलवानाचं नांव साऱ्या लोकांना माहित होतं. त्याचा कठोरपणा, त्याचा पराक्रम अन् त्याच्या चातुर्याच्या खऱ्याखोऱ्या गोष्टी कथानकाच्या नायकाप्रमाणं साऱ्यांचं लक्ष वेधून घेत होत्या. तरीसुद्धां त्याला फार थोड्या लोकांनीं पाहिलं होतं.

“अरे जाऊं दे रे यार ! नाहीतरी गाडी चालू झाल्यावर सगळ्यांना मी

जागा करून देणारच होतो. बायकांमुलांना मी कधी तिष्ठत उभ ठेवत नाहीं.”
किसन म्हणाला.

“जाऊ दे, कांही नाही ! आतां तुमच्या बांकावर कुणाला बसूं द्यायच नाहीं. कुणाला बसूं दिलंत तर परत मी तुमच्याशीं भाडेन.” गौतम म्हणाला.

किसन हंसला. गौतमचा हात ओढून किसनन त्याला जवळ बसवळ. गौतमचे वडील अजून दूरच उभे होते. त्यांनाही जवळ बोलावून आपल्या-जवळ बसवळ आणि नमस्कार करून म्हटलं, “ बाबा, स्वस्थ बसा. कांहीं त्रास व्हायचा नाहीं तुम्हांला ”

“ पण तुमची जागा—”

“ मला काय, जागा मागेन तिथं मिळेल. कांहीं कारणासाठींच मी इथं निजलों होतो. मला तशी जाग्रणाची संवयच आहे.” असं म्हणत विजय-रायला त्यानें आपल्या बिछान्यावरच निजायला सांगितलं.

गुंडाच्या मधें असलेली लायकी या प्रतिष्ठित म्हणवणाऱ्या लोकांमधें नव्हती. त्यांची ती अपात्रता पाहून गौतमला किसनविषयीं आदर वाटूं लागला. थोड्या क्षणापूर्वीं जिवावर उदार होऊन ज्याच्याशीं तो मारामारी करीत होता, त्याच्याशींच त्याला मैत्री करावीशी वाटत होती.

किसन गुंड अन् प्रिन्सिपॉल यांच्यांत कांहीं फरक होता का ? प्रिन्सि-पॉलनीं सुद्धा भांडल्यानंतर स्नेहभाव दाखवण्याचा प्रयत्न केला होता. किसननंही तसंच केलं. एकाजवळ धन अन् सत्ता होती—लोक त्याला प्रतिष्ठित समजत होते. दुसऱ्याजवळ शारीरिक बळ होतं. पण तो प्रतिष्ठित समजला जात नव्हता. या दोन स्वभावांच्या नमुन्यांत चांगला नमुना कुठला ? धन की पाशवी बळा-वर आधारलेली क्रूर सस्कृतीचीं हीं दोन्ही फळं ? दोन्ही नमुने सारखेच !

“ मुलांनीं कां हरताळ थांबवला !” किसननं गौतमला मधेंच विचारलं.

“ प्रिन्सिपॉलनीं अन् पुढाऱ्यांनीं मुलांची समजूत घातली.”

“ पण एकाला अजून कॉलेजांत घेतलं नाहीं ना ? ”

“ तोच मी ! ”

“ मला वाटलं खर तसं. ”

“ आमच्या हरताळाविषयी तुम्हांला कशी एवढी आपुलकी वाटते ? ”

“ जिथं दंगा असेल तिथीं आम्हाला आपुलकी वाटते.”

“ अस का ? ”

“ त्यामुळं आमची कमाई वाढते.”

“ कमाई ? ती कशी ? ” गौतमनं दचकून विचारलं.

“ तूं माझ्याबरोबर आलास तर तुला तें तंत्र समजेल—त्याशिवाय नाही ”

“ तें समजलं. पण विद्यार्थ्यांच्या हरताळांत कमाई कशी ? तें मला कळायला पाहिजे. ”

“ हरताळ आणखी लांबला असता तर विद्यार्थ्यांना थोडं सरळ करता आलं असतं. पण पहातां पहातां हरताळ बंद.”

“पण त्यांत कमाई कशी होणार ? ”

“ ज्यांना ज्यांना हरताळापासून नुकसान होतं ते आम्हांला पैसे देतात हरताळ बंद करायला.”

“या हरताळामुळं तुम्हांला कांही मिळालं का ?”

“थोडंस !”

“कुणाकडून ?”

“ जास्त विचारूं नकोस. पण तुझ्याच एका दोस्ताच्या वडिलांकडून.”

गौतम चमकला. कुठल्या मित्राच्या वडिलांनीं हे असं केलं असेल ? त्याच्या मनांत चटकन विचार आला. शरदचे वडील तर नसतील ? पण त्याला कुणाचा जास्त संशय आला नाही. पण त्याला तो विद्यार्थ्यांचा अपमान वाटला. त्यानं विचारलं, “ विद्यार्थ्यांना सरळ करायचं काम सोपं वाटतं का तुम्हांला ? ”

“ तूं माझ्याशीं मारामारी केलीस म्हणून तुला वाटतं का इतर विद्यार्थी बहादूर आहेत ? ”

“ मला असं वाटतं, विद्यार्थी कधीं गुंडांना भीतच नाहीत.”

“ अरे, मांजराला—कुत्र्याच्या बच्चालाही ते भितात. अरे, तुझ्या साऱ्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना गोळा कर. आणि माझ्या दहा साथीदारांनीं

कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना पांच मिनिटांत पळवले नाही तर तुझ्या पायांतले जोडे तू माझ्या तोंडांत मार. ते विद्यार्थी म्हणजे या नेमळटांचीच प्रजा ना ? ” गाडीत बसलेल्या प्रतिष्ठित उताळकडे बोट दाखवून तो म्हणाला.

गाडीच्या गतिबरोबर प्रवासी डुलक्या घेत होते. कुणाचं त्यांच्या बोलण्या-कडे फारसं लक्ष नव्हतं.

“ कशावरून असं म्हणतां ? ”

“ खरं सांगू ? तुझ्याच वरून. ”

“ म्हणजे ? ”

“ तुला प्रिन्सिपॉलनं पुन्हां कॉलेजांत घेतलं नाही येवज्यावरून तूं अगदीं सर्वांत बहादूर झालास वाटत ? ”

“ कुणास ठाऊक. ”

“ मला ठाऊक आहे. पण अजून तुला डावपेच येत नाहीत. एका क्षणांत मी तुला चीत केलं अमंत. ”

“ तुम्हाला वाटतं तितकं ते सोपं नाही. ”

किसनन स्मित केलं. त्याला आपल्या विषयीं भलताच आत्मविश्वास वाटत होता. स्मित करीत तो म्हणाला.

“ तुला लाठी खेळतां येते ? ”

“ नाही. थोडी शिकत होतो. ”

“ कुस्तीचे डाव येतात ? ”

“ कुस्ती करणारीं माणसं मंद बुद्धीचीं असतात असं म्हणतात म्हणून मी कुस्ती शिकलों नाही. ”

“ यालाच मी विद्यार्थ्यांची बुद्धि जडता म्हणतो. कुस्तीशिवाय तरी कुठले पराक्रम तुमच्या विद्यार्थ्यांनीं दाखवले. बरं. बॉक्सिंग येतं ? ”

“ नाही ! ”

“ दांडपट्टा, खंजाराचे डाव ? ”

“ अं हं. ”

“ अहिंसावादी ना तुम्ही ? पहा, तुझ्यासारख्या धाडशी मुलालाही मारा-

मारीची एकही पद्धति माहीत नाही. दुसऱ्या कुणाला येते का ? ”

“ अगदीच थोडं.”

“ हजार विद्यार्थ्यांपैकी दहा जणांना असं अगदीच थोडं येत असेल. अन् त्यांना तरी कितीसं येत ? प्रदर्शन करण्याइतक, खरा उपयोग करण्याइतक नसणारच येत. तुमच्या हजार विद्यार्थ्यांना पळविण्यासाठी एकच तालीमबाज माणूससुद्धा पुरे होईल.”

“ प्रसंग आल्याशिवाये ते कळायच नाही ”

“ प्रसंग असे पुष्कळ येऊन गेलेत. पण विद्यार्थ्यांचे तारुण्यच गहाण पडलंय ना ! अजून प्रसंग आला म्हणजे माझी आठवण कर ”

“ पण अशा शारीरिक बळाचा काय उपयोग आहे ? हे बौद्धिक कांतीचें युग आहे. आपल्याला बुद्धिचीच जास्त गरज नाही बर ! ”

“ बुद्धि ? हिंदुस्थाननं आपली बुद्धि केव्हांच विकून खाल्लो आहे. तूं फार बुद्धिवान आहेस. पण आतां तूं दांडगाई करून माझ्याशीं मारामारी केली नसतांस तर मी तुला अन् तुझ्या वडलांना इथं बसायला जागा दिली असती का ? ”

“ पण ही तुमची क्रुस्ती लाठी अन् खजीर यांचा आतांच्या सुधारक शस्त्रांच्यापुढे काय उपयोग होणार ? ”

“ अरे आधुनिक शस्त्रांचें सोड. जे आहे ते तरी वापरतां येऊं दे. कांहीं दिवसांनीं हातांत लाठी धरतांना सुद्धां तुम्हांला थकवा येईल ! ”

हिंदुस्थानच्या क्रान्तिविषयी गौतमन एक प्रबंध गुप्त वाचनासाठी लिहिला होता. हिंदुस्थानांतील सशस्त्र प्रतिकाराच्या चळवळीसंबंधी अमेरिकेच दिसणार उदारमतवादी धोरण, रशियाच दलीत वर्गाविषयीचं प्रेम किंवा जर्मन जपानची शत्रुत्वाची भावना या साऱ्या गोष्टींमुळे सशस्त्रक्रान्ति शक्य आहे असं त्याला वाटत होत. सशस्त्र क्रान्तिसाठी शस्त्र मिळाली तरी त्या शस्त्रांचा आपल्या लोकांना कितपत उपयोग करतां येईल याचा त्यानं फारसा विचार केला नव्हता. आपल्या बुद्धिमान लोकांना यांत्रिक शस्त्रांचा सहज उपयोग करतां येईल असं त्याला वाटत होत. पण किसीनच्या बोलण्यामुळं एकदम त्याच्या डोक्यांत प्रकाश पडला. काठी हातांत धरतांनासुद्धां धापा टाकणारी आपली पिढी तोफेचा गडगडाट कसा ऐकणार ? तो ऐकण्याची त्यांच्यांत हिमत असेल का ?

“ आणि कदाचित लाठीची सुद्धां भयंकर शस्त्रांत गणना करून ती तुमच्या हातांतून काढून घेतली जाईल.” किसन म्हणाला.

गौतम जरा शांत बसला. गाडी पुढे पुढे जात होती. रात्र जास्त वाढत चालली होती. बाहेर आकाशांत ढग पण दिसत तोते. त्यामुळे रात्र जास्तच काळोखी वाटत होती. अन् बाहेर झिमाझिम पाऊसही पडत होता. आणि खिडकी-जवळ बसलेल्या उताळूनच्या तोंडावर पाण्याचे तुषार उडत होते.

एकाएकी मधेंच किसनन विचारल, “ तुला नेता व्हायला हवेंय ना ? ”

“ नाही—मला राष्ट्रसेवक व्हायच आहे.”

“ त्याचा अर्थ तोच, तुला जें व्हावयाचें असेल ते हो तूं ! पण माझी एक गोष्ट ऐकून घे. घरावर अन् झाडावर चढायला शिक. तरवारीचे हात शिक. लाठी अन् जंबियाचे सारे डाव शिकून घे. बॉक्सिंग सारखे मुष्टीयुद्धाचे नवीन डाव शोधून काढ. आणि कुस्तीचेही डावपेच कांहीं शिकून घे. त्याखेरीज तुझें सारं शिक्षण, तुझी सारी सेवा. नि पुढारीपणा निष्फळ ठरेल. ”

ते सार शिकल्याशिवाय शान्तपणानं मराठ्याची शक्ति आपल्यात नाही का येणार !

“ मराठ्याची शक्ति हिंदीलोकांत ? ती शक्ति आपल्यांत असती तर असे दुबळ्या सारखे सारे मुकाट्यानं गाडीत उभे राहिले असते का ? शान्तिची शक्ति भेकड लोकांचा तो दांभीकपणा आहे. आपल्या नालायकीचं ते समर्थन आहे. मारतां आल्याशिवाय मरतां यायचं नाही, समजलं ? ”

किसनला गौतमविषयी इतका कां जिन्हाळा निर्माण झाला होता ? त्याच्या बोलण्यांत शिष्टपणा, किंवा तर्कशुद्ध विचारसरणी दिसली नाही तरी तो बुद्धिहीन दिसत नव्हता. इतकंच नव्हे तर चालू घडामोडीत तो बुद्धिपूर्वक लक्ष घालीत होता. अन् अनेक दंग्यांशी, हुल्लडीशी त्याचा संबंधही होता. दंगा करणं अन् दंगा बंद करणं हेंही त्याचं एक मुख्य कार्य असावंसं वाटत होतं !

किती विचित्र माणूस !

कुठल्या समाजांतला तो होता ?

कुठलं सामाजिक कार्य तो साधीत होता ?

गुंड निर्माण करणारा, गुंडाना पोसणाऱ्या, उत्तेजन देणाऱ्या समाजाचा नाश करायला नको का ?

पण हे गुंड निर्माण कसे होतात ?

तयार कसे होतात ?

अन् आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे हा गुंड समजुतदार होता ! उदारही होता . इतकंच नव्हे तर मैत्री करण्याच्या लायकीचा होता. आपल्याच विछान्यांत त्यानं गौतमच्या वडलाना निजवलं होत !

कारण ?

त्याच्यांत माणुसकी तर होतीच ! देशा प्रिन्सिपॉलपेक्षां जास्त !

“ हे सार यायला किती दिवस लागतील ? ” गौतमन विचारलं.

“ चांगलं लक्षपूर्वक लवकर शिकलास तर एक वर्षे लागेल, नाहीतर मग दोन वर्षे लागतील. ”

“ पण त्याचा उपयोग कुठं होणार ? ”

“ का ? पावलो पावली त्याचा उपयोग होणार. हेंच पहाणा ! माझ्याशीं मारामारी करून तू तुझी जागा वसायला घेतलीस ना ? या आजच्या उदाहरणा-वरूनच सुरवात कर. ”

“ तुमचा धंदा काय ? ”

“ माझं नांव तुला माहित आहे ना ? ”

“ मला दहशत घालायला कुणी तरी नांव सांगितलं तुमचं मला. ”

“ त्या नावावरूनच माझा धंदा व्हायला पाहिजे होता तुला. ”

“ गुंडगिरी हा का धंदा असतो कुणाचा ? ”

“ तुझी मोठी चूक होते. त्याशिवाय दुसरा कुठला धंदाच नाही इतका फायदेशीर. ”

“ सुशिक्षितांच्यासाठी सुद्धा ? ”

“ होय रे. सुशिक्षितांना गुंडगिरी आली तर तो अमलदार होतो. अन् नाही आली तर तो कारकूनचा कारकूनच राहातो. ”

गौतमचे वडील अजून कारकूनच राहिले होते. त्यांनी गुंडगिरी केली

असती तर ! अमलदार होऊन त्यांनीं आज सेकडक्कास किंवा फर्स्ट क्लासमधून प्रवास केला असता.

“अन् तुला देशसेवा करायची असली तर याची तुला जास्तच गरज भासेल अन् नाही आली तुला गुडगिरी करतां तर थपडा खाऊन मरशील. नि तुला कुणी ओळखायच सुद्धां नाही.” किसन पुढं म्हणाला.

“गांधीजींना तुम्ही गुड म्हणाल ?”

“हें पहा, गांधीजींची गोष्ट वेगळी आहे. हिंदुस्थानांत हें एकच नांव आहे की त्याची थडेंत सुद्धां टिंगल करायला गुड कचरतात.”

“अस कां ?”

“तेच बरोबर आहे.”

“गांधीजीविषयीं मला कांहीं फारसा आदर नाही. त्यांची निष्फलता—”

“हें खरंना ? त्याची एकच फार मोठी चूक होते. ते परदेशी गुडगिरीला ओळखतात पण स्वतः गुडगिरी करीत नाहीत अन् जोंपर्यंत ते अशी गुंडगिरी करणार नाहीत तोपर्यंत त्याचे सारे प्रयत्न असेच निष्फळ ठरणार.”

“त्यांच्याशी सामना द्यायला तुम्हीं मला मदत कराल कीं नाही ?” गौतमच्या तोंडून एकदम उद्गार निघाले.

क्षणभर गौतमकडे किसन पहात राहिला. गौतमच्या ध्येयाविषयीं त्याच्या दुबळेपणामुळं किसनला अविश्वास वाटू लागला. थोडावेळ थांबून तो हळूच म्हणाला.

“गुंडांना त्यांच्या कामाचा मोबदला मिळाला तर ते सारं कांहीं करतात.”

“होय ? गुंडांना कामाबद्दल काय मोबदला मिळतो ?”

“ते गुंडावर अवलंबून आहे. एकाद्या गुंडाला दिवाणगिरी मिळते, एकाद्या गुंडाला किताब मिळतो, एकाद्या गुंडाचा माल खरेदी केला जातो अन् एकाद्या गुंडाचा मुलगा मोठा थोरला अधिकारी होतो—” खदखदून मोठ्यानं हंसत असतांना किसनचं वाक्य अर्धवटच राहिल. ”

“म्हणजे ? म्हणजे ? मला नाही कळलं !”

“तें कळण्यासारखं नाहीच अन् तूं तें विचारूंही नकोस. आमचा किती उपयोग आहे तें तुझ तूंच समजून घे. ”

“ मी गुंड झालो तर ? ”

“ तुला आयुष्यांत सगळं यश मिळेल. ”

“ नाही—नाहीं. तस होणार नाही. ”

“ खरी शक्ति लागते त्याच्यासाठी. तुम्हीं विद्यार्थी नामदं आहात. ”

“ मी तुम्हाला दाखवून देईन की विद्यार्थी हे खरे मर्द आहेत. ”

“ हं ! ” असं म्हणून किसननं खिडकीवर डोक ठेवून डोळे मिटून घेतले.

“ किती वर्षे झाली या तुमच्या धंद्याला ? ” गौतमन विचारलं.

“ पंधरा वर्षे झालीं असतील. ” डोळे मिटूनच किसनन उत्तर दिलं.

“ हाच धंदा करायच कारण काय ? ”

किसननं एकदम डोळे उघडले. रागामुळं त्याच्या डोळ्यात लालसर छटा दिसली. पुनः त्यानं डोळे मिटून घेतले अन् दुसऱ्या बाजूला डोकं बळवून म्हणाला,

“ सांगेन एकाद्या दिवशीं कधी तरी ”

“ तुम्हांला कधी कुठं भेटायच ? ”

“ जागा नक्की सांगता येत, नाही खरी. पण कधी तरी माझ्या आखाड्यांत चौकशी कर. ”

असं म्हणून किसन झोंपेची आराधना करूं लागला.

गौतमला ज्या स्टेशनवर उतरायच होतं ते स्टेशन जवळ आलं. गौतमनं वडलांना जागं करून किसनचा निरोप घेत म्हटलं,

“ बरं पहिलवान रजा घेतो मी तुमची. ”

“ बरं. ” असं म्हणून रिकाम्या झालेल्या बांकावर किसन लांब पाय करून पसरला. त्याच्या बांकाकडे कुणी नजरसुद्धां टाकली नाही.

: ७ :

रेल्वे स्टेशन अगदी लहान होत. गौतम अन् त्याच्या वडलांजवळ कांहीच सामान नव्हतं! त्या स्टेशनवर उतरणारे उतारूही अगदी थोडेच होते. दरवाजांत उभा असलेला तिकीट कलेक्टर अन् कंदील दाखवणारा पोर्टर दोघेही झोपेनं पेगले होते. एक शिपाई बांकावर झोपला होता. इतक्या रात्री त्या काळोखांतही दोन तीन ओळखीच्या माणसांनी विजयरायना नमस्कार केला. शहरापेक्षां खेड्यांच्या-लोकांत शिष्टाचार जास्त असतो.

मध्यरात्र होऊन गेली होती तरी गौतमच्या दोन्ही बहिणी जाग्याच होत्या. दार ठोक्तांच सुनंदा नि अलकनदा धांवतच आल्या. सुनंदा पंधरा वर्षांची होती. दोघीही बहीणीनी भावाला मिठ्या मारल्या. त्या दोघीच्या डोळ्यांतून ओसंडणारा स्नेह पाहून कौटुंबिक सुखाचा तो दीपकच त्याला वाटला. हे तेज, हे सुख सार्वजनिक होऊन वसुधैव कुटुंबकम् व्हावं असं त्या वेळीही त्याला वाटलं.

बहिणींनी त्याच्यासाठी स्वयंपाक करून ठेवला होता. आंघोळीसाठी पाणी गरम करून ठेवलं होत. बिछानाही घालून ठेवला होता. इतक्या रात्रीसुद्धां जेवायला भाई नाही म्हणणार नाही याची बहिणींना खात्री होती. गौतमचंसुद्धां बहिणींवर अत्यंत प्रेम होतं. रोज रात्री घरी जाणाऱ्या नोकराला आज रजा दिली नव्हती, आज त्याला घरांतच निजायला सांगितलं होतं. त्यानं उदून आंघोळीला पाणी उपसून दिलं.

इतक्या वेळांत त्या दोघी बहिणींनी गौतमवर अनेक प्रश्नांचा वर्षाव केला,

“ मग हरताळचं काय झालं ? ”

“ तुम्हांला परत कॉलेजमधे घेतलं की नाही ? ”

“ शिक्षा होणार म्हणत होते त्याचं काय झालं ? ”

“ मारामारी नाही ना झाली ? ”

“ कुठं लागलं का ”

“ यांत दोष कुणाचा ? ” कुठल्याच बहिणीला आपल्या भावाचे दोष कधी दिसत नसतात

“ प्रिन्सिपॉलन कशाला पोलिसांना मदत केली ? ”

प्रिन्सिपॉलवरचे अधिकारी कोण ? त्याच्याकडे आपल्याला जातां नाहीं का यायंच ? ”

“ सारेच प्रिन्सिपॉल असे वाईट असतात का ”

“ परत कधी जाणार ? ”

“ अशक्त कां झालांत ? ”

“ गाडीत निजायला मिळालं की नाही ? ”

“ किती दिवसांचं जाग्रण झाल्युं ? ”

अशा अनेक प्रश्नांचा बहिणींनी त्याच्यावर वर्षाव केला. त्याला प्रश्नांचं उत्तरही पुरतंसं द्यायला वेळ देत नव्हत्या. गौतमला हसू आलं.

“ अग पण मला पुरतं उत्तर तरी देऊ द्याल की नाही ? ”

ते ऐकून त्या दोघीही खदखदून हसल्या. आपण किती चमत्कारिकपणा केला हे आता त्यांच्या लक्षांत आलं.

तास दीड तास बहिणभावांच्या अशा गप्पा अन् हसण खिदळणं चाललं. ती गडबड ऐकून कांहीं शेजारीही जागे झाले. जास्त घरोब्याच्या एक दोघांनी उठून येऊन विचारलंही.

“ काय ? रायजी आलांत का ? ”

“ होय आलो. ” विजयराय म्हणाले.

“ गौतमचं काय झालं ? ”

“ आलाय तो माझ्या बरोबर ”

“ चला बरं झालं. नाही तर या गडबडीत उगीच पकडला गेला असता ”

तें वाक्य ऐकून अलकनदा म्हणाली,

“ हो भाई ! तुम्हाला पकडलं असतं का ? ”

“ पकडलंही असतं, त्यांत काय झाल ? ” गौतम म्हणाला.

“ तुम्हालां कुणी पकडलं असत ? ”

“ पोलीसनं. ”

“ म्हणजे चोरांना धरतात तस ? ”

“ तसंच. ”

“ मग कैदेत घालतील तुम्हाला ? ”

“ मग आणिक कुठं तर ? ” हसत हसत गौतम म्हणाला.

“ नको ग बाई. मग आम्हांला किती किती रडं येईल ! भाई तुम्ही कधी
कैदेत जाऊ नका बरं का ! ”

“ चांगल्या कामासाठी कैदेत सुद्धा जावं लागतं. ”

“ अस मुळीच कधी होणार नाही बरं का ! चांगलं काम करणाऱ्यांना
कधीच दुःख भोगावं लागत नाही. ”

“ अग त्या सत्ययुगांतल्या गोष्टी. या कलियुगांत चांगलं काम करणाऱ्यां-
नांच दुःख भोगावं लागतं. तुला अजून काही कळत नाही. ”

“ नको बाई असल्या भानगडीत पडायला आपण. ” सुनंदा म्हणाली.

विजयरायनी घाईघाईनं मुलांना जेऊ घातलं. पण हंसत गप्पा मारीत जेव-
तांना बराच वेळ झाला. जेवण झाल्यावर गौतम झोपला. अलकनदा भाईच्या
कुशीतच निजली. सुनंदाही जवळच भाईच्या हातावर हात फिरवीत निजली.

गौतमच्या मनांत आलं, बहिणीचं हें निर्मळ प्रेम ! पण ते केवळ
भावाच्या भोंवतीच गुरफटले ! बहिणीचं अतःकरण भावाच्या सुखासाठीच
तळमळत असतं !

आणि देश किंवा मानवता यांच्या उर्मीच्या प्रचंड लाटा गौतमच्या घरा-
पर्यंत अजून पोहोचल्या नव्हत्या.

हा दोष कुणाचा ?

गौतम त्या उर्मीना घरांपर्यंत कां ओढून आणू शकत नाही ?

पण त्या उर्मी घराच्या चार भितीतच कोडून राहिल्या तर ?

गौतमाचे डोळे झोपेनं जड झाले. बाहेर खूप जोराचा पाऊस सुरू झाला-
मेघाच सार पाणी वाहून जात होतं. तरी हिंददेश गरीब अन् भिकारीच होता !

भिकाऱ्यांना सुद्धां झोंप येते नाही का ?

अर्थात झोंप येते. श्रमाचा कैफ चढतो. पण थकव्याची झोंप संयली
म्हणजे झोपेत आपल्याला आपल्या सकलपाची स्वप्नं दिसूं लागतात. गौतमच्या
स्वप्नसृष्टीत कोण दिसत होत ?

रावण की कुम्भकर्ण ?

हंसतो आहे ? कुम्भकर्ण तर निजला आहे ?

नाही नाही. त्याला गौतमन उठवलं. आगगाडीत तो सर्वांची जागा
अडवून निजला होता !

अन् जागं होणं म्हणजे युद्ध ! रावण राज्याचा हा माहिमा ! कुम्भकर्ण तर
झोपून राहिला ! अन् मधेच येऊन गौतमला पकडला.

गौतमचा गळा दावून रावणानं विचारलं—

“ का ? गुंड होणार की नाही ? की गळा दावूं ?

“ गुंडगिरीला विरोध हेंच माझ ध्येय ! ” गौतम म्हणाला.

“ तर मग तुझ्या जीवनासुद्धां तुझं ध्येय संपलंच म्हणून समज.” असं म्हणून
गौतमचा गळा जरा जोरान दाबला ! गौतमाचा जीव घाबरायला लागला. मृत्युची
त्याला कल्पना आली. मृत्यु अन् गुंडगिरी या दोन्हीमधून एकाची पसंती
करायची होती !

आधीं जगलं पाहिजे. जगल्यानंतर पुढच पाहतां येईल.

जगलच पाहिजे.

अन् जगायच तर सुखाच, अधिकाराचं जीवन जगलं पाहिजे ! मग गुंडगिरी
करून ते जीवन मिळाल तरी चालेल !

“ मला—जगायच—आ—” अगदीं महन्प्रयासान त्यानं म्हटलं.

“ तर मग गुंड हो. जगांत माझं—म्हणजे गुंडगिरीचं राज्य आहे. ”

“ क-वू-ल- ”

“ तुला माहित आहे, रामानं माझी डोकी कापली होती ती ? ” थोडीशा

गळ्यावरची पकड सैल करीत रावणानं विचारलं. ‘ तीं डोकीं पुन्हा पुन्हा उगवत होतीं तें तू कधीं वाचलं आहेस ? ’

“ होय. ”

“ ती माझी शक्ति अजून चालूच आहे. याद राख. ”

“ मला वाटतं कदाचित् ती शक्ति वाढली—आणखी वाढली आहे. ” गौतम म्हणाला. रावण थोडासा खूष झाला.

“ खरं आहे ते. तूं लौकर समजून घेतलंस तर ठीक; नाहीं तर—”

रावणानं गौतमचा गळा सोडून दिला अन् गौतम एकदम उठून बसला. त्याच्यां मुखावर करुणता दिसत होती.

“ कां भाई, झोप चांगली आली नाही वाटतं ? ” कुळ्या दुसऱ्याच सृष्टी-तून अलकनंदाचा आवाज त्यानं ऐकला.

माणसं किती सृष्टींत फिरत असतात ? फ्राइडचं Subconscious mind सुप्त मन अन् मोठ्या व्यापाराचा कितीही अभ्यास केला तरी ती कल्पनासृष्टि अन् मनोव्यापार थांबू शकत नाही. गौतम जर पुराणकालांत जन्माला आला असता तर आतां ज्या देवदानवांच्या अचाट शक्तीच्या आपण केवळ कल्पनाच करतो ते खेळ त्याला प्रत्यक्षच पहायला मिळाले असते.

पूजेच्या घटेचा अस्पष्ट आवाज त्याच्या कानावर त्याला. त्याचे वडील अजून पूजापाठ करीत होते. अजूनही कल्पनासृष्टि नाहींसी कुठें झाली होती ?

गौतम डोळे चोळत बसला.

“ अजून स्वप्नांतच भाई ? ” अलक्रेन विचारलं.

गौतम सत्यसृष्टि आला,

जागृतावस्था, स्वप्नावस्था, सुत्पावस्था या साऱ्या अवस्थांच्या कल्पना त्याला हास्यास्पद वाटत होत्या ! तो केवळ मानस पृथ.करणांत Psycho-analysis मधेच मानीत होता. योग वगैरे कल्पनात तो मानत नव्हता. परंतु जागृतवस्था नि स्वप्नावस्था या दोन्ही स्थिती सत्य आहेत हें त्याला आतां पटल.

“ हो. फार स्वप्नं पडतात आतांशा ” गौतम म्हणाला.

“ तुम्ही पण अलिकडे माझ्या रोज स्वप्नांत येतां बरं का भाई ” अलक्रेला त्या

स्वप्नांची आठवण मोठी गोड वाटली.

“ सरंच ! कां तुला माझी इतकी आठवण येते. ? ”

“ काय कुणास ठाऊक ! पण साऱ्या स्वप्नांत जर तुम्ही दिसला नाहीत तर मला फारच वाईट वाटतं. ” अलकेचा चेहरा रडवा दिसला.

“ पण आज तर मी आहे ना तुझ्याजवळ ? ”

“ म्हणून तर स्वप्न पडलंच नाही ! केव्हाची बसली आहे मी इथं तुम्हांला उठवायला. ”

“ किती बरं वाजले असतील ? ”

“ आठ वाजून गेले. ”

“ अस ? मला तर कळलं सुद्धा नाही ”

“ ढग आलेत ना ? ”

सुनंदा घाईघाईन तिथ आली.

“ चहा गाळल्या अन् तुम्ही दोघ इथं गप्पा मारत बसलांत ! ”

“ आतां सारा दिवस तूच भाईशीं बोलत बसणार. मला तर त्याच्याशीं बोलंच नाहीस देणार तूं ! ”

“ मी आतां घड्याळ घेऊनच दोघांशी बोलणार आहे. एक तास सुनंदानं, एक तास अलकनंदानं मग तर झालं ना ? ” गौतमन हसत हसत तोंड सुचवली.

“ पण एक तास पहिल्यानं कुणा बोलायचं ? मी की सुनंदानं ? ” अलकेनंही हसत हसत विचारलं.

“ अग वाई, तूच बोल पहिल्यानं ! झालं ? ” सुनंदानं माघार घेतली.

“ लहानांनीं जिकायचं नि मोठ्यांनीं हरायचं हाच न्याय योग्य आहे ! ” असं म्हणत गौतम उज्या नि तो तोंड धुवायला गेला.

आपल्याच वाक्याविषयी गौतम विचार करूं लागला. पण हा न्याय कितीही चांगला असला तरी तो कुठंच पाळला जात नाही याचा प्रत्यय गौतमला पावलो-पावली येत होता.

चहा देत सुनदा एक गाणं हळु गुणगुणत होती—

‘ उडी हवामें जाती हुयी

गाती चीडीया ये राग
आवो प्रातम हीलमील खेले
प्रेम प्रीतका फाग

देशी चलचित्रपटांची गौतमला काही फारशी आवड नव्हती. तरीही त चित्रपटांतल्या व्यापक अर्थीच्या गाण्यांना मात्र त्याच्या डोक्यांत विचारांची ग उसळत असे. सुशिक्षित किंवा अशिक्षित कोणताही वर्ग घेतला तरी त्याच्या सुंदर चालीच्या विविध गाण्याची अन् गोड मधुर भाव असलेल्या कवितां आवड तितक्याच उत्कटतेनं दिसून येते. प्रत्येक आळीत अन् प्रत्येक घरी म्हटल जाणाऱ्या ह्या गाण्यांमध्ये अस काही विलक्षण आकर्षण आहे की तें प्रत्येका मोहित करून टाकतं !

प्रेम अन् प्रीतीच्या रगानी भरपूर रगलेली ही काव्य लहानपणापासून ज्या व्यक् सतत गातात त्याच्या लैंगिक भावना दृढ झाल्यास त्यांत काहीच नवल नाही !

गुजरातच नव्हे तर अखिल हिंदुस्थान ह्या चमत्कारिक अवस्थेत आन्दोलन हे आहे. लोकांतली वाढती कामुकता अन् त्यांतूनच उत्पन्न होणारी क्षैणवृत्ति ! प इन्कीलाब शिंदाबाद उच्चारण्याची सुद्धा जिथ परवानगी नाही तिथ आणिक क असणार !

“ वन्दे मातरम् ” सारख्या गाण्यांतही जिथं मुसलमानांना मूर्तिपूजेचा वास येतोय, एवढंच नव्हे तर ज्या देशांतले लोक हे सारे बन्दीहुकूम सहन करत अन् गुलामगिरीचे लगाम तोडाला असतांना तींच तोंड वर करून जिथले मुसलम कुठलं तरी जुनं शत्रुत्व उकरून काढून आपल्या पूर्वजांना मारल्याचा सूड घेण साठी म्हणून आज हिंदूंच्या समोर उभे राहातात, ते मुसलमान तरी कोण ? पूर्वी हिंदू बाटवून आज मुसलमान केलेत तेच ना ?

असंच जिथं चाललं आहे, तो देश लोकांत क्रांति घडवणारे चित्रपट कस निर्माण करणार ? त्या देशचे चित्रपट लोकांतल्या लैंगिक भावना वाढवणारेच असण अन् दुसऱ्या कोणत्याही भावनेसाठी असमर्थ असणारी प्रजा असल्याच चित्रपटां गौरव करणार !

खरच, एकाद्या सिनेमा स्टुडिओची सारीच व्यवस्था जर गौतमच्या हा

आली तर त्याच्या साह्यानंच तो कांतीचे दिवस किती तरी लवकर आणू शकेल.

“एवढं हळू हळू काय गुणगुणतेस ? मोठ्यानं म्हण ना !” गौतम आपल्या विचारतद्रीतून आगा होऊन एकदम म्हणाला.

त्यावर सुनंदाेन लाजून एकदम गाणं बद केलं अन् म्हणाली,

“ मला कुठं गातां येतं ? ”

खरच, सुनंदाचा आवाज तसा भारीच गोड होता. तिने जरी शास्त्रीय पद्धतीनं अभ्यास केला नसला तरी ऐकून त्यावरहुकूम सुंदर तऱ्हेनं गाण्याची तिच्यांत कला होती. तिला जर उच्च तऱ्हेचं संगीत शिक्षण मिळालं तर त्या कलेत निपूण बनून संगीताच्या द्वारे लोकांत क्रान्ति उत्पन्न करण्यांत तिला जरूर सहाय्य करतां आलं असतं. परंतु क्रान्ति-काव्य रचण्याची अशी शक्ति कोणत्या कवीत होती ? अन् ती काव्य म्हणण्याची शक्ति तरी कुणांत होती का ?

कदाचित् ती शक्तिसुद्धां लोकांत येईल. पण आमच्या ह्या दीन दुबळ्या भारतांत संगीत शिकण तरी कुणाला शक्य होतं ? गौतमच्या बहिणीला तर खात्रीच नाही.

महिना चाळीस पन्नास रुपये मिळवणारी माणसंही प्रतिष्ठित म्हटली जात होती. गौतमचे वडील प्रतिष्ठित गणले जात होते. पण त्यांच्या मुलीला संगीत शिक्षणासाठी कांही साधन नव्हतं.

अन् अशीच कितीतरी माणस असतील !

पण त्याहीपेक्षां मोठी संख्या अशी असते की गाण्याची कल्पनाही त्यांच्या मनांत कधी येत नाही.

“इतकं सुंदर तर तूं गातेस ना ! मला पैसे मिळाले कीं पहिल्यानं मी तुला गाण शिकवणार आहे. ” गौतम म्हणाला.

“ पण लोक मला गाऊं देतील तर ना ! ” सुनंदा म्हणाली.

“ लोक ? ते कां नाहीं तुला गाऊं देणार ? ” जरा आश्चर्यानंच गौतमनं विचारलं.

“ बाबांना विचार. ”

“ मला नाहीं विचारायचं. तूं गा मोठ्यानं. ”

“ बाबा रागावतील. ”

“ मी सांगेन त्यांना. गाणं म्हटलं तर कांहीं कुणी रागावत नाही. ”

भावाच्या उत्तेजनानं सुनंदा मोठ्यान गाणं म्हणायला लागली. तिच गाणं ऐकून शेजारी पाजारी खिडकीतून डोकावून पाहू लागले. त्यांच्या चेहऱ्यावर मिश्रितपणाच स्मित दिसत होतं.

पूजा आटोपून विजयराय तिथं आले त्यांनाही ती गोष्ट न आवडल्याचं त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होतं.

“ भाई, असं गावड्या गांवांत मुलींनी गायलेलं वरं नाही दिसत. ”

“ कां ? ” गौतमनं विचारलं.

“ लोकं नांव ठेवतात. ”

“ असल्या लोकांना झोडपून काढलं पाहिजे चांगलं. ”

“ आपण का राजे आहोत अस करायला ? ” आपण राजे नाही ही गोष्ट गौतमला दैवीकृपेसारखी वाटली. पण विजयरायच्या बोलण्याचा एक मात्र परिणाम झाला. सुनंदान आपलं गाणं एकदम थांबवलं, एवढच नव्हे तर ती तेथून उठून निघून गेली. अलकनंदाही तिच्या मागं धावली.

“ हे पहा गौतम, शहरांतला सुधारकपणा आपल्या गांवड्यांत चालत नाही ”
विजयराय म्हणाले.

“ कां ? ” गौतमनं विचारलं. त्याला वाटत होतं की शहरांतल्यापेक्षां गावड्यातली रुढीची बंधन थोडी सैल असतील. गरिबांची रुढी म्हणजे दारिद्र्य, आणिक काय असणार ?

शहरं म्हटली म्हणजे तीं अधिक सुधारलेलीं. तिथल्या श्रीमंत लोकांना नाचगाण्याच्या चैनीं शोभतात, आपल्याला नाही. श्रीमंतांना जे शोभतं ते कांहीं गरिबांना शोभत नाहीं अन् त्याचं कारण म्हणजे धनिक सारी दौलत लुटून ते उबोल आपल्याजवळ सुरक्षितपणं ठेऊ शकतात. पण गरिबांना ते मिळविण्याची कधीं सवडच नसते. संगीत म्हणजे श्रीमंतांची एक करमणूक आहे समजलं ? हो, साऱ्या चैनींची मिरासदारी श्रीमंतांनीच राखून ठेवलेली असते.

परंतु अशा तऱ्हेचा वाद वडलांशीं करण्यांत कांहीच अर्थ नव्हता, हें

गौतम जाणून होता. मातापित्यांनी मुलांशीं किंवा मुलांनी मातापित्याशीं केलेल्या वादविवादातून कधीच कांहीं निष्पन्न होत नसतं हा आजपर्यंतचा जगाचा अनुभव आहे. कारण दोन्हीही पिढ्या आपआपली मत सोडायला कधीच तयार नसतात. पण ह्या चर्चेतूनच गौतमला कळलं की सुनंदाच्या ह्या गाण्याच्या आवडीमुळं अन् स्वतःच्या विचारसरणीमुळ अन् अगिकारलेल्या कार्यामुळंच आज सुनदेचं लग्न होणं अशक्य झालं होतं.

समाजाचा हा जुलूम गौतम समजू शकत नव्हता. वास्तविक लग्न अन् संगीत ह्याचा किती गाढ संबंध असायला पाहिजे. संगीतशोकीन पत्नीचा पतीला अभिमानच वाटायला पाहिजे. पण मध्यमवर्गीतलं लोक संगीत कलेसारख्या आवडीला अजूनही घाबरतात, हें गौतमला आज कळलं. देशसेवा, क्रान्ति, पुरोगामी विचार अन् कार्य हे सार दुसऱ्यांनीं केल असतां तें चांगलं आपल्याला तें साधणारही नाही अन् शोभणारही नाही. थोडक्यात सांगायच म्हणजे धनिकांना, तपःव्यांना अन् कांहीं अंशानी गुंडांनाच हें काम करतां येईल.

संगीताचंही तसंच म्हणतां येईल; श्रीमंतांच्या मुली मात्र बिनदिक्कतपणं गायला अन् नाचायला शिकतात. लाज शरम कोळून प्यालेल्या स्त्रीपुरुषांनाही संगीत शोभून दिसतं. पण मध्यमवर्गीच्या प्रतिष्ठीतपणाला संगीताचा स्पर्शही बरा दिसत नाही. देशसेवेसारखंच संगतिही उन्मत्त माणसाला पाहून दिसून जातं. पण तो उन्मत्तपणा मध्यमवर्गीतल्या माणसाला स्वीकारतां येतच नाही. त्याला म्हणजे साऱ्यांना घाबरून, भिळून अन् साऱ्यांना खूष ठेऊन जगावं लागतं अन् स्वतःची प्रतिष्ठा संभाळण्यासाठी म्हणूनच नकळत पिचत मरावं लागतं.

“काय करायचं मग ?” गौतमनं विचारलं. संसारची गौतमला आवड नव्हती, तरीही बहिणीचे भवितव्य जाणण्याची त्यानं उत्सुकता दाखविली.

“प्रयत्न करतो मी. पण कांहीं सांगतां येत नाही.” विजयराय म्हणाले.

“कुठं जुळवणार होतं ? ”

“अनिल म्हणून एक मुलगा आहे. तुझ्याच कॉलेजांत आहे तो ! ”

“कोण ? ” अनिल ? बरंच झालं जें झालं तें !

“कां ”

“ तें नेमळट पोरगं आपल्याला नाही पत्करायचं ! ”

“ पण असं झालं तरी काय ? त्याचे वडील तर चांगले सुखवस्तु गृहस्थ आहेत. शिवाय एकुलता एक मुलगा अन् पुन्हा शिकतोही आहे चांगला.”

“ त्यानच तर कॉलेजातला हरताळ पहिल्यान मोडला.”

“ तो कसा काय ? ”

“ पहिल्यानं तोच जाऊन बसला वर्गात.”

“ मग तर तो अगदी शहाणा म्हटला पाहिजे. नाही तरी दुसऱ्यांनाही शेवटीं जायंच लागल ना वर्गात ? रावबहादूर आहे त्याचा बाप, त्याला कम बरं हरताळमधें सामील होतां येईल ? ”

गौतमच्या मनांत आलं, खरच ! रावबहादूर अन् त्याच्या मुलामुलाना सरकारी मेहरबानीच्या श्रृंखलांतून बाहेर पडणं अगदीच अशक्य आहे ! पण त्याच्या वडलांनीं त्याच्यापुढं जेव्हां एक कागद सताढ उघडून धरला तेव्हा त्याच्या डोळ्यावर अंधेरी आली.

“ मी या कागदावर सही करणार नाही.” गौतम म्हणाला.

विजयरायनी त्या कागदावर लिहून दिले होत, “ या पुढे गौतम कॉलेज-मधे असेपर्यंत रायकीय चळवळींत भाग घेणार नाही.” वडील म्हणून त्यानीं लिहिले होतं, अन् त्यावर गौतमचीही सही हवी होती.

“ तर मग माझी नौकरी जाईल अन् तुझं शिक्षणही अर्धवट राहील.” विजयराय म्हणाले.

“ माझ्या शिक्षणाचा भार मी या पुढे तुमच्यावर टाकणार नाही.” गौतम म्हणाला.

“ पण माझ्या नौकरीच काय ? ”

“ तुम्ही कलेक्टरसाहेबांना सांगून टाका कीं तुम्ही माझा संबंध तोडून टाकला आहे. ”

“ माझ्या एकुलत्या एक मुलाचा मी सबंध तोडून टाकूं ? ” विजयरायचे डोळे अश्रूंनीं चमकले. ते आतां रडतील कीं काय अशी गौतमला भीति वाटली. देशाच्या पराधिनतेपेक्षांही कौटुंबिक पराधीनता त्याला जास्त वाटली. पित्याच्या

डोळ्यांत अशु पहाण्यापेक्षां मृत्यु बरा असं त्याला वाटलं.

परन्तु केवळ संबंध तोडण्याच्या कल्पनेनं सुद्धां वडलांच्या डोळ्यांत अशु आले मग मृत्युच्या कल्पनेनं त्यांना काय वाटेल ? गौतमला वडलांच्या दुःखाची कल्पना आली. पितृहृदयांतलं वात्सल्य, प्रेम किती पवित्र अन् अगाध असतं याची त्याला जाणीव आली.

परन्तु त्या प्रेमापारींच गौतमच्या व्यक्तिवाचा नाश होणारसं गौतमला वाटत होत. त्याच प्रेमाच्या आडकित्यांत समाजानं त्याला पकडलं होत. निःस्वार्थी, प्रेमळ वडलांच्या डोळ्यांत अशु पाहणे की आपल्या ध्येयाला व्यक्ति-त्वाला तिलांजली द्यायची ?

तो आपल्या व्यक्तिवालाही झुगारून द्यायला तयार होता. पण त्यांतून काय निष्पन्न होणार होतं ? त्यामुळ गुलामीचं एखादं बंधन तुटलं असतं, देशबांधवांपैकी एखाद्या कुटुंबाला एक वेळचं जेवण मिळालं असत तरी त्या त्यागाच सार्थक झालं असतं. पण ह्या त्यागांत काय अर्थ होता ? आपल्या पित्याची नोकरी सुटून घरांतलीं चार माणसं उपाशीं मरतील, एवढ्या एका स्वार्थासाठी देशसेवेला का आग घालायची ?

“ पण बाबा, तुमच्याजवळ कांहींच रक्कम शिल्लकेत नाही ? ”
गौतमन विचारलं.”

“ अं हं ! ”

“ पण तुमच्याबरोबर असलेल्या त्या कृष्णरायकाकांनी तर मारे हवेल्या बांधल्यात नि जागाजमिनी घेतल्यात. ”

“ मला सुद्धां जागा जमिनी नि हवेल्या घेतां आल्या असत्या गौतम ! पण तुझ्या आईच्या मृत्युनंतर मी पगाराच्या पैशाखेरीज दुसऱ्या पैलाही कधीं शिवलों नाही. ”

“ पण त्यापूर्वींचे कांहीं पैसे असतील ना तुमच्याकडे ? ”

“ अं ह, ते ज्याचे त्याचे त्यांना देऊन टाकले. कुणाची एकादी वस्तुसुद्धां ठेवली नाही मी माझ्याकडे ! ”

आपल्या वडलाजवळ थोडेबहुत पैसे असते तर त्यांना नोकरी सोडण्याचा

प्राग्रह करण्याचा गौतमचा निर्धार होता. पण ती आशा आता फोल ठरली होती. त्या क्षणीं पित्याची नोकरी जाईल त्या क्षणापासून उपाशी राहण्याची त्या कुटुंबावर पाळी आली असती.

पण ही जबाबदारी तरी आपण कां पत्करूं नये ? वाटेल ती मेहनत मजुरी करून, शिकवण्या करून, रीडरच काम करून, काय वाटेल तें करून आपण गार माणसांचें पोषण करूं शकूं ! त्यांत एवढें खचून जाण्यासारखे काय आहे ? गौतमला थोडा धीर आला सरकारी नोकरी म्हणजे कायती आपल्या जीवनाचा एकच्या एक आधार आहे ह्या आपल्या समजुतनिच आपल्यांतली परावलंबी वृत्ति वाढत जात आहे. आपण आपली बुद्धि स्वतंत्रपणें वापरून कांही केलें तर आपल्या मधल्या परावलंबी वृत्तीच दडपण थोडंतरी कमी होईल.

“ आपल्या चौघांच्याही पोषणाचा भार मी माझ्या मार्थी घेतों. ” गौतम एकदम म्हणाला.

“ तुला नाही कळायचें ते गौतम सरकारची गैरमर्जी झालेल्या माणसाला कुणी दाराशीं उभें तरी करील का ? असली जबाबदारी पत्करायला कोण बर तयार होईल ? मी तुला दुसरा एक मार्ग दाखवतो. सध्यां सही करून दे तूं ! वर्षभरांत मी नोकरी सोडण्यासारखी परिस्थिति निर्माण करीन. मग तुला हवें तें तूं कर ” विजयराय म्हणाले.

“ म्हणजे काय तुम्ही पुन्हा लांच वगैरे घ्यायला सुरवात करणार का ? ” गौतमनं आश्चर्याने विचारलें. ध्येय जर उत्तम असलें तर वाटेल त्या मार्गानें ते साधावं अशी मान्यता असलेल्या गौतमला कान्तीचा मार्ग साधण्यासाठीं आपल्या पित्याने लांच घ्यावी ही गोष्ट मुळींच आवडली नाही.

“ मी काय करीन तें आतां नको विचारूं. पण एका वर्षांत मी तुला दहा वर्षे पुरेल एवढी संपत्ती मिळवून देईन. मग तर झालं ? ”

“ छे छे ! असल्या या तत्वाच साऱ्या जगांतून उच्चाटन झालं पाहिजे. माझ्यासाठीं म्हणून त्याचा अवलंब मुळींच करूं नये. ”

मुलासाठीं लांच घ्यायची ? लांच घेण्याच्या मुळाशीं वात्सल्य किंवा कुटुंबाचें सहज पोषण करणें एवढा एकच उद्देश असतो नाही ? पण-पण कुटुंबाचें सहज

पोषण होईल अशा लढ पगाराचे अधिकारीसुद्धां लाच घेतात, त्याच काय ?

“ मग तूं सही नाही करणार तर ? ”

मुलासाठी लांच घेण्यासारखं हीन कृत्य करायला तयार होणारा पिता मुलाला आपल्या देशासाठी मरायला तयार कां होऊ देत नसेल ? वात्सल्यानं ज्यांचे डोळे भरून येतात, असे आईबाप आपल्या मुलांना वाटेल तें दुःख सहन करतां यावं असा आशीर्वाद कां देत नाहीत ? श्रीमंतांनी तस केल नाही तर एक चालेल. पण मध्यम समंजस वर्ग, त्यानं तरी ही भावना आपल्यांत कां निर्माण करू नये ? पण ब्रिटिश प्रजेतला मध्यमवर्ग ब्रिटिश राज्याचा उजवा हात समजला जातो, अन् आमच्या हिन्दुस्थानचा मात्र तो हात जायबंदी झाला आहे.

“ बाबा, मी सही करण्याचं नाकारलं तर खरच फार दुःख होईल का तुम्हांला ? ”

“ होय ! ”

“ माझं तोंड पद्माणार नाही का तुम्ही ? ”

“ छे ! तस कधीच होणं शक्य नाही ! ”

“ मग मी सही करायची नाही असं ठरवलं आहे. ”

गौतमकडे अगदी भावनाविवशतेन क्षणभर पाहून विजयराय म्हणाले,

“ मी जाऊन येतो जरा साहेबाच्याकडे ”

“ कोणत्या साहेबांकडे ? ”

“ कलेक्टर साहेब—सध्यां इथंच मुकाम आहे त्यांचा ” गंभीरपणानं विजयराय बाहेर पडले. गौतम खिडकीतून टक लावून पाहतात होता. त्यांची उंच अन् भव्य शरीरयष्टी किती आकर्षक वाटत होती ! त्यांच्या त्या भव्य देहाकडे पाहतांच आपोआपच त्यांना नमस्कार करण्यासाठी लोकांचे हात जोडले जात.

वात्सल्यभावनेन ओथंबलेल्या त्या मूर्तीत कितीतरी भावना एकत्रित गुंफल्या गेल्या होत्या.

लांच घेऊनही कां होईना पण मुलाचं जीवन सुखी करण्यासाठी धडपडणाऱ्या त्या हृदयांत असा काय स्वार्थ असेल की जो त्या मुलाला धैर्यानं आपला मार्ग चोखाळायला लावण्याऐवजी त्याला मार्ग खेचून ठेवण्याचं धडपड करीत होता ?

“ भाई, कोणते पदार्थ करू मी आज ? ” अलकनंदानं त्याची विचार-माला तोडली.

“ तुम्ही दोघी जें कराल ते ! ” गौतम म्हणाला.

“ तस नाही, तुम्ही सांगा ! ”

होस्टेलस् अन् उपहारगृहाच्या पदार्थांना चटावलेली शहरीं माणसं आपल्या आवडीतही क्रान्ति घडवीत आहेत. पण ह्या सान्या गोष्टींना कंटाळलेला गौतम म्हणाला,

“ खरंच का तुम्ही माझ्या आवडीचं कांहीं करणार आहांत ? ”

“ अर्थात् ”

“ मग माझ्यासाठी अगदी छान पैकीं बाजरीची भाकरी करा ”

“ इश ! अशी काय थडा करता भाई ? ” सुनदा पाठीमाग येऊन उद्गारली.

कारण बाजरी म्हटली म्हणजे तें शेतकऱ्याच खाण ! एकादा दुखणाईत धनी-कही नाईलाजान बाजरीची भाकरी खाऊन आपल्या साधु वृत्तीच प्रदर्शन करीत असेल. पण त्या व्यतिरिक्त सुधारलेला समाज मात्र बाजरी म्हणजे जवळ जवळ बहिष्कृत अन्नच समजतो. अशा वेळीं जेव्हां गौतमन गव्हाची चांगली चपाती न मागतां बाजरीची भाकरी खाण्याची इच्छा दाखवली तर ती त्या बहिणींना निव्वळ थडा वाटल्याम नवल तें काय ?

मिश्रान्नाबरोबर बाजरीची भाकरी पण करण्याची त्याच्या बहिणींनी कबुली दिली. बहिण भावडामधलं अद्वितीय प्रेम मानव विकासाचा उच्चाक गांठण्यासाठीच निसर्गान निर्माण केलेलं असतं फ्राइडसारखे मानसशास्त्रज्ञ स्त्रीपुरुषांतल्या प्रत्येक भावना लैंगिक आकर्षणावरच आधारलेल्या आहेत असं लोकांना पटवून देतात. असेल कदाचित. परंतु अशात-हेच आकर्षण तिथं नाही असं प्रेम पाहायच असल्यास त्यांनीं बहिणभावाच्या प्रेमाकडे एकदां अवश्य पहावं. फ्राईडच्या मताप्रमाण त्या प्रेमाचा उगम लैंगिक आकर्षणावर जरी अवलंबून असला तरी आज तरी निदान त्या प्रेमाची भूमिका अगदीच वेगळी आहे. आज तें प्रेम लैंगिक आकर्षणापेक्षां फार फार उच्च दर्जाला पोचलेलं आहे ! किती विलक्षण !

एवढ्यांत एकाएकी त्यांच्या घराजवळ एक मोटर येऊन थडकली.

“गावांत मोटरी तरी किती आहेत ? ” गौतमन विचारलं.
 “ भाई, पुष्कळ पैसे कमवाल तेव्हां तुम्ही एक मोटर घ्याल ना ? ”
 अलकेनं म्हटलं.

मोटर असणं हे हिदुस्थानांतील श्रीमत् अन् सुखवस्तु लोकांच्या चैर्नाच लक्षण आहे. ही परदेशी गाडी गरीब वर्गाला चिडवत खिजवत त्यांच्या परिस्थितीची जाणीव करून देत असते. तिच्या त्या वेगाच्या गतीमुळं त्या धनिकांच्या दक्षर्तेत किंवा उपयोगांत काडीची सुद्धां भर पडत नाही. पण गरिबांच्या मदगतीला मात्र ती खिजवत असते. गरिबांच्या कांतीच्यावेळीं या गाडीला पहिल्यानं जाळून टाकण्यांत येईल असं गौतमला वाटत होतं.

“ साहेबांनी आपल्याला सलाम सांगितला आहे. ”

“ कोण साहेब ? ” धनिकवर्ग, अंमलदारवर्ग साक्षरवर्ग अन् मुत्सद्दीवर्ग अशीच कांही तरी विनयाची सांकेतिक भाषा वापरत असतात. ती भाषा कांहीं परक्या लोकांना कळत नाही. गौतमला “ साहेब ’, आणि ‘ सलाम ’ सांगितला आहे यांत कांही कळल नाही.

“ साहेब आपली विचारपूस करीत होते. ” शोफर म्हणाला.

“ साहेब ? ”

“ कलेक्टरसाहेब. ”

“ माझी विचारपूस करीत होते ? ”

“ जी. ”

“ मी ओळखत नाही त्यांना. ”

“ हरकत नाही. आपण माझ्याबरोबर चला. ”

“ कशाला बोलावताहेत ते ? ”

“ मला सांगितलं नाही कांही. ”

क्लेक्टरसाहेबांच आमंत्रण नेहमीच भूषणास्पद असतं. मग त्या आमंत्रणाची कोणतीही कारण असुं देत. मग ते कारण राजकीय चळवळीत भाग घेणाऱ्यांना धमकी देण्यासाठी, धनिकांकडून एकाद्या सरकारी ‘सत्कार्या’साठी पैसे उकळण्यासाठी, मानमरातबासाठी ह्वापलेल्यांना मधाचं बोट दाखवण्यासाठी अगर एकाद्या पक्षाच्या अर्धवट कार्यकर्त्याला तंबी देण्यासाठी असुं दे. गौतमला या आमंत्रणांत पहिलच कारण दिसलं. तरीसुद्धां त्याला कल्पना येईना की आपल्याला इतक महत्त्व कां दिल जात आहे ?

क्लेक्टरसाहेबाकडून आमंत्रण आलं म्हणून त्याच्या बाहिर्णांना थोडंसं बरं वाटलं. आपला भाऊ क्लेक्टरसाहेबावर छाप पाडणार याचा त्यांना विश्वास वाटत होता. धवल रंगावर वाटेल त्या रंगाची छाप पडू शकते हैं जरी खरं असलं तरी गोऱ्या रंगाच्या माणसावर मात्र कुणाची छाप पडू शकत नाही हैं त्यांना माहित नव्हतं. गोऱ्या लोकाचाच स्वर्ग पृथ्वीवर आणण्यासाठी धडपडणारी गोरी प्रजा काळ्या लोकांना अस्पृश्या सारखीच समजते.

ते कांहीही असलं तरी आमंत्रणाचा स्वीकार करण भागच होतं. गौतमनं खादी वापरायचं सोडून दिल होत त्याची त्याला आठवण झाली. खादी घातली असती तर साहेबाला जास्त खिजवतां आलं असत. परंतु आतां तो खादी-विरोधी झाला होता. त्या लहानशा, संकुचित भावनेच्या पलीकडे तो गेला होता. पोकळ पायजमा, लांब सदरा, त्यावर जाकिट अन् पायांत चंपल घालून मोटरमधें बसून गौतम साहेबाकडे गेला.

रस्त्यांत त्याला अनेकांनी नमस्कार केले. वास्तविक पहातां लोकांनीं त्याला कांही नमस्कार केले नव्हते. पोलिसमधल्या नोकरांनीं साहेबाला नमस्कार केलाच पाहिजे. आणि त्यांनीं साहेबाच्या बायकोला तर जास्त लवून नमस्कार केला पाहिजे. असं त्यांचं अलिखित कर्तव्य असतं. मुलांनाही त्यांनीं नमस्कार केलाच पाहिजे. तसे साहेब फार मायाळ असतात. एकाद्या वेळीं त्यांना कुणी सलाम केला नाही तर

ते दुर्लक्ष करतात. पण आपल्या पत्नीचा अपमान झालेला त्यांना कसा सहन होणार ? आपल्या बायकापोरांचा मानमरातब न ठेवणाऱ्या या अडाणी शिपायांना दंड करूनच शिस्त लाविली पाहिजे असं त्यांना वाटतं. म्हणूनच दयामाया बाजूला ठेवूनही ते या शिपायांना दंड करतात. एका शिपायानं एका साहेबाच्या बायकोला चुकून नमस्कार केला नाही म्हणून त्याला त्यांनी दंड केला. तेव्हांपासून साऱ्या शिपायांनी ठरवून टाकलं की, साहेबांची मोटर पाहिली की नमस्कार करायचा ! त्याच ठरावाप्रमाणं आज साऱ्यांनी गौतमला नमस्कार केला.

सरकारी अधिकाऱ्यांना लवून नमस्कार करायचं इतर लोकांच्या तर अंग-वळणा पडलेलंच असतं. तेव्हां मोटर पाहिली की संवयीनं त्याचे हात आपोआपच जोडले जातात. मग तो मोटरमधे बसणारा कुणीही असो. गौतमन कांहींना नमस्कार केले. कांहीं लोकांच्या नमस्काराकडे त्याच लक्षही गेलं नाही. अन् त्या-बरोबरच मोटरीमुळं उडालेल्या धुळीत हजारो गरीब जनतेच्या मन स्थितीचं प्रतिबिंब दिसत होतं. एकाच माणसानं मात्र जरूर नसतांनाही मोटर वापरायची अन् इतर लाखो माणसांनीं पायपीट करायची ! एकाही माणसाला जोंपर्यंत पायांनीं रखडावं लागतं तोंपर्यंत निष्कारण मोटर वापरायचा कुणाला अधिकार असुं शकतो का ? ज्या समाजांत, ज्या राज्यांत एकाद्या माणसाला मोटर मिळते अन् हजारों लोकांच्या नशिबीं मात्र त्या गाडीकडे पहाण्याचं येतं ते राज्य माणसांमाणसां-मधलीं चुरस, एकोप्यामधलं वैर वाढवीत असलं तर नवल तें काय ! माणसां-माणसांमधें असमानतेची जी अनेक प्रतिकं आहेत त्यांतलंच हें एक प्रतिक अन् आमचे हिंदू लोक म्हणतात, वसुधैव कुटुंबकम् ! तर ख्रिस्ती म्हणतात, तुझ्या इतकंच तुझ्या शेजाऱ्यावर प्रेम कर ! इस्लामी म्हणतात, शान्ति अन् बहुभाव ठेवा ! अन् बुद्धधर्मीय म्हणतात, अहिंसा हाच परम धर्म आहे !

मोटरीत पायी बसून चालणाऱ्या लोकांच्याकडे आढळतेनं पहाणारा कोणता हिंदु हिंदुधर्मतत्वाप्रमाणं वागतो ? कोणता ख्रिस्ती त्याची धर्मतत्वं पाळतो ? अन् कोणता इस्लामी, इस्लामी-तत्वांना जागतो ? बुद्धाच्या तत्त्वप्रणालीला तरी बुद्धधर्मीय जागतो का ? या धर्मांच्या साऱ्या थोतांडांमुळंच धर्मतत्वांना कलक लागत आहे !

एका बंगाल्याच्या आवारांत गौतमची मोटर शिरली. त्या भव्य आवारांत

तंत्र उभारले होते. जणु काय लहानसा बाजारच भरला होता. पुष्कळशी लोक इकडून तिकडे मिरवत होती. आणि कारकून अन् पटेवाले ऐंटीत साऱ्या लोकांना शिस्तीत राहायला सांगत होते. मोटर तबूजवळ येऊन उभी राहिली. गाँतभचे वडील पुढे झाले गाँतम गाली उतरला. विजयराय त्याला म्हणाले,

“ आताच ठाकूरसाहेब येतील. मग तुला भेटायला जावं लागेल. पण जरा जपूनच वाग ह. तसे कलेक्टरसाहेब फार चांगले आहेत. ”

“ ठाकूर ? ”

“ हो. मोठमोठे राजे महाराजेमुद्दा त्यांना मान देतात ”

इतक्यात ब्राँचीस, शेरवांनी अन् साफा बांधलेले साहेब हिरमुसल हास्य तोडावर टवून तंत्रच्या बाहेर पडले. त्याच्या बरोबर त्यांचा कारभारा पगडी-दुपट्टा अशा गुजराती वेष्टा त्यांच्या बरोबर निघाटा. त्याच्या लालसर डोळ्यावरून त्याच्या मद्याप्रयत्नेची कल्पना येत होती, त्याच्या स्थूल देहावरून त्यांच्या अति आहाराच्या सवयीची कल्पना येत होती. एकदरीत त्यांच्या थाटावरून विलासीपणा अन् रंगेलपणा याच्याकडेच त्याचा कल असल्याच दिसून येत होत.

“ हे ठाकूर ! ” गाँतमनं हळुच विचारलं.

“ होय ” म्हणत विजयरायनी शक्य तो खाली नमून त्यांना नमस्कार केल. ठाकूरसाहेबांना फारसं खाली व. कर्तां येण्यासारखंच नव्हतं. त्याच्या देहाची स्थूलता त्यांना ताठ उभ राहायला भाग पाडत होती.

“ का आले असतील ते इकडे ? ”

“ साहेबांचा इथ मुक्काम असला म्हणजे आसपासचे सारे सरथानिक अन् ठाकूर त्यांना नजराणे घेऊन येत असतात. या ठाकूरसाहेबांना तर फार कर्ज झाल आहे तेव्हां त्यांना जप्तीचीसुद्धा भीति आहे. ”

जप्ती ! कर्ज ! अन् या ठाकूरांमधले राजे ! अन् राजांमधले महाराजे ! सारे एकाच मालेचे ! असे पांचशे राजेमहाराजे अन् हजारपांचशे जमीनदार ! हिंदु-स्थानाला परकीयांच्या हवाली करणारे हे सारे मुकुटधारी ब्रिटिश राजवटीन जतन करून ठेवले आहेत !

संस्थानिकांच्या प्रजेला गुलामांचे गुलाम असं गांधीजींना म्हटलं आहे याची

गौतमला आठवण झाली. विद्वपक वन्वले किवा हुजरे यांच्यासारखे नटलेल्या कित्येक राजानी अभिमानाने व्हाडमरांच्या समवेत काढलेल्या फोटोची गौतमला आठवण झाली. आणि इतक्यांत ठाकूरार्ची आठवण करून देणारा उचसा चपराशी गौतमला म्हणाला “ चलाव. साहेब आपल्याला बोलावताहेत. ”

चांदीचा पट्टा लावलेल्या चपराशांनी गौतमला जमिंदारी माहेबांच्या तबूत नेले त्यावेळी त्याच्या छातीत थोडीशी धडकी भरली प्रभुव्यपणा अन् भीति या भावनामुळे त्याच्या मनाची चलविचल झाली पण असे किती तरी साहेब ब्रिटिश राजवटीचे आधारस्तंभ झाले आहेत. अन् या एका साहेबापुढे गेल्यावर चलविचल होणारा गौतम अनेक माहेबांना समजा कसा देणार ?

हळुहळू त्यानं मन तापून आणले न्यूनगंड (Inferiority Complex) माणसाला कित्येक वेळां तिरमट अन् प्रेरित बनवत असतो कलेक्टरला जराही न घाबरण्याचा निश्चय करून गौतमने जेव्हां तबूत प्रवेग केला तेव्हा त्यानं पाहिले की तबूत म्हणजे एकाद्या लष्करी अधिकाऱ्याचं निवासस्थान नव्हे तर एकाद्या मोगल अधिकाऱ्याचा जणू मठाच होता ! मोंगळी जाजम, मऊ मऊ गालीचे, खुर्ची देव अन् मोंगळ्या तपकिरी ' मगळ काही त्यामधे व्यवस्थित ठेवलेले होत ! अजरारीन अन् त्या ठाकूरगळ्याचा मुदा उपयोग केलेलाच होता ! पावसापाण्या-पासून रक्षण करण्यासाठी कनात पण बांधलेला होता. सकाळपासून साहेबांना मिळालेले हारतुर तबूत वेगवेगळ्या ठिकाणी लटकवलेले होते. कित्येक कुलाचे ढीग खुर्चीवरच पडलेले होते गौतम थोडा विचकला.

“ या ना.” या शब्दाचा दमजळत झालेला उच्चार ऐकून गौतमला थोडा धीर आला. समोरच एका सुंदरशा खुर्चीवर कलेक्टरसाहेब बसले होते. त्यांच्या समोर एक मोठ थोरलं मेज ठेवलेलं होतं अन् त्यावरच पुस्तकं अन् कागद भरलेल्या काही वेताच्या लहान लहान पेठ्याही पडलेल्या होत्या कलेक्टरसाहेब खुर्चीवरून उठून पुढे आले अन् त्यांनी गौतमशी हस्तांदोलन केलं एवढेच नव्हे तर दुसऱ्या बाजूला असलेल्या वैजकीच्या ठिकाणी आरामशीर खुर्चीवर गौतमला बसवून ते बोलता बोलता

विद्यार्थ्यांची अवहेलना करणारा काळा प्रिन्सिपॉल कुठं, अन् अशा कित्येक

प्रिन्सिपॉलसुना आपले पाय रंगडायला लावण्याइतकी सत्ता असलेला हा गोरा अधिकारी कुठ ! पण दोघांच्या विवेकबुद्धीत केवढ हे अंतर ! अर्थातच त्या विवेकातही सत्तेची जाणीव तर निश्चितपणं होतीच ! पण त्यांतल्या त्यात काळ्य प्रिन्सिपॉलचा उच्छ्रंखल सत्तामद अन् सत्तेचं प्रदर्शन त्यांत नव्हत. माणसांतल विवेकच दुगऱ्यांना दिपवून टाकतो.

“ केव्हा आलात ? ” साहेबानी स्मित करीतं विचारलं.

“ काल रात्रीच ”

“ रहाणार ना आणिक ? ”

“ तीन चार दिवस ”

“ परीक्षा केव्हा आहे तुमची ? ”

“ सहामाही परिना लवकरच होईल ”

“ अभ्यास कसा काय चाललाय ? ”

“ मये ही अशान्तता उभत्र गाली नगती तर बरा चाग्र्य अगता ! ”

“ अशान्तता ? हं ! पण त्या अशान्ततेत तुमचा पार्हाच भाग नाही ?
साहेबानी हसत हसत विचारलं

“ छे ! तिळमरही ! ”

“ एका हातान कधी टाळी वाजली आहे का ? ”

“ हिंदुस्थानात ते शक्य आहे ”

“ हिंदुस्थानांतच कां शक्य आहे ? ”

“ कारण हिंदुस्थान परस्वाधीन आहे ”

“ पण का आहे हिंदुस्थान परस्वाधीन ? ”

“ तुम्ही त्यांना धंदनात जखडून ठेवलं आहे म्हणून. ”

“ मी ? ”

“ हिंदुस्थानला जखडून ठेवणाऱ्या सत्तेचं तुम्ही एक प्रतिक आहांत ”

“ असस ? आम्ही काहीच का उपकार हिंदुस्थानवर केले नाहीत ? ”

“ आज तरी काही उपकार दिसत नाहीत. ”

“ होय. स्मशानवत् शान्तता ! अन् गुलामांवरच सुव्यवस्थित राज्य ! ”

साहेब जरा बारिक डोळे करून प्रश्न विचारीत होते. आणि गौतम कांहीसा धीर आल्यान त्याना भेडसावणारी आपली मतं व्यक्त करायचा प्रयत्न करीत होता.

अनेक गोष्टींवर त्यांच बोलण चालल होत. आणि कलेक्टरसाहेब मोठ्या आस्थेनं गौतमचे विचार समजून घेत होते. देशाच्या स्वातंत्र्याचा सद्देतु पटत असूनही त्यांनी गौतमला म्हटल,

“ तुमच्या वडलांची परिस्थिति अगदी साधारण आहे. असं असतांना राजकीय चळवळीत उडी घेण तुम्हाला शक्य आहे का ? ”

“ कां नाही ? माझ्या गरजा पार थोड्या आहेत. ”

“ पण त्यासुद्धा पुरवल्या पाहिजेत ना ’ ”

“ काय झाल न पुरवायला ? दु ख सटन केल्याखेरीज कधीच यश मिळत नसतं. ”

“ तुमच्या कलेचा अन् बुद्धीचा उपयोग तुम्ही कायद्याच्या हितार्थच केला तर ? ”

“ म्हणजे ? ”

“ राजकीय धोरण म्हणजे काही खेळ नाही, छिद्रान्वेषण केल किंवा भाषण केल म्हणजेच कांही झाल नाही. ती एक कला आहे. म्हणूनच ज्या सत्तेला तुम्ही खोडून काढायला पहाता, तिलाच आम्ही रातुष्ट ठेवतो. ”

“ कोणती सत्ता ? सनदी-आय. सी. एम्. सारखी ? ”

“ होय ! ”

“ खरं सांगू आपल्याला ? ”

“ अवश्य ! ”

“ एकाद्या गाढवाच्या माग जर तुम्ही महिना हजार पांचशे रुपये खर्च केले तर ते मुद्धा मोठ गुप्तक अन् चतुर बनेल. मला असल्या सत्तेचा मोह वाटत नाही. ” कलेक्टरसाहेबाना एक दीर्घ श्वास घेतला. गौतमला कळून चुकलं की आपण जरा सौम्य शब्दांत बोलायला पाहिजे होत.

“ माफ करा, पण मला वाटलं ते मी बोललों ” गौतम म्हणाला.

“तुम्ही नुकतच दिलेलं शिफारस पत्र मी तुमच्याच गळ्यांत अडकवूं इच्छित नाहीं. पण माझी अगदी खात्री पटली आहे की तुमची प्रजा स्वातंत्र्य देण्याला लायक नाही.”

“स्वातंत्र्यासाठी असुक लोक योग्य नाहीत ही कल्पनाच मुळी चुकीची आहे.”

“अस मुळीच नाही. हिंदुस्थानच्या लोकांचच उदाहरण घ्या !”

“पण आम्हाला तुम्हीच नालायक वनवलेत.”

“पण तुम्ही असे कपे की तुम्हाला असं वनवण्याला आम्हाला सरळ सरळ मार्ग देता !”

“हं. आतां तो मार्ग तितकासा सरळ राहिलेला नाही ! अन् म्हणूनच मी माझ्या वडलांच्या पावलावर पाऊल टाकणार नाही.”

“तुमचे वडील अगदी प्रामाणिक आहेत. त्यांच्या सद्गुतीनामुळेच आज त्याची नोकरी टिकून आहे. पण तुमच्यासारख्या वृत्तीच्या मुलांना घरांत ठेवणाऱ्या पित्याच्या नोकरीची आम्हाला गरज नाही.”

“धमकी देतां वाटतं मला ?”

“ह ! पण तुम्हाला धमकी देण्याची तरी काय गरज आहे ? आज पन्नास वर्षे झाली तुम्ही स्वातंत्र्यासाठी आरडा ओरडा करतां आहात. पश्चिमचा एकही देश कधी पन्नास वर्षेपर्यंत गुलामगिरीत राहिला नव्हता.”

“संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी आमची केवळ पचवीस वर्षांपासूनचीच आहे.”

“आणिक पाच वर्षे अधिक देतो मी तुम्हांला—तीस वर्षांत थोडं तरी काहीं करून दाखवा ना ?”

“तांपर्यंत तर तुम्हाला इथून जावच लागेल.”

“तर अवश्य आम्ही नमतं घेऊं.—पण—पण या पांच वर्षांत तुमच्या योजना पूर्ण झाल्या नाहीत तर ?”

“तर—?”

“आमच्या अमलदारशाहीला तुम्ही आतां शिवी दिलीत तशीच एखादी शिवी तुमच्या प्रजासेवेसाठी शोधून ठेवा.”

“अस होणच शक्य नाही.”

“अन् झालच तर मी असेन तिथ मला लिहून कळवाल का ? ”

“मला अगदी पूर्ण आत्मविश्वास आहे ”

“मी तुमचं अभिनदन करतो. तुमच्यावर मी वॉरंट काढल होतं. पण तुमच्या वडलामुलं मी ते परत घेतो आहे. तुम्ही खरोखरीच क्रांति घडवून आणाल त्या दिवशी सर्वांत जास्त आनंद मलाच होईल. हें लक्षांत ठेवा. ”

“पण आमच्या क्रांतीला विरोध करणारे तुम्हांच ना ! ”

“साच खलगे अन् दगड धोटे असले म्हणजेच पाणी जास्त जोरान वाहतं ” असं म्हणून हसत हसत साहेब उभे राहिले

गौतम पण उदूग उभा राहिला. गौतमपेशां साहेब दीड एक फूट उच दिसत होते. गौतमला आपल्या टेगूपणाची तीव्रतेन जाणीव झाली.

हात पुढ करून साहेबांनी गौतमशी हस्तान्दोलन केल, अन् हसत हसत जाऊन आपल्या खुर्चीवर बसले जणू काही झालंच नाही अशा रितीनं त्यांनी आपल्या कामाला पुन्हा सुरुवात केली. गौतमनं जातां जातां ते पाहिल.

बाहेर साऱ्यांचा जीव बर टागला होता. गर्वात गौतमच्या वडलांना फारच काळजी वाटत होती. गंभीरपणानं गौतम बाहेर येताच त्यांनी विचारलं.

“काय झालं ? ”

“काही नाही ” गौतमला आता वादं लागलं, की साहेबांनी त्याच्या-द्वारं साऱ्या हिन्दुस्थानला आवाहन दिलं होतं.

“उपदेश केला की नाही काही ? ”

“कुणी ? मी की साहेबांनी ? ”

“साहेबांनी. ”

“साहेबांना मी शिव्या देऊन आलो. ”

“शिव्या दिल्यास ? काय म्हणतो आहेस तूं ? ”

“बावा, माझ्या मार्गाच्या आड तुम्ही येऊ नका. तुमची नोकरी जाणार नाही. माझ्या नि साहेबांच्यामध्ये एक पैज लागली आहे. मी जिकलो तर हंसत हंसत तुमच्याकडे परत येईन. नाही जिकलो तर—”

बोलत बोलत बापलेक पुढ चालले होते. इतक्यांत मोटरचा हॉर्न वाजला.

मोटरला रस्ता धावला, अन् मोटरमध्ये साहेब असले तर त्यांना नमस्कार करायला विजयराय बाजूला उभे राहिले, गौतमही त्याच्या जवळ उभा राहिला. मोटर थांबवून शोफर म्हणाला,

“ चला, आपल्याला पोचवून येतो.”

“ कुणी सांगितलं तुला ? ” विजयरायनी विचारलं.

“ साहेबांनी.” शोफरन उत्तर दिलं.

“ हा साहेब आहे की देव ? ” असं मनाशीच म्हणत विजयरायनी वर आकाशाकडे पाहिल.

दोघेही जाऊन मोटरमध्ये बसले.

“ मां उधां सकाळीं जातो.” गौतम म्हणाला.

“ का ? ”

“ कॉलेजमध्ये जायच ना ? अन् पुन्हा मॅच आहे आमच्या कॉलेजची. माझे मित्र खेळणार आहेत ”

लाठी घेतलेले काही मुसलमान एका मशिदीतून बाहेर निघाले

लाठी घेतलेले हिंदू एका मदिरांत शिरले. हिंदू मुसलमानांचा दगा लौकरच ह्या गांव त सुरू होण्याचा सभव असल्याच विजयरायकडून गौतमला कळल.

“ कारण ? ” गौतमन विचारलं.

धर्माच्या नांदांनं दंभ्याचीं जितकीं कारण पुढ करतां येतील तितकीं थोडींच आहेत. मात्र धर्माशिवाय किती तरी कारणं विजयरायनी सांगितली. अन् शेवटल मोठ्यांतल मोठं कारण त्यांनी सांगितलं—

“ ते म्हणजे मुसलमानांना हव असलेल पाकिस्तान त्यांना मिळणार नाही.”

“ दगा अजून झाला नाही ना ? ”

“ नाही. पण तो लौकरच कुठं तरी सुरू होणार. इथं झाला नाही तर दुसरीकडे होईल. हा हिदव्यापक दंगा आहे ! ”

घर जवळ आल.

बैलाच्या पाठीवर सामान टाकून एक वंझारीण पुढ चाललेली त्याच्या दृष्टीस पडली. माग कुत्री भुंक्त होती ! साम्राज्यशेखीन सर सेम्युअलच चित्र

गौतमच्या डोळ्यापुढ उभ राहिलं.

मोठार उभी राहिली. गौतम अन् विजयराय खाली उतरून घरात शिरले.

कुर्जी अजून भुंकत होती.

की, कस, काळ्यवन अन् कौरव एकत्र मिळून हिदुस्थानचं शोकगीत गात होते ?

गौतम क्षणभर दचकून उभा राहिला.

“ भाई, असा दचकून उभा का राहिलास ? ” अलकेचा आवाज त्याला ऐकू आला. विचारतन्दीतून जागा झालेला गौतम हसला. अलकेकडे पाहून तो म्हणाला,

“ लहानपणी आईन सांगितलेल्या किती तरी गोष्टींची आठवण झाली ”

“ कसल्या गोष्टी ? ”

“ अर्थाशिवायच्या पण हृदयांत कोरून राहिलेल्या ! ”

“ मला नाही कां सांगणार ? ”

“ तुला त्या येतात. पण-पण-त्या विसरल्या गेल्या तर वरं होईल ”

“ कारण ”

“ नवीन जगाच्या रचनेत त्या आड येतात. ”

“ कोण, भाई ? ” पुढ आलेल्या भाईला सुनदानं देवाची घटा वाजव वाजवत विचारल.

“ आपले जुने संस्कार. ”

शेजारच्या घरांत एक ग्रामोफोन रेकॉर्ड वाजत होता. नवीन संस्कार !

“ नाचो नाचो प्यारे मन के मोर. ”

गाण्यांतला तो भावार्थ ! नवीन संस्काराच तें प्रतिक ! पाच वर्षांच्या बालकापासून पन्नास वर्षांच्या वृद्धापर्यंत सर्वांच्या तोंडी वसलेले ते भावगीत !

माकडाला डमरूच्या तालावर नाचवणाऱ्या मदान्याची गौतमला आठवण झाली.

दोघी बहिणीना संबंध दिवस खुषीत ठेऊन सरी रत्र त्यांच्याशी गप्पा करण्यांत घालवून गौतम जेव्हां दुसऱ्या दिवशी जायला निघाला तेव्हा त्या दोघीही

स्फुटून स्फुटून रडल्या आणि त्यांना सोडून जाताना गौतमच्या हृदयांत कालवा-
कालव झाली.

खरच, बहिणीचं प्रेम किती निरपेक्ष असतं नाही ?

पण गाडीत त्यान एक दृश्य पाहिल.

आपल्या बहिणीला थर्ड क्लासात वसवून एक शेथ्या खत मारे सेकड
क्लासात आरामशीर पडला होता. अन् त्याची बहिण तिच्याच बरोबर अंसलेल्या
दुसऱ्या एका स्त्रीला आपल्या भावाच्या वैभवाच्या गोष्टी मोठ्या आनंदान
गायत होती.

अन् त्याच डब्यात गौतमही बसला होता. आपण बसदल असतं का
आपल्या बहिणीला दुसऱ्या डब्यात ?

गौतमला ती कल्पनाच सहन झाली नाही. प्रत्यक्ष कुटुंबांतमुद्धां धन अशा
तऱ्हेचे वर्गभेद करू शकत का ?

मानवाचं सर्वात मोठ पाप म्हटल म्हणजे धन—एकाद्यानच बळकावलेलं
राजगी धन—अशा तऱ्हेच्या खाजगी संपत्तीचा संपूर्ण नायनाट करण्याचा
गौतमचा निश्चय दृढ झाला.

॥ ९ ॥

आज क्रिकेट मॅच होती. मैदानावर खूप माणसाचा जमाव गोळा झाला होता.
लहान मोठ्या तंबूमधून शेकडो स्त्रीपुरुष, शेकडो रुपये खर्चून हिदुस्थानात
लोकप्रिय होत चाललेल्या ह्या राजविलासी खेळाच्या स्वागतार्थ एकत्र झाले

होते. हिंदु, मुसलमान, पारसी, ख्रिस्ती ह्या साऱ्याच धर्मांचे लोक इथ गोळा झाले होते, अन् त्यातल्यात्यात विद्यार्थी वर्ग तर हा खेळ जणू आपल्याच मालकीचा आहे, अशा तऱ्हेचा आरडा ओरडा तंतूत आणि बाहेर मैदानावरही एकसारखा करीत होता त्याच्या प्रिन्सिपॉल पाहिल्यानी त्याची हरताळ फेटाळून लावून त्यांच्या स्वाभिमानावर राग मार मारता आघात केला होता, ही गोष्टमुद्दा ते चारच दिवसांत विगस्तरही गेले होते.

गुजराती गृहस्थान्तरांखेच गुजरातीचे विद्यार्थी पण आपला झालेला अपमान चटकन विस्तरून जातात !

अस्पष्ट अशा कोलाहलान सारं वातावरण भरून गेलं होतं.

महत्वाच्या दोन तट्ट्यांमध्ये एक काळा फळा उभा केला होता. त्याच्याजवळ झाडाच्या छायेखाली एका टेवळाभांगती लहान लहान खुर्च्यांवर काही विद्यार्थी कांही तरी मोठी जबाबदारी आपल्यावर अगल्यासारखे गंभीर चेहरे करून बसले होते खेळाच्या विधात्यासारखे खेळाचा 'स्कोर' अन् 'रन्स' लिहून खेळणी-न्यापेक्षांही महत्वाच काम ते करणार असल्याच त्यांच्या तोंडावरून दिसत होतं. अकरा वाज्याला पाच मिनिट बाकी होती अन् दोन्ही कालेजच्या तुकड्या फॅण्टन अन् अभूषायस तवतून बाहेर आले रुपया वर फेकून कुर्णा पहिला डाव घ्यायचा तें ठरवलं स्थानिक खेळाडूला पहिला डाव मिळाला असावास दिसलं.

चेडू फेंकात अन् झेलीत खेळणारे प्रतिपक्षी मैदानांत आले. प्रेक्षकांनी टाळ्यांच्या कडकडाटान त्यांच स्वागत केलं. चेडू फेंकून झेलीत अन् हातावर उडवीत कांही जण खेळत होते तवतून त्या खेळाडूंचा खरी खोटी माहिती रसिक प्रेक्षक एकमेकांना देत होते.

“ तो पहा डिसोज्ञा ! फास्ट बोलर ! ”

“ कोण ? तो काळा नि उच आहे तो ? ”

“ होय. ”

“ छट् ! तो कांही डिसोज्ञा नाही. तो तर शाहबुद्दीन आहे. लॉग ऑफ फिल्डर ! ” दुसऱ्याच एका तरुणानं मोठ्या आत्मविश्वासान त्याचं नांव अन् वैशिष्ट्य सांगितलं. — अन् तो डिसोज्ञाही नव्हता नि शाहबुद्दीनही नव्हता ती गोष्ट वेगळी !

पांढरे लांब झव्हे, हॅट अन् एक लहानशी काठी अशा थाटान जोडो जोडीने अम्पायर्स मैदानांत आले, अन् पुन्हां टाळ्यांचा वर्षाव झाला. वेळीं अवेळीं टाळ्या वाजवीत बसण हा आपल्या तरुणाचा उद्योगच झालेला दिसतो. अन् एकानं टाळ्या वाजवल्या कीं लगेच साऱ्यांनी त्याला साथ द्याची हा कॉलेज विद्यार्थ्यांचा नियमच आहे. डाव देणाऱ्या खेळाडूनी मैदानावर हाताच्या खुणेनं आपले गडी वेगवेगळ्या जागां उभे केले.

अन् लगेच दोन तरुण पायाला पंडम् वाधून, डोक्यावर हॅट अन् हातमोजे घालून वॅट हातांत घेऊन बाहेर पडले तेव्हा पुन्हां टाळ्यांच्या कडकडाटानं तिथलं वातावरण गाजलं.

त्या दोन तरुणातल्या एका खेळाडूनं बॅटच्या दांड्यानं उगीचच जमिनीवर ठोकून मुसद्याच्या चतुर दृष्टीनं चौफेर आपल्या प्रतिपक्षाच्या व्यूहरचनेकडे नजर टाकली वॅट स्टंपच्या समोर टेवून समोरच असलेल्या अम्पायरच्या बोटांन केलेल्या इशान्यानुसार येग्य ठिकाणी टेवली. आणि त्या ठिकाणी किचित्सा खट्टा पाडला. प्रतिपक्षाच्या एका खेळाडूनं स्वतःची हॅट अम्पायरच्या हातीं दिली अन बॉल आपल्या पॅटवर थोडासा घासत जवळ जवळ निम्या अधिक मैदानावर आला अन् तो एक-दम बॅटिंग करणाऱ्या खेळाडूकडे मोर्ची फिरवून अशा कांही वेगान धांवला की जणूं कांही त्याचा खून करायचा आहे असं समजून आपल्या हातांतील बॉल त्यानं बंदुकीच्या गोळांच्या वेगान त्याच्याकडे फेकला. खाडकन आवाज झाला अन् बॉल वॅटवर आदळला.

मैदानांत अगदीं शान्तता पसरली होती. दुसरा बॉल फेकला अन् तोही बॉल अडवला. तिसऱ्या बॉलनंतर प्रेक्षकांचे जीव खाली पडले. अन् हव् हव् त्याच्यांत बोलणी सुरू झाली. एक ओवर संपली अन् डाव खेळणाऱ्यांनीं आपल्या जागा बदलल्या.

“ हे सारे काय करताहेत ? ” एका स्त्रीचा हव् हव् आवाज ऐकायला आला.

वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीचे तरुण स्वतःच्या तरुण पत्नीला इंग्रजी भाषा शिकवण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत होते, तर आजचे तरुण आपल्या नववधूला सांघिक खेळ, सभा अन् करमणुकीच्या कार्यक्रमाची माहिती करून देण्यासाठी.

मोठे उत्सुक असतात. क्रिकेट मॅच पहाण्यासाठी कित्येक तरुण तिकीटं खरेदी करून स्वतःच्या प्रियतमांना वरोवर घेऊन आले होते, अशाच एका स्त्रीने आपल्या पतीला विचारलं,

“ काय करतात हीं सारीजण ? ”

अज्ञान, अन् त्यातूनही पत्नीच अज्ञान जाहीर होऊं देण्याची कोणत्याच पतीची कधी इच्छा नसते. पत्नीच अज्ञान दूर करण्याची संधी पहाणाऱ्या पतीची कित्येकवेळां मोठी केविलवाणी स्थिति होते. पतीनं पत्नीला उत्तर दिलं,

“ डाव बदलतात. ”

“ कुणाचा डाव ? ”

“ ज्याच्या हातांत बॅट आहे ना, त्याचा डाव. ”

“ त्या पक्षाच्या मुलाचा डाव सपला ”

“ तसं नाही, प्रत्येकाला आळीपाळीन सहा सहा वेळा वॉल देतात. ”

“ बस सहा सहाच ! असं कां ? ”

“ तसा खेळाचा नियम आहे म्हणून ”

क्रिकेटच्या खेळासंबंधी पति पत्नीला देत असलेले पाठ आसपासच्या प्रेक्षकांचं लक्ष वेधून घेत होते अन् त्यांतल्यात्यांत स्वतःला फार समजतं अशी कल्पना असलेल्या स्त्रियांचं तर ह्या सवादाकडे अधिकच लक्ष वेधलं जात होत ! कित्येक सभ्य स्त्रियांनी तर गालांतल्या गालात हसून तोडावर स्माल दावले अन् एकमेकींच्या तोंडाकडे “ आपल्याला तर सारं कांही समजतंयू ” अशा तऱ्हेचे अभिमानाचे कटाक्ष फेंकले. खेळ चालूच होता. एक टोला वसला अन् पत्नीन विचारलं

“ कां धांवतात तीं पोरं ? ”

“ रन घ्यायला ”

“ काय घ्यायला ” ?

“ एका स्टप पासून दुसऱ्या पर्यंत धांवत जातात त्यांना रन मिळतो. ”

“ मग दुसरे सारे कां धावत नाहीत ? त्यांना नाही का रन मिळणार ? ”

“ मी नंतर सारं सांगेन ”

परतु ही माहिती क्रिकेटची फार मोठी माहिती असलेल्या एकाला त्या खेळाचं विवेचन करायला स्फूर्तिदायक ठरली. प्रत्येक तंतूत अन् प्रत्येक टोळीत ईश्वरकृपेने असा एकतरी मोठा विद्वान उपस्थित झालेला असतोच. खेळाला रंग चढला अन् त्या मळिनाथी करणाऱ्याच्या रसनेला गति मिळाली बॅट्समननं एक टोला हाणला अन् टीकाकाराच्या वाणीचा प्रवाह सुटला.

“ पाह्यल ही चुक झाली ! आता झेलला गेला असता ”

दुसरा बॉल बॅट्समननं अडवला आणि त्यानं बोलर विरुद्ध टीका केली.

“ जरा अधिक स्पीन केलं असतं तर ? सरळ स्टंपांत बॉल गेला असता ”

तिसऱ्या टोल्यांत बॉल वाऊडरीला गेला तेव्हां मळिनाथान फिल्डर विरुद्ध टीका केली.

“ काय पण उभा राहयलाय ! जरा आडवा झाला असता तर आता बॉल अडवतां आला असता. हल्लीच्या फिल्डरसंमध्ये चपळताच कमी, स्टन्डर्डच कमी झालय हल्ली ! ”

चौथ्या बॉलनं स्टॅम्प उडाला. विक्रेटकिपरन आनंदानं उडी मारली. खेळणाऱ्यानं स्टॅम्पकडे पाहून चालायला लागला. अन् चारी बाजूला टाळ्याचा कडकडाट झाला.

“ मी काय म्हणत होतो ! बॅट क्रॉस फिरवण्याची त्याची संवय जातच नाही. मग आऊट होणार नाही तर दुसरं काय ? ” एखाद्या डॉक्टरन दुखणाईताला औषध न घेतल्याबद्दल बोलावं तस तो बोलत होता. जवळ बसलेल्या दुसऱ्या प्रेक्षकान त्याला विचारलं;

“ आपण या टीमचे ‘ कोण ’ आहांत वाटतं ? ”

असल्या प्रश्नानं माघार घ्यायला, लाजायला ते टीकाकार कांहीं तयार नसतात. ब्रॅडमन, होव्‌प, रणजी, गिलीगन वगैरे नांवाच्या यादीबरोबर आपलं क्रिकेटचं अगाध ज्ञान तो सर्वांना सांगायला लागला. मात्र त्या ज्ञानपिपासु पत्नीलाच यातलं कांहीं कळलं नाही.

“ या टाळ्या कां वाजवतात सारीजणं ? ” तिन विचारलं.

“ खेळणारा आऊट झाला ”

“ मग ते चांगल झालं की वाईट ? ”

“ डाव घेणाऱ्यांना वाईट नि देणाऱ्यांना चांगळं ”

“ आतां काय करणार ? ”

“ दुसरा खेळणारा येईल. ”

“ कुठून ? ”

“ त्या तबूतून ”

“ इथून नाही का कुणी खेळणार ! ”

“ नाही, खेळणारे ठरवून टाकलेले असतात. तो पहा तो नवीन खेळ-
गारा येतोय ”

“ दोघे दिमतोहेत ”

“ एक तो पृथी खेळत होता तोच आहे. ”

“ नवा खेळणारा आऊट झाला का ! ”

“ अजून खेळला नाही तोच ? ”

“ मग टाळ्या वाजवतोहेत ना ! ”

“ मग टाळ्या वाजवल्या की आऊट होता ! ”

“ तुम्हीच सांगितलत ना ! ”

हिदुस्थानला निळणाऱ्या म्बराज्यासारखं ते घोटण अर्ज्यतिन थावत कारण
खेळ पुन्हा सुरू झाला होता. अन् त्या निळांपेक्षाही अधिक गतान त्या मन्निनाथान
आपली टीका सुरू वेळी.

“ अरविद स्टेडी ! जरा पाय पुढे ठेवला असता तर ऑफमध्ये वाऊन्डी
गेली असती—पहा ना !

त्याच्या बोलण्याची गति वाढत होती. खेळापेक्षाही असल्या बोलण्याकडेच
पुष्कळ वेळा लक्ष वेधल जात होतं. दोन तीन माणस त्याला हसत होती तर
बाकीची त्याला जगदा कंटाळली होती.

सारं क्रिकेट ज्ञान आजच प्राप्त करून घ्यायच्या निश्चयानं आलेल्या त्या त्या
स्त्रीनं गुरुशिष्येच्या परंपरेला अनसरून आणीक एक प्रश्न केला.

“ या खेळान श्रिया पण असतात का ! ”

“ हिदुस्थानांत क्वचित्च असतात. ”

“ पण यांत तर आहेत वाटत.”

“ तुला कुणी सांगितलं ? ”

तिला त्यान हळूच विचारलं. कुणीस आतां म्हटलं ना अदी नांवाची कुणी वाई समोर खेळते आहे इकारातल नाव स्त्रीवाचकच असत अशा समजुतीन तिन त्याला विचारलं आजूबाजूची माणसं हळूच तोंड दातून हंसलीं. त्याला वाटलं मारीकडे मिरवण्याची हिच्यात काही अजून पात्रता आली नाही. हिला घरीच खेळाची चांगलीशी माहिती दिली असती तर आता अशी फजितीची वेळ आली नगती.

परन्तु जवळच वसलेल्या एका सुधारक स्त्रीनं त्या अडाणी स्त्रीला हंसत हंसत अदी नावाचो आपल्याला असलेली माहिती सांगितली.

“ अदी तर पारसी मुलाच नाव असतं ! त्याचं सबध नांव अरदेश्वर. “ अर-दसर ” हा अशुद्ध उच्चार वाटल्यासुद्धा तिन जास्त शुद्ध उच्चार करून तिनं आपल्या ज्ञानाचं प्रदर्शन केलं प्राचीन इराणी यादशहाचं अशा तऱ्हेनं हिटुकरण करून पारसी अन् हिंदुचीं संस्कृत पडितांना शोभसं ती बोलली.

यावर तिची चौथी पारसी स्त्रिया इंग्रजी पद्धतीनं हंगल्या

एकाएकी पुन्हा टाळ्याचा कडकडाट झाला. डाव देणारे पुन्हा एकत्र गोळा झाले. अन् खेळणारे तबूकडे वळले.

“ काय झालं ? ” नुकत्याच माहिती मिळवत असलेल्या स्त्रीन पुन्हा हळूच प्रश्न केला.

“ एक गडी बाद झाला. ”

“ कशानं ? ”

“ चेडू झेलला गेला ना म्हणून. ”

“ चेडू झेलला तरी डाव जातो ? ” या प्रश्नाचं त्यानं काय उत्तर दिलं ते कांही कुणाला ऐकायला आलं नाही. पण कोणत्याही क्षणाला पुरुषांना काडीमोड करण्याची परवानगी असावी अस मात्र त्याला मनापासून वाटलं.

पुन्हा त्या मल्लिनाथाची टक्की सुरू झाली.

“ काय म्हटलं होत मी ? तो कमाच आउटच होणार होता. कितीदां

तरी सांगितल की तूं कांही बॅटला हात लावू नकोस--गेले ते दिवस आतां--
इतका खेळ पाहूनसुद्धां येत नाही.”--

“तुम्ही तल्यारखाचे मित्र दिसतां?” एका गृहस्थानं त्याच्या कॉमेडराला उद्देशून म्हण्टल.

“वॉबी ना ? मी चांगल ओळखतो त्याला. एम सी. सी च्या लवच्या वेळी आम्ही एकत्रच होतो.” मन्निनाथाचा तो बादरायणां सवय फार गंमतीदार होता.

पुन्हा टाळ्याचा कडकडाड झाला दोन खेळाडू परत आले त्याच मुळनं पुन्हां बोलायला सुरवात केली.

“अरविन्द बरा चिकटलाय ह ! वा रहीं जर पहिला ओवर सभाउन घेईल तर टिकेल अन् मग खरा रंग चढेल. पण मिया भाई तो त्याच काय विचारतां ! ”

तीन चार रसिक मुसलमान तरुण बसले होते. त्यांनी ह्याच्याकडे बघून पाहिलं. त्याचं बोलण तं ना आयडल नगल्याचं त्याच्या तोंडावरून स्पष्ट दिगल कपटी, दुष्ट अन् भिन्न सस्काराच्या हिंदुनी घेरलेलं मुसलमान स्वरक्षणार्थ पाकिस्थानच चिलखत नेहमी चढवूनच फिरतात, सद्भाव, थडा विनाद किवा टीका या सर्वांचा सामना करण्याची त्याचा तयारी चौवीस तास असतेच अन् त्या मुळच नालायक हिंदुच्यामधें अन् त्यांच्यामधे भिन्नतेचा एक मजबूत तट्टा उभायला जातो जगा-तल्या सर्व सस्कृतीच एकीकरण होऊ शकेल. पण हिंदुमुसलमान सस्कृताच ऐक्य होणं शक्यच नाही असा निष्कर्ष हजार वर्षांच्या सहवासान मुसलमान पुढान्यान काढला आहे. पण दोनशे वर्षांपूर्वीचे त्याचे पूर्वज हिंदुच होते. पण आज मुस्लिमचा ‘मे’ म्हणताच त्यांना आपल्या स्वत्वाची जणीप होते

राहिमन मुदर टोला लगवून बॅल बाऊंड्रीवर उडवला. सारं मैदान टाळ्यांच्या कडकडाटानं दुमदुमून गेलं अम्पायरन कवायत होत असल्याप्रमाणे दोन्ही हात उंच उभारून हवेत पोहत असल्याचं भासवल.

“त्या पांढऱ्या झव्या घातलेल्या माणसाला काय झालं ? ” त्या स्त्रांचा ज्ञानपिपासा अजूनही शमली नव्हती.

“ तें सारं मी तुला घरीं सांगिन, आतां काही विचारूं नकोस. ” तिच्या नवऱ्यानं म्हटलं.

“ पण हें सारं आठवेल कसं ? ”

“ बोलल्याशिवाय पहा पाहू. ” पतीनं पत्नीचा हलक्या आवाजांत अपमान केला. ती गप्प राहिली.

पण तेवढ्यांत एक लाडका पण रडकुंडीचा आवाज आला.

“ आई, अरविंद आऊट होईल का ग ? ”

“ नाही बर बाळ, घाबरू नकोस. नाही आऊट व्हायचा तो ! ”

पाठीवर हात फिरवीत आईनं त्या पोरीचं सांत्वन केलं. ती पोर म्हणजे बावीसएक वर्षांची तरुणी होती, अन् अरविंदाच्या कोणत्याच पिढीशी तिचं नात-गोतं नव्हतं.

रहिमनं ओव्हरवाऊंड टोला लगावला. आनंदाची एकच मोठी लाट उसळली. मूर्तिपूजक हिन्दुस्थानला देव फार कमी पडतात. कित्येक लोकांनी मैदानावर धावंत जाऊन रहीमला हारतुरे दिले. कित्येक विद्यार्थ्यांनी नेहमीच्या संवयीप्रमाण त्याच्या हातीं पैसे दिले. नियमाचा भंग करून आलेल्या ह्या सऱ्या जनतेला मैदानावरून हटवण्याचा अम्पायर्स प्रयत्न करूं लागले. सुसलमानांनी आपली वाकडी ठेवलेली टोपी आणिकच वाकडी केली. जणु काय त्यांना वाटत होतं कीं रहिमच्या ह्या टोल्याच्यामाग जगांतल्या सऱ्या मुस्लिम जनतेच बळ एकवटलेलं आहे.

“आत्ता मात्र तो कंच आऊट होणार !” क्रिकेटच्या त्या परमेश्वरान सांगितलं. स्वतःला सुत्रधार समजून खेळणाऱ्यापेक्षांही उच्च दर्जा स्वीकारून त्यान रहिमच भविष्य वर्तविलं. पण त्या भविष्य उच्चारण्यांत कोकिलेची मृदुता नव्हती तर कावळ्याचा कर्कशपणा होता.

परंतु रहिम कंच आऊट झाला नाही. त्यानं लोकांत बरंच कुतूहल जागृत केलं. तो एकामागून एक टोले लगावीत होता. अन् त्या दुष्टाच्या कल्पनेच्या अगदीं विरुद्ध परिणाम होत होता.

अरविंदानं पण जरा वेगानं खेळायला सुरवात केली.

साध्या दृष्टीला किंवा चष्मा लावूनही दिसत नाहीत अशा कांही गोष्टी

दुर्बिणीच्या साह्यानं पहाणारे रासिक प्रेक्षकवर्गात बरेच असतात. एका तरुणीनं दुर्बिण डोक्यासमोर धरून दुसरीला म्हटलं,

“पाहिली ती मृदुला काय नेसून आलीय ती ! त्या समोरच्या तंबूत पहा !”

“तिच्या नखऱ्याला तर कांही सीमाच नाही.”

“पण पहा तर तिच्या साडीची किनार कशी आहे ती !”

“दोन्ही दोस्तांचे आतां छान जमलय् हं !” कुणीसं साडांची किनार निरखणाऱ्या त्या तरुणीना तें निरर्थक दृश्य पाहण्याचं थांबवण्यासाठी बोललं !

“एकादा तरी आतां पडेल.” टीकाकाराचं भविष्यकथन चालूच होतं.

“दोस्त ?” एका मुसलमानानं शेजारी बसलेल्या दुसऱ्या मुसलमानाला विचारलं. रहिम अन् अरविंद दोस्त असतील हें त्याला शक्य वाटलं नाही !

“अरे यार ! काय चालवलंस हें ! रनची केवढी पण घाई ? सारा खेळ बिघडवून टाकला !” सान्यांना आनंद देणाऱ्या खेळांत टीकाकारानं आपली नापसंती दाखवली.

“ए, बस कर वडवड ! सीर खा गया सुवर.” शुद्ध गुजराथी अथवा अशुद्ध गुजराथी बोलणारे सारेच मुसलमान हल्लीं उर्दु बोलण्याचाच चाळा अधिक करतात. ‘सीर खाणे’ हा शब्दप्रयोग उर्दु भाषेत असो किंवा नसो, पण संस्कृत पंडितांसारखं भाषेचं उर्दुकरण करण्याची तळतळ मुस्लिमहृदयांत जागृत झाली आहे.

पण एवढ्यांत एकाएकीं सारं मैदान स्तब्ध झालं. ‘हाऊ इज दॅट ?’ ह्या विचारलेल्या प्रश्नामुळ अम्पायरनं हात वर केला. रहिम सहज थांबला, त्यानं आपल्या पायांकडे पाहिल अन् कांहीएक न बोलतां बॅट तशीच फरफरत टाकीत तो तंबूकडे धांवला.

“शेम शेम !” हे उद्गार चारीबाजूंनी ऐकूं आले.

“काय झालं ?” त्या बावळट स्त्रीनं विचारलं.

“रहिम आऊट झाला !” तिच्या नवऱ्याला वाटलं कीं सगळीकडे उडा-लेल्या गडबडीवर तो कांहीतरी प्रकाश पाडू शकेल.

“कसा आऊट झाला तो ?”

“एल. बी. डब्ल्यु दिला त्याला.”

“काय दिलं ?”

“ रहिमचा पाय मधे आला ! ”

“ पण तुम्हीतर ए. बी. सी. डी. सारखं काही बोललांत ना ? ”

“ इंग्रजीत तस म्हणतात. ”

“ पण त्याची स्टॅम्प पडली नाही ! बॉल खेळला गेला नाही, मग कसा तो आऊट झाला ? ”

“ हं तसा नियम आहे, पाय मधे आणायचा नाही. ”

“ कोणाच्या मधे ? ”

त्या प्रश्नाचं उत्तर त्यानं देण्यापूर्वीच साऱ्यांचं लक्ष एकीकडे वळलं. त्या टीकाकारानं रहिम आऊट होतांक्षणाच म्हटलं,

“ मी नव्हतो सांगत, पडला ना शेवटी ? ”

साऱ्यांचा आनंद मावळला. स्वतःचे शब्द उशीरां का होईना पण खरे ठरले ह्याचा आनंद टीकाकाराला अधिक होत होता. उत्तम खेळाडूच्या खेळापेक्षाही आपलं भविष्य खर होण्यातच टीकाकारांचा आनंद सामावलेला होता.

“ वह अम्पायर नहीं है, हजाम है ! ” रहिमच ! एका धर्मविशारदानं म्हटलं. एका हिंदु अम्पायरनं मुसलमान खेळाडूच्या विरुद्ध निर्णय देणं म्हणजे हा संबंध मुस्लिमधर्माचा अपमान आहे असं त्याला वाटलं.

“ का ! मियाभाई विरुद्ध मत दिलं म्हणून वाटतं ? ” मघापासून बडबड करणाऱ्या त्या पोरानं उत्तर दिलं.

“ अगदी सरळ सरळ एल. बी. डब्ल्यू. होता तो ! ”

“ तोड समावून बोल, नाहीतर— ” जगांतल्या अर्धे अवज मुसलमानांचं पाठबळ असलेला मुस्लिम कुणालाही भीत नाही, त्यानं हिंदूंना तर तो मुळीच भीत नाही.

“ अरे जारे, फार पाहिलेत तुझ्यासारखे वाणीशूर ! ” गुजरातीभाईंची बहादुरी जर्मनांना पण धडा घ्यायला लावील अशी असते.

इंग्रजांनीं शोधून काढलेला Brave Retreat हा शब्द गुजराती लोकांच्या सहवासांत आल्यानंतरच इंग्रजांना तो सांपडला असला पाहिजे.

“ शरीर सुखी तर सार कांही सुखी ” हे सुभाषित गुजराती लोक अक्षरशः

पाळतात. अन् कोणत्याही प्रसर्गां स्वतःचं शरीर सकटात न टाकण्याची खबरदारी घेतात—अतरात्म्याची काय वाटेल ती दशा झाली तरी तिकडे ते दुर्लक्ष करतात.

झाळाकॉलेजचे विद्यार्थी तर आणिकच बहादुर असतात. शिक्षक अन् प्रोफेसर्स पक्षां त्याची संख्या बरीच मोठी असते. एवढ्याच आधारावर ते शिक्षक अन् प्रोफेसर्सची टिगल करण्यात नैपुण्य मिळवून गुजरातेला गौरव प्राप्त करून देतात असं मानल तर त्यांत वावगं होईलसं वाटत नाही. गनिमी युद्धनीतीचा अवलंब हा विद्यार्थीवर्ग नेहमीच करित असतो. आपल्या हास्यकटाक्षांना बाण समजून त्याचा मारा लपून छपून हे प्रतिपक्षावर करित असतात, अन् ही विद्या शक्यतो लवकर हस्तगत करून साऱ्या जगभराच्या युद्धांत भाग घेण्याची ह्यांची तयारी चालू असते. युद्धानिपुणाचं हे गनिमी नीतीचं ज्ञान वाढवण्याचं श्रेय गुजरातच्या विद्यार्थ्यांना आहे असं एक दिवस इतिहास अवश्य सांगेल.

विद्यार्थ्यांची संख्या जर मोठी असेल तर त्यांचे पराक्रम कॉलेजच्या चार भिंतीच्या आतच दडून राहात नाहीत. आईवापांनी स्वतः कष्ट सोमून त्यांना दिलेल्या सायकलसारख्या वाहनाच्या गतीचा फायदा घेऊन एकादुसरा शिपाई गांठून त्याची रेवडी उडवायची हा विद्यार्थ्यांचा एक खेळ असतो किंवा दोघी तिघी मुली उभ्या असल्यास त्यांच्या भोवती प्रदक्षिणा घालून त्यांच्या तोंडच्या शिव्या खाऊन क्रिया जास्त म्हणजे चपल खाऊन कीर्ति मिळवण, आखाडे, खेळ, कवायत, अभ्यास अशा सारख्या आवश्यक गोष्टी दूर लोढून सिनेमाच्या अर्धनम्र सृष्टीत दिवसाचे तीन चार तास उंबत राहाण्याचा त्यांचा आत्मभोग, अशासारखे पराक्रमाने ओथंबलेले प्रसंग म्हणजे आमच्या पराक्रमविहीन गुजरातच्या खाऱ्या सागरांत विद्यार्थ्यांनी खोदलेले गोड्या पण्याचे कूपच आहेत. अन् आमच्या राष्ट्राचं भवितव्य ह्या जलाच प्राशन करणाऱ्यांच्या हाती आहे !

“ लढाई लगे तो पैसा दऊं. ”

ही घोषणा हिंदुस्थानांत अपरिचित नाही. दुसऱ्यांच्या भांडणांत नेहमी आनंद मानणारी विद्यार्थ्यांची वृत्ति त्यांच्या टाळ्या वाजवण्यात आणि हांसण्यांत प्रतिबिंबित होते. चारी बाजूंनी तंबूत टाळ्यांचा कडकडाट होत होता, हांसणं अन् कुचेष्टेचे सुर सगळीकडे ऐकू येत होते. हंसून आनंदानं टाळ्या पिटणारा तो विद्यार्थी

आणि मुसलमान खेळाडूला—झालेल्या अन्यायाबद्दल चिडलेला तो मुसलमान जेजारी शेजारी बसले होते. त्या मुसलमानाला वाटलं, या टाळ्या वाजवून आप-
रीच टिगल केली जात आहे. त्यानं त्या विद्यार्थ्याला चिडून विचारलं,

“टाळ्या कां वाजवतो आहेस ? सुवर !”

विद्यार्थी अमदी खुपीत आला होता. अशा रीतीनं हंसणं खेळणं हा
वेद्यार्थ्यांचा स्वभावधर्मच आहे अन् तंबूमधे विद्यार्थ्यांचाच जास्त भरणा अस-
न्यामुळं त्याला कांही कुणाची फारशी भीति वाटली नाही. सुवर या शब्दाचं त्याला
कारसं काही वाटलं नाही. अधिकच हसत मजेत येऊन तो टाळ्या वाजवत म्हणाला,
‘हे पहा, अशा वाजवतो टाळ्या !”

पण त्याचा तो विनोद जागच्या जागी नाहीसा करणारा एक चाकू त्याच्या
डोक्यांसमोर चमकला इतकंच नव्हे तर डोक्याचं पातं लवत न लवतं तोंच चाकू
त्याच्या छातीत खुपसला गेला !

साऱ्या तबूत स्तब्धता पसरली. मैदानांत खेळणारे खेळाडूसुद्धां तटस्थ
झाले तो विद्यार्थी किंचाळून खाली जमिनीवर कोसळला.

आसपास बसलेले ख्रीष्टपुसुद्धां सैरां सैरां पळत सुटले. मैदानावरचे खेळाडू
एकत्र गोळा झाले. आज्ञावाजूच्या तंबूतसुद्धां अशीच पळापळ सुरू झाली. मारामारी
झाली, खून झाला, दांघांचे खून पडले, मुसलमान लोक सुरे घेऊन फिर-
ताहेत, साऱ्या मैदानाला त्यांनी घेरा घातला आहे, अशा तऱ्हेच्या बातम्या
वाऱ्यासारख्या सगळीकडे पसरल्या. दोनतीन हजार ख्रीष्टपुषांची अशा तऱ्हेनं
पांगापांग झाली. या समुहामध्ये कांही बघे विद्यार्थी होते. काया, वाचा, मनं
हिसेचा त्याग केलेले गांधावादीही त्यांत होते. अहिंसेत कांही तथ्य नाही अस सम-
जून स्वतःला मोठ्या मिनतवारीनं समर्थ मानणाऱ्या हिंदुसमावाद्यांचाही त्यांत भरणा
होता. अन् तंटेबखेडे करण्यांत कांही फायदा नाही असं निश्चित मताचे
असलेले व्यवहारकुशल व्यापारी पण होते. गुन्ह्याच्या जागी पोलीस अन्
न्यायाधिकांची सत्ता असते. तेव्हा त्याबाबतीत कांहीसुद्धां ढवळाढवळ करूं नये,
अशा तटस्थ कृतीचेही अंमलदार तिथं हजर होते. आणि स्वतःला बहादूर समजणारे
अरंतु क्रीडात हेलपाटे घालायला नकोत म्हणून पलायन करणारे शूर गडी पण त्यांत

होते. धानिक तर काय असल्या क्षुळक भांडणांत लक्ष घालायचा कर्मापणा आपल्याकडे घेणारच नाहीत. तेव्हां त्यांनी आपापल्या मोटरी चटदिशी शोधून काढल्या.

विद्यार्थी आपापल्या खोल्यांकडे धांवले. धांवतांना त्यांच्या डोक्यांपुढं ती परिस्थिति सारखी उभी होती. अन् या स्थितीत अहिंसावादामुळे त्यांच्या डोक्यांत गोंधळ उडाला. घृताधारे पात्रम् वा पात्राधारे घृतम् अशासारखे जीवनमरणाचे प्रश्न त्यांच्या मनांत खळबळ उडवीत होते. शस्त्र उपसताक्षणीच हिंसक माणसाचा हात पकडावा किंवा शस्त्र उगारून तो हिंसक कृत्य करील त्यावेळी त्याचा हात पकडावा, घाव करण्यापूर्वीच जर त्याला थांबवलं तर ती प्रतिहिंसा होते का, अन् घाव घातल्यानंतर जर त्याला थांबवलं तर त्या प्रतिकारातून खून करणाराचीच हिंसा करायचा प्रसंग निर्माण झाला तर काय करावं ? खून केल्यामुळं खुनी माणसाला जो आनंद मिळतो त्या आनंदांत विरजण घातल्यानं जर त्याच्या भावनेची हत्या झाली तर त्याच प्रायश्चित्त म्हणून एक दिवसाचा उपास करावा कीं एकवीस दिवसांचा ? खून करणाऱ्याच्या सुरीपुढं अहिंसावादी उभे हे राक्षणारच. परंतु त्यामुळे एकाच्या ऐवजीं दोन खून पडून हिंसा दुप्पट वाढेल ! तो प्रसंग टाळण्याची जर आंतला आवाज आज्ञा देत असेल तर माघार घ्यावी कीं नाही ? या सर्व मानसिक विटंबनेचं समाधान करण्यासाठीं शक्य तों लवकर बापू अथवा महादेव देसाईना पत्र लिहिण्याच्या तळमळीन सगळे खादीधारी चटकन खेळाचं मैदान सोडून पळाले. गांधीजींच्या अहिंसावादाचा तिरस्कार करणारे शूर सनातनी लाठी अन् खंजीराचे डाव जाणणाऱ्या आर्यसमाजिस्टांना बोलवायला म्हणून मैदानाची सीमा सोडून पळाले. सेवेची साक्षात् मूर्ति स्त्री ! पण त्या स्त्रियांचं हृदय या दृश्यानं गोठलं गेल होतं ! तेव्हां जखमी मुलाची शुश्रूषा करण्याचं कुणालाच सुचेना. स्त्रियासुद्धां आपल्या नवऱ्यांच्या मागं जीव घेऊन पळत सुटल्या. अशा रीतीनं दोन तीन हजार लोकांना धांवपळ करायला लावणारा खून क्रिकेट सारख्या खेळाच्या ठिकाणीं झाला. खुनी इसमाला खुनाचं प्रायश्चित्त ईश्वर जरूर देईल ! अन् ज्याचा खून झाला त्याचंही पूर्वजन्माचं हें फळ असावं ! अशा तऱ्हेच्या कल्पना धर्मेनिष्ठ प्रेक्षकांच्या मनांत येत होत्या. या धर्मेहीन जगांत असला थोडा थोडा धर्म आमच्या हिंदुस्थानांत—त्यांतूनही गुजरातेंत

खास जतन केलेला आहे.

दुरूनच “पोलिस पोलिस” म्हणून आरडा ओरडा करण्याची बहादुरी कांही लोकानी केली होती हेही लक्षांत घ्यायला पाहिजे. शांतता प्रस्थापित करण्याच्या मिषानं स्वतःची पगडी सांभाळीत पोलिस आले खरे: पण त्यावेळीं तश्व मात्र रिकामाच होता ! पण त्याच क्षणीं तंबूवर दगडांचा नुसता पाऊस पडला. कारण जवळच एक मशीद होती. जरा दूर अंतरावर मंदीर पण होतं. परंतु मंदिरांतले देव मात्र कित्येक वर्षांपासून उपास करीत होते !

तश्वत जखमी विद्यार्थी पडला होता. त्याच्या शरीरांतल्या रक्ताचा ओघळ जामिनीवर वाहात होता. तिथ जवळच गौतम बसला होता. गौतमचे हात रक्तान माखले होते. रक्तानं माखलेला चाकू जामिनीवर पडला होता. हातरुमाल अन् सदरा फाडून पट्टी बांधण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या गौतमला एका पोलिसान धांवून येऊन पकडल !

: १० :

“बदमाश ! खून करून साव बनायला पहातोस काय ? ” एका पोलिसानं म्हटलं.

“खून ? अन् तो मी केला ? ” गौतमनं दचकून म्हटलं.

“हात बांधा त्याचे. पचनामा करून घेऊं आपण.” दुसरा पोलिस म्हणाला.

“मग करा तुमचा पचनामा. हा माणूस जिवंत आहे. त्याला आधी दवा-खान्यांत घेऊन चला.” गौतमनं म्हटलं अन् हात बांधायला आलेल्या पोलिसा-कडे त्यानं दांतओठ चाबित पाहिलं.

कायद्याच्या दृष्टीन, माणसाच्या जिवाच्या दृष्टीन पंचनाम्याचा कागद जास्त महत्वाचा असतो.

पाच मिनिटांपूर्वी मोटार अन् गाड्या तिथ हव्या तितक्या दिसत होत्या. पांच मिनिटांतच ती धनवानांची माया तिथून अदृश्य झाली होती. जखमी माणसाला दवाखान्यांत नेण्यासाठी सुद्धा त्या शेकडो वाहनांतून एकही वाहन उपयोगी आले नाही. अशी खाजगी मिळकत जरा सुद्धा समाजाच्या उपयोगी पडत नाही. वास्तविक पहाता ही खाजगी मिळकत त्यांना समाजाकडूनच मिळालेली असते. पण गरिबांना मदत हवी असली तर मात्र या मिळकतीचा कांही उपयोग होत नाही.

गाडी येईपर्यंत पोलिसांनी हकांगत विचारायला सुरवात केली. गौतमनं सांगायला सुरवात केली तो क्रिकेट मॅच पहायला आला होता. जखमी तरुण त्याचा ओळखीचा सहाय्याची होता. एका मुसलमानान त्याला चाकून भोसकल त्याला धरायला गौतम धांवला. पण आजुवाजूला जी स्त्रीपुरुषांची गर्दी उसळली होती त्यांत घुसून तो खुनी इसम पसार झाला. त्याला समोरच्या मशिदीत शिरतांनाही गौतमनं पाहिल आणि म्हणून त्या जखमी तरुणाच्या शुश्रुषेसाठी गौतम परत मागं आला. तबूली अन् मैदानांतली माणसं भराभर निघून गेली पण गौतमन त्या तरुणाच्या अंगांत रक्तलेला चाकू ओढून काढला अन् जखमेवर पट्टी बांधायला सुरवात केली.

पण ही साधी सरळ गोष्ट पोलिसांना पटली नाही.

“तुम्ही सांगतां त्याला पुरावा काय ?”

“पुरावा ? इथ बसलेल्या कुणालाही विचारून पहा. ”

“तो पुरावा तुम्ही आणून रुजू करा. ”

“मला तुम्ही मोकळा सोडला तर मी आणणार ना पुरावा ? ”

“तुम्हांला आर्धा साहेबांकडे घेऊन गेलं पाहिजे. नंतर साऱ्या गोष्टी.”

एकदोन पोलीस इन्स्पेक्टर देखरेख करायला अन् क्रिकेट पहायला तिथं आले होते. थोड्याच वेळांत तेही तिथं येऊन पोचले. जखमी बेशुद्ध तरुणाला दवाखान्यांत पाठवण्यांत आला आणि वहिमी इसम म्हणून रक्तानं माखलेल्या हातानिशीं गौतमला पोलीस स्टेशनवर नेलं.

गौतमला हा अनुभव अगदी नवीनच होता. माणसाशी बेपर्वाईनं वागण्यांत येणाऱ्या या पोलीस ठाण्यावर त्याला बराच वेळ बसवून ठेवलं, इन्स्पेक्टर, जमादार, पोलीस यांचं चहापाणी झालं, पानसुपारी खाणं झालं, विड्या ओढणं झालं, गप्पा झाल्या. त्यांनीं कांहीं लोकांना धमकी दिली आणि शेवटी दोन तासांनीं गौतमला बोवावण्यांत आलं.

“तुमच नांव गांव लिहून द्या.”

गौतमन आपलं नांव आणि पत्ता सांगितला.

“तुम्हाला आतां आम्ही सोडून देतो. पण नक्की सांगतां येत नाही. कदाचित तुम्हाला साक्षीदार म्हणून याव लागेल.”

“मला कां सोडून देतां ? आणि माझी साक्ष तरी कशाळा ?

“त्या जखमी मुलानच सांगितल की भारणारे तुम्ही नव्हतां, तो एक मुरलमानच होता. तुम्ही त्याची शुश्रुषाच करत होतां. तोच माणूस असं सांगतो तर सध्या तरी तुम्ही मोकळेच आहांत.”

“तो मुलगा गुडीवर आला का ? ”

“त्याशिवाय का त्यानं सांगितल ? ”

“जगेल का तो ? ”

“आपण थोडेच परमेश्वर आहोंत ? ” पोलीस अमलदार म्हणाला. आमचं नशीब चांगलं म्हणूनच पोलीस अजून पूर्ण परमेश्वर बनले नाहीत.

गौतम पोलीस चौकीच्या बाहेर पडला. नवीन जग पाहून आलेल्या माणसासारखा तो आश्चर्यचक्रीत झाला होता.

खुनाचा आरोप आपल्या मार्थी ! जखमी तरुण गुडीवर आला नसता तर ? गौतमच गुन्हेगार ठरला असता नाही का ? कुणाला वाचवणं किंवा जखमी माणसाची शुश्रुषा करणं जोखमीचं तर खरच !

संध्याकाळ झाली होती— खेळ परत सुरू झाला होता— प्रेक्षकवर्गीपैकी मात्र क्वचितच कुणी पाह्यला येण्याचं धैर्य केलं होतं. गौतमन आपले हात नळावर अगदी स्वच्छ धुवून टाकले. मैदानाभोंवती एक चक्र मारून त्यानं खेळ कसा काय चाललाय तें एकदां पाहलं. पण खेळांत त्याला कांहीच मजा वाटली

नाहीं. तंत्रमध्ये तपास केला तेव्हा त्याला कळलं की प्रिन्सिपॉलसाहेब तिथे नाहीत. तेव्हा तो सरळ त्यांच्या बंगल्याकडे वळला. त्याचवेळी प्रिन्सिपॉलसाहेब आपल्या पत्नीसह मोटारीत बसण्यासाठी म्हणून निघाले होते. गौतमने त्यांना नमस्कार केला. पण तो कांही त्यांनी घेतला नाही. अन् त्याच्याशी बोलण्याचीसुद्धा मुळीच इच्छा दाखविली नाही ! ते सरळ जाऊन मोटारीत बसले. साहेबाच्या मोटारीपाशी येऊन गौतम म्हणाला, “साहेब, मी आलो आहे.”

“Yes, I have eyes to see you. But I am not interested...”

“ आपल्या सांगण्याप्रमाणे मी चार दिवस बाहेरगावी राहिलो. ”

“ I never told you, did I ? ”

खोटी गोष्ट सुद्धा बेमालुमपणे खरी आहे असं भासवण्याची इंग्रजी भाषेतली शक्ति मोठी अजब आहे. मुत्सद्यांची भाषण, युद्धाकालांतील याद्या, अन् सरकारी जाहिराती हे सारं चिकित्सकपणे पाहिलं तर सान्या इंग्रजी भाषेची मखखी लक्ष्यांत आल्यावाचून राहाणार नाही. संस्कृत पंडितांनी वाक्याचे तीन अर्थ सांगितलेले आहेत. वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ, अन् व्यंगार्थ. परंतु इंग्रजी भाषेत वाच्यार्थाला कांही स्थानच नाही. लक्ष्यार्थाचा फारसा उपयोगच केला जात नाही, पण त्यांचा सर्वस्वी भर असतो व्यंगार्थावर ! अन् व्यंगार्थातूनच रसनिष्पत्ती होत असल्यामुळे इंग्रजी भाषा रस अन् काव्यानं नटलेली आहे असं म्हणायला कांहीच हरकत नाही ! परंतु कवितेसारखाच इंग्रजी भाषा टीका टिप्पणाच्या साहाय्याशिवाय समजायला मोठी कठीण असते. आपल्याला कल्पनाही येणार नाही अशा तऱ्हेचे अर्थ त्यांतून निघत असतात. अन् ते अर्थ चुकीचे आहेत अस म्हणण्याचं मात्र आपल्याला धैर्य होत नाही. पश्चिम संस्कृतीचं प्रतिबिंब त्या भाषेत पूर्णपणे उमटलेलं असतं.

खरच, प्रिन्सिपॉल अन् गौतम ह्यांच्यांत अशा तऱ्हेच कांही बोलणं झालच नव्हतं. गौतमच्या वडलांनी अन् मित्रांनी प्रिन्सिपॉलसाहेबांची तशी इच्छा असल्याचं गौतमला सांगितलं होतं.

“ माझ्या वडलांनी मला सांगितलं की आपली तशी इच्छा होती म्हणून. ”

“ That might have been his views, not mine. ”

“ पण माझ्या मित्रांनाही तेच सांगितलं आपण ! ”

“ काय सांगितलं ? ”

“ चारपांच दिवस मी बाहेरगांवी गेलों तर आपण पुन्हां मला कॉलेजांत दाखल कराल म्हणून. ”

“ I should have considered your case if you were repentent. But now I do not think I should ! ”

“ पण कारण काय त्याला ? ”

“ I don't want murderers in my College. You understand ? ’
चलावो ! ”

मोटारीचा हॉर्न वाजला अन् मोटार सुरू झाली.

पोलीसासारख्या हृदयहीन सत्तेनं त्याला मोकळं सोडलं होतं. पण हृदय घडवण्याच्या मिषानं उभारलेल्या कॉलेजचा सत्ताधीश मात्र हृदयहीनतेचा पुतळा होऊन आपल्याच विद्यार्थ्यांवर खोटानाटा आरोप करून बाजूला झाला होता.

मोटार, शोफर, प्रिन्सिपॉल अन् त्यांची पत्नी ह्या चौघांचेही खून पाडण्याची तीव्र इच्छा गौतमला झाली. लहान सहान अपमान, क्षुळक वाटणारे अन्याय अन् थोडाफार बेमुर्वतखोरपणा माणसाला केव्हांकेव्हां भयंकर गुन्हे करण्यास प्रवृत्त करतात. मानसशास्त्रावर पाठ देणाऱ्या त्या शिक्षकाला कल्पनाही आली नसेल की त्याच्या त्या शत्रूंनी अन् सत्ता प्रदर्शित करणाऱ्या कठोर वर्तनानं तो एका कोंबळ्या जिवाला आग घालित होता.

जगांत असे कितीतरी जीव अन्यायाच्या अग्नीनं जळत असतील.

त्या गाडीच्या मागे धावावं, तिला उचलून आदळावी, शेजारच्या बंगल्याला आग घालावी. गौतमचा राग अनावर झाला होता—

पण दुबळ्या जिवाचा राग होता तो ! स्वतःशिवाय तो कुणालाही जाळू शकत नव्हता.—मोटर तर त्याच्या नजरेसमोरून केव्हांच नाहीशी झाली होती.

गौतम शून्य मनानं विचार करीत राहिला—कुठं जायचं त्यानं आतां ? एक दोन दिवस हॉस्टेलांत जुन्या ओळखीनं कुणाकडे तरी लपून राहावं—पण मग पुढें ?

नकळत त्याचे पाय पुढें चालू लागले. प्रिन्सिपॉलसाहेबांच्या बागेतल्या

अनेक फुलांपैकी एक फूल त्यानं नकळत तोडले.

“फूल कां खुडलं, न सांगतां ?” स्त्रीचा बारिक आवाज गौतमच्या कानी आला. त्यानं मागे वळून पाह्यलं. इंग्रजी गुजरातीचं सफाईदार मिश्रण असावं तशी एक कुमारीक त्याला दिसली. प्रिन्सिपॉलसाहेबांची मुलगी असावी ती. दुसऱ्या वाजून एक भला थोरला कुत्रा अगावर आला. धनिक अन् सत्ताधांश, आणि वरून माणसाला फाडून खातील असे कुत्रे पण जवळ बाळगतात. निष्ठुर स्वभाव, तिर-सट वर्तन, एकलकडेपणा अन् स्वतःचंच मुख ह्या साऱ्या गोष्टींचे त्यांच्या भोवता-ल्येचं तट जणूकाय थोडे असतात ते आणखी असल्या हिंस्र कुत्र्यांचे तट आपल्या भोवती उभारून हे लोक चोर, भिकारी, भटके, अन् नवऱ्या माणसानं आपलं रक्षण करण्यासाठी चक्रव्यूह रचतात.

आमच्या हिन्दुस्थानचा खरा चोर कोण ? भिकारी कोण ?

भविष्यकालीं एकादा अर्थशास्त्री म्हणेल कीं पन्नास रुपये सरासरी वार्षिक आवक असणाऱ्या हिन्दुस्थानांत त्यापेक्षां अधिक पैसे मिळवणारे सारे लोक चोर आहेत अन् जे चोर नाहीत ते भिकारी.

अन् हिन्दुस्थानांत हे दोनच वर्ग दिसतात.

गौतमनं तं फूल फेकून दिलं अन् कुत्रा येऊन चावण्यापूर्वीच प्रिन्सिपॉल साहेबांचा दरवाजा ओलांडला.

परंतु तेवढ्यांत त्यानं पाह्यलं. प्रिन्सिपॉल साहेबांची मोटार पुन्हा धांवत कां वर येत असेल.

आंत वसलेल्या व्यक्तीची तोंड कावरीं बावरीं झालीं होती कीं गौतमलाच तसा भास झाला ?

गौतम पुढें झाला. कुणी धांवत येणाऱ्या व्यक्तीन सांगितलं,

“अरे पळ पळ. शहरांत सगळीकडे हुळड माजलीय !”

हुळड माजली कीं जीव घेऊन पळणं हा गुजरातचा धर्मच आहे !

क्रिकेटमॅचच्यावेळीं गुजरातच्या ह्या धर्मपालनाचा अनुभव गौतमला चांग. लाच आला होता. त्यानं आपलं मन जरा घट केले. पण अर्थात् पहिला बहिला विचार त्याच्या मनांत आला कीं एकाद्या जवळच्या रस्त्यानं हॉस्टेलांत निघून जावं.

वडिलांनी दिलेले पंचवीस रुपये त्याच्या खिशांत पडले होते. कॉलेजमध्ये त्याला स्थान नव्हतं. अर्थात स्वाभाविकपणेच हॉस्टेलमध्येही त्याला जागा नव्हती. त्याची पुस्तकं अन् कपडे मात्र अजून त्याच्या खोलीतच पडले होते.

अन् तेवढ्यासाठी म्हणून तिथे जाण्याचा त्याला अधिकार होता. परंतु हॉस्टेलची देखरेख ठेवणारा त्याला ताबडतोब निघून जा म्हणून सांगू शकत होता. थोडी विनंती करून गौतम त्याची एका रात्रीपुरती राहाण्याची परवानगी मागितली असती. पण त्यानंतर—?

अभ्यास तर बंद—राहायला जागा नाही—अन् पंचवीस रुपये सपण्याच्या आंत कुटेतरी नोकरी मिळवण्याची धडपड—

अन् देशसेवेचे काम सोडून कस चालेल—?

अडचणीचे, कष्टाचे डोंगर त्याच्यापुढे दिसू लागले.

तो शहराच्या रस्त्याने पुढे पुढेच चालला होता. लोक धांवत पळत लपण्याचा प्रयत्न करीत होते. ह्याची पण त्याला शुद्ध राहिली नव्हती. परत फिरा, पळा, लपा कुटेतरी ! असला लोकाचा आरडा अंरडा त्याच्या कानी येत होता. पण त्याचा अर्थबोध मात्र त्याला होत नव्हता. वस्ती असलेल्या भागांत तो जेव्हां आला तेव्हां अंधार झाला होता. अन् घरांतून दिवे लागले होते.

एकाएकी कुणी तरी त्याचा हात धरून ओडला. गौतम चमकला. त्यानं मागे पाहिलं तो त्याचा मित्र दीनानाथ होता.

“ कुठे भटकतोयस तू ? साऱ्या शहरभर शोधलं तुला ! ” दीनानाथ म्हणाला.

“ कशाला ? ”

“ झक मारायला ! ”

एवढ्यांत एक करून किकाळी ऐकायला आली. पळून जाणाऱ्या लोकांपैकी एक माणूस रक्तबंबाळ होऊन जमीनीवर कोसळला. “ हरे राम ! ” पडतांना तो किचाळला.

दुसरा एक माणूस जीव धेऊन पळत होता. पण त्याला मागून कुणी तरी सुरा भोसकला.

‘ मारणारा तर सुटला पण त्याच्या ऐवजी तू मर ! ’ अन् शद्धांबरोबरच त्या

जखमी माणसानं किंकाळी फोडली. 'या अह्मा !'

लोक जीव घेऊन पळत सुटले. 'हरे राम !' अन् 'या अह्मा !' या किंकाळ्यां बरोबरच एक हिंदु अन् एक मुसलमान मृत्यूचं ऐक्य अनुभवीत जमिनीवर पडत होते. या दोघांचाही दोष कोणता ? एक हिंदु होता हा त्याचा दोष ! अन् दुसरा मुसलमान होता हाच त्याचा दोष !

भोंसकरणारे तर सारे पळाले. ते पहाणारे तर त्याहीपेक्षां वेगानं धावले. गौतम पुढं झाला, पण थोडासा अडखळला. दीनानाथ बरोबरच होता.

“ उभा काय राहिलास ? ” दीनानाथनं विचारलं.

“ जखमीची सुश्रूषा करायला गेलों अन् आज एक वेळ तर खुनी ठरलों. पुन्हा तोच मूर्खपणा करावा की नाही ? ” गौतम म्हणाला.

“ कोण म्हणालं असं तुला ? ”

“ पॉलीसची गोष्ट सोडली तरी आपले प्रिन्सिपॉलसाहेब तरी म्हणले. ”

“ अरे पण त्या चंद्रक्रान्तचं 'डाइन्ग डिक्लेरेशन' तुला मुळीं सुध्दां कसली झळ लागू देणार नाही. ”

“ काय झाल तंया चंद्रक्रान्तचं ? ”

“ गेला विचारा ! ”

“ असं ? ”

“ जखम तर प्राणघातक नव्हती, पण मनावरचा आघात मात्र घातकी ठरला ”

“ म्हणजे घाव न् आघात हे दोन्ही वेगवेगळे असुं शकतात ? ”

“ डॉक्टरांनीं असा निर्णय दिला अन् त्यामुळेच हा दंगा सुरू झाला ! ”

“ तो कसा काय ? ”

“ चन्द्रक्रान्तच्या वडलांनी असं सांगणाऱ्या डॉक्टरलाच पहिल्यानं घायाळ केलें. ”

“ मग पुढं ? ”

“ मग काय ? त्यांचं डोकं फिरल्यासारखंच झालं मुसलमान पाहिला की त्याला भोसकायला सुरवात केली. अन् झालं मग. साऱ्या शहरभर अमाच दंगा सुरू झाला. तुला शोधतांना आम्ही सहाही जण इथं अडकले गेलों. ”

“ कुठं ? ”

“ सुमित्राच्या घरी ! तुलाही तिथेच घेऊन जायचंय. ”

“ असं घरांत बसून रहायचं कां ? ”

“ मग दुसरं करायचं तरी काय ? ”

“ रहीम आमच्याबरोबर आहे न् हा लत्ता तर हिंदूंचा आहे. ” दीनानाथ हळूच म्हणाला.

“ कॉलेजमधल्या मंडळाचे दीडशें सभासद आज एक दिलानं असते तर ? आज त्यांची मोठी टोळी बाहेर पडून त्यांनीं हिंदु-मुसलमानांचं हें वेड तेव्हांच दाखून टाकलं असतं. परन्तु कुट्टीही भरीव कामगिरी विद्यार्थ्यांना करायलाच नको असते. जीवाचे म्हणणारे मित्र सुद्धां उलटले. पण चारपांच पोलिसांनी एकदम धांवत येऊन गौतमचे विचार जागच्या जागीच थांबवले.

“ चला पळा इथून ! कां भटकतां आहांत ? ” एका पोलिसानं म्हटलं.

“ पोलिस असल्यावर मग भीति कसली ? कशाचा पळायच आम्ही ? ”

“ अरे, पोलिसांचा तरी काय जीव आहे ? इकडून आमचे अधिकारी सतावतात अन् इकडून लोक. अन् एवढ करून पगारात भरपायी काय करणार ? तर दड ! ” एक पोलिस बडबडला.

“ अरे जारे बाबांनो, आमच्या नशिवांतलं आम्ही भोगूं ! मागून एक मोठं टोळकं येतंय, जा. ” दुसऱ्या एकानं म्हटलं.

दुरून गडबड कानावर येत होती.

“ कुणाच आहे तें टोळकं, हिंदूंचं कीं मुसलमानांचं ? ” दीनानाथनं विचारलं.

“ अरे ज्याचं असेल त्यांचं खरं ? दोघंही सारखेच, तुम्ही पळा. लपून जा कुटेतरी ! ”

दीनानाथ गौतमला घेऊन गेला. एका मोठ्या घराच्या ओढ्यावर चढून त्यानं दार वाजवलं. दार उघडायला थोडा उशीर झाला अन् टोळ्याचा गोंगाट अगदीं जवळ आला. लाठ्या घेतलेली पंचवीसएक माणसं ‘हाणा, मारा’चा ओरडा रीत चवताळून येत होती. पोलीसचीं तीं पांचही माणसं कुठल्याकुठं नाहीशी झाली होती. मृत देहाच्या पाठींत भोसकलेले ते सुरे, हिंदुमुसलमानांच्या खानदानीचीं चिन्हं म्हणून त्यांच्या देहांतनं अजून तसेच होते. तें टोळक झपाट्यानें जवळ येण्यापूर्वीच

दार उघडल गेल अन् गौतम न् दीनानाथ घरांत शिरले. राहम, अरविन्द, शरद्, नागेन्द्र न निशा हीं सारीजणं त्याची वाट पहात उर्भाच होतीं. दार उघडल न् शरदन ते लगेच बंद केल.

“तुझी वाट पाहून तर दमलो आम्ही.”

“मोठारीतून फिरतांना सुद्धां तूं दमतोस ना ?” गौतमन किंचित्स हंसून वक्रोक्तीनं विचारलें.

“अरे पण, आमच्या तंवूत कां नाही आलास तू ?” रहिमनं विचारल.

“मी कुठं टीसमध्ये होतो ?” गौतम म्हणाला

“पण आम्ही तर होतो ना ? आमच्याबरोबर बसला असतास तर आजच्या संकटांतून सुटला असतास.” अरविन्द म्हणाला.

“मला घेतल्याशिवाय जर तुम्ही हा खेळ खेळला नसता तरच मी तुमच्या-बरोबर बसलों असतो.”

“म्हणजे काय ? तुला कॉलेजांत दाखल करायच नाकारल ?”

“अगदी सरळ सरळ. पण मला त्याची पर्वा नाही मी तुला म्हटलं नव्हतं ? असल्या प्रिन्सपॉलच्या हाताखाली शिक्षण घेऊन स्वर्ग जरी मिळणार असला तरी मला तो नको.”

“अजून कुठ वेळ गेलीय ! चल चहा पिऊन घेऊ. मिशेच्या प्रतापान आज या नवऱ्या जागी पाहुणे म्हणून आलोत.” शरद् म्हणाला

इतक्यात दारावर दगड फेंकण्याचे अन् लाठ्या ठोकण्याचे आवाज ऐकू येऊ लागले. सान्या गोगाटांतून मात्र इतकच ऐकायला आल.

“इथच लपवलाय ! मुसलमान आहे ! काढा वाहेर !”

सान्यांच्या अगावर रोमांच उभे राहिले. काय, रहीमची खबर यांना मिळाली होती ? इंग्रजी पोषाखांत नेहमी सुसज्ज असलेल्या रहिमला पोषाखावरून तरी ओळखतां येणं शक्य नव्हतं.

आपल्या खोलीतून घराचे मालक, त्यांची पत्नी अन् त्यांची लेक सुमित्रा धाईघाईने बाहेर आले. सगळ्यांत घरमालकाचा चेहरा अधिक घाबरलेला दिसत होता. सध्यांत एकाएकी धन प्राप्त झाल्यामुळे त्या पैशाच्या जोरावर प्रतिष्ठित समजले

जाणारे ते गृहस्थ म्युनिसिपालिटीचे मॅम्बर होते. मनाला किंवा शरिराला किंचितही झळ लागणार नाही अशा कित्येक हुद्याच्या जागा ब्रिटिश राजवटीत हिन्दुस्थानी लोकांसाठी स्थापन झालेल्या आहेत. अन् थोडासा पैसा खर्च केला असता त्या प्राप्त होतात. अशा प्रतिष्ठित धनिकांसाठी म्युनिसिपालिटी, ग्रामपंचायत, ग्रामोद्धार खातं, जे. पी., शिक्षण खातं, उद्योग खातं, युद्धसहाय्य, संकट निवारण समिती, अनाथाश्रम, भिकान्यांच्यासाठी केलेली योजना, अशा अनेक सुधारणेचे खांब ठिकठिकाणी रोवण्यांत आलेले आहेत. असल्याच एक दोन खांबांवर हे शेट मलखांबाचे प्रयोग करीत होते. गांधीजी अमुक एका वेळी ह्या स्टेशनवरून जाणार आहेत असं कळलं म्हणजे हे लोक खादीची टोपी घालून हातान कातलेल्या दोऱ्यांच्या हारासारख्या बनवलेल्या लज्या घेऊन त्यांच स्वागत करायला जातील, तर गव्हर्नर-कलेक्टर येणार असल्यास परदेशी कलाबतूनी भरपूर गुंफलेले सुगंधित हारतुरे घेऊन नखशिखांत परदेशी कपडे नेसून तिथही हजर राहातील. गांधीवादी पुढाऱ्यांना चहाच आमंत्रण देऊन ब्रिटिश कार्यपद्धतीची निंदा करण्यास ते चुकणार नाहीत. अन् त्याबरोबरच पोलिस सुपरिन्टेण्डंट किंवा कलेक्टरसहिबांची भेट झाल्यास गांधींच्या अनुयायांतला मूर्खपणा अन् त्यांची चालचलणूक ह्यातली कांही 'गुपित' उघड दाखवून देण्याची ते खबरदारी घेतील. काँग्रेसची तेजी असल्यास ते काँग्रेसची उमेदवारी करतील, अन् तसं नसल्यास ते स्वतंत्र पक्षाचे उमेदवार म्हणून मिरवून सरकार अन् काँग्रेस ह्या दोघांनाही पटवून देतील की त्यांच्या प्रामाणिकपणांत कांहीच बाध येणार नाही.

अशा या प्रतिष्ठित गृहस्थांच्या घरी गौतमच्या शोधार्थे निघालेले त्याचे मित्र येऊन पोचले. सुमित्रा अन् निशा एकाच वर्गात होत्या अन् त्यांची मैत्री पण हांती शरदच्या मोठ्या मोटारीत बसलेल्या त्या मित्रमंडळीला सुमित्रानं चहाच आमंत्रण दिलं होतं, तेव्हां गौतम न भेटल्यामुळं ठरल्याप्रमाणे संध्याकाळी ते सुमित्राकडे आले होते. रस्त्यांतच त्यांना सान्या शहरभर दंगा माजल्याची बातमी मिळाली अन् हा हिंदूचा लत्ता असल्यामुळं भगवानदाससारख्या प्रसिद्ध गृहस्थाचं घर रहिमच्या सुरक्षिततेसाठी पण उपयोगी पडेल असं त्यांना वाटलं.

गौतमची वाट पहात दीनानाथ ओठ्यावर उभाच राहिला होता. गौतमला

पाहताक्षणीच त्यान साऱ्याना खबर दिली अन् त्याला घेऊन येण्यासाठी दीनानाथ वाहेर आला

पण कम कुणास टाऊक त्या टोळीच्या लोकांना कळलं होतं की भगवान-दासानं मुसलमानाला आश्रय दिला आहे. अन् म्हणून ती टोळी त्या शेठच्या घराची दार तोडायला उद्युक्त झाली होती. शेठची माणसं तर कुठ पळाली होती त्याचा कांही शेठला पत्ता नव्हता.

मगळ्यांत अधिक घाबरलेले भगवानदास म्हणाले,

“ हे पहा वाळ-सुमित्रा, तूं, तुझी आई अन् निशा, तुम्ही तिघी जरा पुढे व्हा अन् दार उघडून लोकांना जरा सांगा की इथ कुणीसुद्धां मुसलमान नाहीं म्हणून.”

“ पण आपणच सांगितलत तर तेवढं जारत वजन पडेल.” अरविद म्हणाला.

“ अशा टोळीच काय सांगतां येतं ? पुरुषांना पाहून काय वाटेल ते करतील ” शेठ अधिकच भेदरून म्हणाले.

“ पण त्यापूर्वी आपण रहिमला कुठंतरी लपवूं या. एवढ्या मोठ्या घरांत कुठही जागा मिळेल.” सुमित्रा म्हणाली.

“ छे ! एवढा वेळ नाही—आत्तां दारं तोडतील ते—ए मूर्ख पोरी, लवकर आटोप-नाहीतर मला रहिमला त्यांच्या स्वाधीन करावं लागेल.”

“ त्यापेक्षां मीच त्यांना सांगतों—मला नाहीं भीति वाटत.” रहिम म्हणाला.

एकाएकी दरवाजा मीडला अन् पंचवीसएक लाठीधारी माणस ओठ्यावर धावून आली.

गौतम, दीनानाथ, अरविद अन् रहिम पुढं झाले. नागेन्द्र अन् शरद त्याच्या पाठीशी राहिले. निशा, सुमित्रा अन् तिची आई त्यांच्या पाठीमागं झाल्या. भगवानदास घरांत कुठल्याकुठं लपून बसले. त्यांचं असं मत होतं कीं लेक अन् बायको एवढंच नव्हे सारं घर जरी ह्या दगलीत नाहीसं झालं तरी हरकत नाही, पण त्यांच्या जिवाला मात्र कांहीं धक्का लागतां उपयोगी नाही ! कारण ते जर वांचले तर पुन्हा नवीन संसार उभा करू शकतील. पण त्यांनाच जर कांहीं झालं तर ?

निशान जवळच पडलेल्या दोन चार काठ्या शरदच्या हाती दिल्या. त्या

त्यानं पुढ उभे असलेल्या त्याच्या मित्रांच्या हातीं दिल्या.

“का कसली मस्ती चालवलीय ?” गौतम ओरडला. गाडीत केलेल्या यशस्वी मारामारीची त्याला आठवण झाली. त्याला दुप्पट जोर चढला.

“अरे जारे ! मुसलमानाला लपवून अन् वर मिजास करतोस ?” टोळीच एक म्होरक्या म्हणाला. सान्यांची तोडं उग्र अन् उन्मत्त दिसत होती.

“इथ कुणी मुसलमान नाही.” दीनानाथ म्हणाला.

“अन् असला तरी तो तुम्हाला मिळणार नाही.” गौतम म्हणाला.

“आधी ह्यालाच खतम करा. मग पुढली गोष्ट.” असं म्हणत त्या लाठीचा एक फटकारा हाणला. पण लाठी दाराच्या वरच्या भागावरच आदळून अन् गौतमन एक टांग मारून त्या लाठी मारणाऱ्यालाच ओटीच्या खाली फेकल मराभर दुसऱ्या लाठ्याही वर झाल्या. पण दार अगदी अरुंद असल्यामुळ त्याचा उग योग झाला नाही. दीनानाथ चांगला पहिलवान होता. त्यानं पुढं होऊन दोघाचौघां ओठ्याच्या खाली लोटांगण घालायला लावलच अराविंद अन् रहिमनं पण आपआपल्या काठ्या चालवायला सुरवात केली.

तत्क्षणी सारी टोळी ओठ्यावरून निसटली. प्रतिहत्ता करणारा भेटला म्हण राक्षस पण घाबरतो. अन् ह्या टोळीत सुड अन् उन्माद ह्याव्यतिरिक्त दुसऱ्या कसलच बळ नव्हत.

“आता घराला आगच लावली पाहिजे. आणा काकडा.” टोळ्यांत एकजण गरजला.

आता टोळीच्या लोकानी दगड भिरकवायला सुरवात केली. सान्यां थोड्याफार प्रमाणांत त्याचा प्रसाद मिळालाच. तेव्हां गौतमच्या लोकांनी जवळपास असलेल्या फुलांच्या कुड्याच त्यांच्यावर जोरजोरानं फेकल्या.

पाखरासारखं टोळकं पांगलं. रात्र वाढत चालली होती. जरा दूरच्या कपाड मधे ते सारे एकत्र झाले. दिव्याखाली भिंतीला टेकून एक धष्टपुष्ट माणूस उभा होत तो मिशीतल्या मिशीत थोडसं हंसत होता. त्याच्या आजुबाजूला तीनचार माण लाठ्या घेऊन उभी होती. त्यांच्यापैकी कुणीही अजून या टोळ्यांत कांही भेटला नव्हता.

“अरे, तो गौतम दिसतो नाही ?” त्या लढ माणसानं विचारल.

“हो, हो, आहें मी गौतम. काय आहे ?” गौतमला ह्या माणसाला कुठ तरी पाहल्याचं आठवलं.

“तुझ्या कुंज्या तर संपल्या, आतां काठीशिवाय तुझ्याकडे कांहीं नाही. कांहीं येत नसलं तरी दादागिरी काय करूं शकते तें समजलं ना आतां ?”

“कोण ? किसन पहिलवान का ?” गौतमनं विचारलं.

“हो ! तूं इथ आहेस तेव्हां आतां कांही करतां येत नाही.” नाही तर हे घर आतां पेटवून दिल असतं.

“पण असं करण्याचं कारण ?”

“तुझ्यापेक्षां शेठ तें जास्त चांगल्या रीतीनं जाणतात.” असं म्हणत किसन पहिलवान पुढ आला. त्याच्या पाठीमागून ते सारं टोळकं येत होतं. पण आपली लाठी उंचावून त्यानं त्या साऱ्यांना अडवलं अन् म्हणाला, “चला मागं हटा. इथ कुठं तुम्हांला मुसलमान सांपडला ? हा मुलगा मुळींच खोटं बोलणार नाही. पुढ व्हा अन् जयकिसनदासाचं घर धुंडाळा, जा !”

“कसलं हें तुफान आरंभलंय ? निष्कारण लोकांचे बळी पडतात जरा थांबवा हे सार.” गौतम म्हणाला.

“दोनचार दिवसांत सारं कांहीं निवेल. चला, तुमच्यापैकी कुण ला कुठं जायचय का ? मी पोंचवतो.” किसन म्हणाला.

“होय, आम्हाला हॉस्टेलमध्ये जायचंय.” अरविंद म्हणाला.

“चहा पिऊन मग जा.” सुमित्रेनं म्हटल.

“मलाही आमंत्रण आहे ना ?” किसननं आमंत्रण मागून घेतलं साऱ्यांची आतां खात्री पटली की किसन ह्या दंग्याचा पुढारी होता. आणि गौतमच्या अन् त्याच्या ओळखीमुळंच आज घर जळतां जळतां राहिलं. किसनला नाही म्हणतां आलं च नसतं. पण तो आला नाही. एकदोघा माणसांना बाहेर बसवून तो निघून गेला.

सारीजण आंत गेली. निशा अन् सुमित्रानं चहा करून साऱ्यांना दिला.

“पण शेठ कुठं आहेत ?” शरदनं विचारलं

“ते फार घाबरलेले दिसतात.” सुमित्रा म्हणाली.

“ इथं बोलवा ना त्यांना. ” दीनानाथ बोलला .

सुमित्रेनं आंत जाऊन स्वतःच्या वडलांना बाहेर आणलं. ते अशा ठिकाणी लपले होते की बाहेर काय चाललं आहे हें त्यांना दिसावं पण तरीही आपण सुरक्षित रहावं. पण घराला आग घालण्याचा टोळ्याचा डाव त्यांनी पाहिला तेव्हा मात्र लपून राहणंही त्यांना सुरक्षित वाटलं नाही. भीतीनं विव्हाल झालेल्या शेठनी जेव्हां पाहिल, गौतमच्या ओळखीमुळ घर बचावत आहे, तेव्हां आपल्या मुली-बद्दल त्यांना आदर वाटला. त्यांनी बाहेर येऊन या चहापाटीत भाग घेतला. साऱ्यांना तिथे राहण्याचा आग्रह केला. परंतु बाहेर असणारा पोलीसचा बंदोबस्त, किसननं दिलेली दोन माणसं अन् शरदची मोटार ह्या सर्व सोयींचा पाहुण्यांना मिळणारा फायदा पाहून त्यांनी नंतर फारसा आग्रह धरला नाही. सारीजणं जायला निघालीं.

दीनानाथनं विचारलं, “तू हॉस्टेलमध्येच जाणार ना गौतम ?”

“ कसा जाणार ! मला तर काढून टाकलाय ना तिथून ? ”

“ काही हरकत नाही, माझा पाहुणा म्हणून राहा. ” अरविंद म्हणाला.

“ नाहीतर माझ्या घरी चला. ” रहीम म्हणाला.

“ अन् पुन्हां तिथे मुसलमान मला शोधीत आले म्हणजे ? नको. मी आपला कुठंही जाईन. ”

“ अहो, असं कुठं झालंय ? माझं घर कुठं गेलंय ? गौतम, तुम्हाला आज माझ्या घरीच राहिलं पाहिजे. ” भगवानदासनीं मोठ्या आग्रहानं आमंत्रण दिलं. त्यांना वाटत होतं की अशा दग्याच्या वेळी गौतमला स्वतःजवळ ठेवणं फायद्याचं आहे.

“ माफ करा. आपला नि माझा कांही परिचय नाही, उगाच आपल्याला त्रासांत कशाला टाकूं ? ”

“ निशाला आपण ठेवून घेऊं. ती तर तुमच्या चांगल्या ओळखीची आहे ना ? ” सुमित्रानं विचारलं.

“ पण घरी तिचीं माणसं तिची काळजी करतील ना ? ” शरद म्हणाला. निशा मोटारीत बहुतेक शरदबरोबरच समोरच्या सीटवर बसत असे. कारण शरद स्वतःच मोटार चालवीत असे.

“मी त्यांच्याकडे फोन करतो.” भगवानदास म्हणाले.

ह्या मित्रांखेरीज कुठही जायला गौतमला ठिकाण नव्हतं. रहिम स्वतःच्या घरीच राहात होता. शरदही स्वतःच्या श्रीमत पित्याकडेच होता. निशासुद्धां कांहीं हॉस्टेलंत नव्हती. अर्थात ह्या तिघांच्याही घरी जाण्याची गौतमची मुळीच इच्छा नव्हती.

हॉस्टेलमध्ये राहणाऱ्या त्याच्या इतर मित्रांबरोबर एक रात्र राहणं म्हणजे तेवढंच प्रिन्सिपॉलच्या मर्जीची याचना करण्यासारखं आहेसं त्याला वाटलं पण गौतमला त्या प्रिन्सिपॉलचा अन् त्याच्या तंत्राप्रमाणे चालणाऱ्या त्या सम्येचा इतका विलक्षण तितकारा आला होता की त्यानं दुसरीकडे कुठही न जातां भगवानदासच्या आमंत्रणाचा स्वीकार केला.

निशाही राहाणार होती, तेव्हां त्याला फारसा संकोच बाळगण्याचं कारण नव्हतं गौतम राहिल्यामुळ भगवानदासला मोठं सुरक्षित वाटं लागलं सुमित्रेला अपरिमित आनंद झाला सुंदर, ऐटबाज, नखरेल विद्यार्थ्यांच्या पोपाखीपणाचा तिरस्कार करणारी सुमित्रा गौतमच्या पाहुणचारांत दग झाली.

गौतमच्या डोक्याला थोडबहुत लागलं होतं हे निशेच्या जरा वेळानं लक्षांत आलं. गालाच्या वरच्या बाजूला एक डाग दिसत होता. गौतमला स्वतःलाही त्याची दाद नव्हती.

“लागलय की काय गौतम ?” निशेन विचारलं

“कुणास ठाऊक !”

“पाहा तर खर !”

गौतमनं स्वतःच्या गालावर हात फिरवून पाहिलं, तेव्हां एका जागी दुखत आहे असं त्याला कळलं.

“अ, जरा दगड घसटला असेल. बरं होऊन जाईल.” गौतम म्हणाला.

“मी क्रीम आणते, तुम्ही जरा लावा ते.” सुमित्रा म्हणाली. गरिबीत वाढलेल्या-गरिबीला चिकटून राहिलेल्या समाजवादी गौतमला क्रीम हें दुःखावर औषध पटल नाही.

क्रीम कितीसं घेऊन लावावं लागतं ह्याची गौतमला कल्पना नव्हती.

वाटली उघडून अगदी कजूषपण थोड वोटार घेऊन ते त्यान गालाला लावत.

मऊ सुगंधी क्रीम आल्हादकारक होतं—एकाद्या सिनेमानटीसारखे परंतु गौतमला सौंदर्य, नाजुकपणा अन् सुगंध ह्या सान्याचा तिटकारा होता कॅलेंजच्या छेळछेलेल्या पोरीकडे माहण्यापेक्षां भारे उचलणाऱ्या नजूर ब्रियाच्याकडे पाहण त्याला अधिक वरं वाटत असे. ह्या उंची क्रीमचं त्याला कांहीमुद्दां महत्त्व वाटल नाही.

सुमित्रा अन् निशा त्याला न्याहाळीत होत्या निशाला त्याची अंलख पटल होती अन् गौतमच्या विचारसरणीला अनुसरून ती शक्य तां साधेपणान राहण्याच प्रयत्न करीत असे. परंतु फटकळ सुमित्रा मात्र सौंदर्यमाधनाची चांगली खबरदार घेत असे.

“अहो, जरा जास्त क्रीम घ्याना. एवढ्यान काय होणार ?” अग म्हणून सुमित्रा जरा हसली.

गौतमनं आणखी थोडं क्रीम घेतलं.

“तसं नाही, आणा मी लावते ” अग म्हणून सुमित्रेन एक चांगल गोळाच गौतमच्या त्या डागावर ठेऊन दिला.

चुरचुरणाऱ्या गालाला जरा गार वाटल

जगातला प्रत्येक मानव क्रीम वापरू शकत नाही तोंपर्यंत हे सुचण्यांत आपण अपराध करीत आहोंत अस गौतमला वाटल.

वैभवाची संवय नसलेल्या माणसाला त्या वैभवाच सुखही टांचत. त्याला तें आवडत नाही. सुंदर परलगावर मऊमऊ गाद्यावर निजलेल्या गौतमला रात्री झोप येईना.

सगळीकडे निजानिज झाल्यावर त्यान सुमित्रेला आपल्या खोलीत येताना पाह्यल

“कां झोंपे नाही येत ?” तिन विचारल.

“हा काय निजलोंय ना !”

“नवख वाटत असेल ?”

“छे ! छे !”

“पाणी वगैरे कांहीं पाहिजे का ?”

“अहं—कांहीं नको.”

“ Good night. ”

“ Good night. ”

बुन्याच वेळानं गौतमला झोंप लागली. तो झोंपेंतून जागा झाला. त्यानं स्वतःजवळ दोन सुंदर तरुणी उभ्या असलेल्या पाहिल्या. दोघीही हंसत हंसत त्याला जवळ येण्याचा इशारा करीत होत्या. ती कोण सुमित्रा होती ? निशा होती ?

“ काय दिलं तर जवळ याल ? ” सुमित्रानं विचारलं.

“ मला स्वराज्य पाहिजे आहे. ” गौतमन सांगितलं.

“ मग स्त्रीशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही. ” सुमित्रा म्हणाली.

“ तें खर, पण ते तर माझ्याजवळच आहे. विलासी स्त्रियांच्याजवळ स्वराज्य असं शकत नाही. ” निशा म्हणाली.

“ पण अशा नीरस स्वराज्याला घेऊन काय कराल ? ” सुमित्रानं सुचवलं.

“ रसासाठीं कां हिन्दुस्थान कष्ट सोसतं आहे ? त्याला पाहिजे आहे भाकरी. ती मिळाली म्हणजे आपोआपच रसही उत्पन्न होईल. ” निशा म्हणाली.

“ पण ज्यांना ती भाकरी मिळते आहे त्यांनी कां नीरस रहावं ? ” सुमित्रा म्हणाली.

“ मी कुणीही दान केलेलं स्वराज्य घेऊं इच्छित नाही. ” गौतम म्हणाला.

“ जाऊ दे त्याला ! गांधीवादाच्या सावलीतच आहे तो अजून. ” सुमित्रा म्हणाली.

“ काय ? मी गांधीवादाच्या छायेत आहे ? बदनामी आहे ही माझी. ” गौतम म्हणाला.

“ खर सांगितलं त्यांत बदनामी कसली ? ”

“ गांधीवादाची कुठली लक्षणं माझ्यांत आहेत ? मी खादा वापरीत नाही. अहिंसेच तत्व पाळीत नाही. चरखा फिरवत नाही. ”

“ मात्र गांधीवादांतली ब्रह्मचर्य म्हणून म्हटली जाणारी रक्षता अन् अरासिकता तुमच्यांत भरपूर आहे. अन् त्यालाच गांधीवाद म्हणतात. ” मोठ-मोठ्यान हंसत सुमित्रा म्हणाली.

“ नाही तर दसरं काय ? समाजसत्तावादांत लग्न सळीं मान्यच नाही. ”

नेशा म्हणाली.

“ समाजसत्तावाद स्थापन होण्यापूर्वीच कां लग्नाची मौज चाखायची ? ”
गौतमनं विचारलं.

“ भांडवलशाही हाणून पाडली नाही तर समाजसत्तावाद स्थापन होणारच
हसा ? कॉलेजच्या तरुण तरुणींनी ती मोडण्याचा केव्हांच प्रयत्न सुरू केला आहे.
च तेवढा एक प्रत्याघाती राहिला आहेस. ” निशा म्हणाली.

“ मी प्रत्याघाती नाही. पण मला लग्न नको आहे. ”

“ मग आमच्याकडे ये नी तुझं तें मत पटवून दे आम्हाला. ” निशा
हणाली.

“ अन् तीं पहा तीं दोघं जण. साऱ्या जगाला विसरून कशीं एकमेकांत दंग
गाला आहेत ! ” सुमित्रानं त्यांच्याकडे बोट दाखवून सांगितलं.

कुणी तरी एक प्रणयी विलासी स्त्री अन् पुरुष साऱ्या जगाला विसरून
एकमेकांना आलिंगन देऊन बसले होते. चित्रपटसृष्टीतलं प्रेमी युग्म की चित्रपट
गाल्या आलेलं युग्म ?

कोण होती ती ? कुणी तरी ओळखीचीच दिसत होती.

समाजसत्तावादी होती कां तीं ? छे ! राजविलासी थाट दिसत होता त्यांचा.

या मार्गानं जणं योग्य होईल का ? परतु गौतमला दुसरा मार्गच दिसला नाही.

गौतमला वाटलं की मोहिनी विद्येचा त्याच्यावर प्रयोग होत आहे. इच्छा
सताही तो उभा राहिला. आनंदाच्या विलक्षण आकर्षणासारखा तो त्या दोघी
रुणीच्या दिशेन चालू लागला. त्यान पाय पुढे ठेवला. इतक्यांत त्याच्यासमोर एक
रा चमकला. त्याला कुठं तरी वेदना झाल्या.

त्याच्या गालाला लागलं होतं ना ?

त्या सुमित्रा नी निशा कुठ निघून गेल्या ?

अजूनपर्यन्त आपण पलगावरच का पडून आहोंत ! आपण चालत होतीं ना?

पुन्हा स्वप्नच ?

असल्या विक्षिप्त स्वप्नांचा आपल्याला रोग तर नाही ना जडला ? कां त्या
गौराणिक कथा पुन्हां प्रत्यक्षच घडत होत्या ?

मग मोहिनीरुपाची कथा आपल्याला आज कां आठवावी ? आजपर्यंत त्याच्या स्वप्नांत कधीच स्त्री आली नव्हती. अन् त्याला मोहिनी घालणारी तर कधीच दिसली नव्हती.

ऐतिहासिक काळांतल्या पृथ्विराजाची त्याला आठवण झाली. गुजरातच राज्य चालवणारा करण त्याला आठवला. रसिकपणा अन् विलासीपणा याचे मूर्तिमंत पुतळे ! हे स्वप्नांत पाहिलेलं प्रणयी युग्म म्हणजेच पृथ्विराज अन् सयुक्ता हे त्याला आतां कळल.

“दोन वेळां येऊन गेलें मी. छान झोप लागली होता नाहीं ? ” सुमित्रेचा खराखुरा आवाज कानी आला.

गौतम उठून वसला. त्याला या घरांतून पळून जाण्याची अनिवार इच्छा झाली. परन्तु स्वप्नाचें निमित्त करून पळतां कस येणार ?

“दंगा तर फारच वाढला आहे ह. ” सुमित्रेनं बातमी दिली. “ तो शांत होईपर्यंत तुम्हाला इथच राह्यल पाहिजे ”

त्याला ती आज्ञा मोडणंच शक्य नव्हतं.

: ११ :

ती दिवसपर्यंत गांवांत वेबंदशाही माजली होती.

‘ खबरदार ’ ‘ हुशार ! ’ ‘ अल्ला हो अकबर ! ’ ‘ हरहर महादेव ! ’ च्या घोषणा रात्रदिवस ऐकायला येत होत्या. अन् विसाव्या शतकांतल्या हिन्दुस्थानच्या एका शहरांत, सुधारणेच्या शिखरावर असलेल्या ब्रिटीश राजवटींतल्या न्याय,

शान्ति अन समतेच ध्येय असलेल्या ब्रिटिश अमदानीत अशान्तीची-शासन भंगाची भुनावळ नाचत होती.

कारण ?

गुलामीच्या वेड्या हातींपायीं अडकवून वसलेल्या हिन्दुमुसलमान जनतेच्या हातीं एक फार मोठ सत्य लागलं आहे. अन् ते म्हणजे-

—हिन्दु मुसलमान एकमेकांचे दुष्मन आहेत अन ती दुष्मनावट जागृत ठेवल्यानच त्यांना—त्यांच्या देशाला स्वातंत्र्य मिळणार आहे.

पण हिदुस्थानला कुणीच महत्व देत नाही—गुलामांची पर्वा तरी कोण करणार ? परदेशी सत्ता आम्हांला धडे देते. धर्मभेदाच्या चिग राष्ट्रांत पाडून आम्हाला एक होण्याचा आग्रह करते. देन हातांनी दोन्ही पक्षाची पाठ थोपटून वेळ पडल्यास ती रंगडायलाही कमी करीत नाही. अन जगातले हे मूर्खशिरोमणी हिंदी हिदु अन हिंदी मुस्लिम यांना डोळे मिचकावून गालांतल्या गालात हंरात राहते.

अन् कां हसू नये त्यांनीं ? हिदुस्थानातल्यामारख्या महामूर्ख प्रजेवर राज्य करायला कुणाला नाही आवडणार ?

हत्ती जर मुकाट बसला तर त्याच्यावर अंबारी नि अंकुश ठेवायला कुणाला नाही आवडणार ?

धर्माशी ज्याचा काडीचाही संबंध नाही असे पुढारी हिदुस्थानभर फिरून भाषण करतात.

मुस्लिम पुढारी म्हणतात— ' राज्य मुसलमानाचं होत—तरवारबहादूर मुस्लिम काय हिदुना पुढे होऊ देणार ? त्यापेक्षां सान्या हिदुस्थानची शकल उडवून बाजूला होणं जास्त बरं ! वेगळे झाल्याबरोबर हिदुस्थानबाहेरचे मुसलमान त्यांना छातीशी धरतील ! '

जणू कांही मुसलमान धर्माच्या स्थापनेनंतर मुसलमान जग एक बनून राहिलं आहे !

मोगलाई पाकिस्तान गमावून बसणाऱ्यांना आतां नवं पाकिस्तान हवं आहे ! टर्कीचे तर तुकडे पडलेच, मिसर, अरेबिया, इराक न् सीरियावर पांढरा हात फिरला. राहतां राहिल इराण आणि अफगाणिस्थान. आणि त्यांतच आजच

युद्ध पाकिस्तान कुणासाठी तयार करत आहे ते समजून सबरून सुद्धा यांना पाकिस्तान हवं आहे !

हिंदु पुढारी म्हणताहेत—‘ हिंदुस्थान आमची मातृभूमि. तिचे आम्ही वारस पुत्र. हिंदुस्थान आम्ही वाटेले तितक्या वेळी घालवून बसलों असलो तरी वारसा हक्क हा आमचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. जग ज्यावेळी रानटी अवस्थेत होतं त्यावेळी आम्ही हिंदु संस्कृतीच्या शिखरावर होतो न किती वेळा पराजित होऊनही आम्ही अजून जिवन्त आहोंत. ’

जस कांही पराजित होऊनही जगणाऱ्या प्रजेला जगण्याचा अधिकारच नसतो !

पाऊण आशिया खंडपर्यन्त विस्तार पावलेल्या आर्यावर्ताला सकुचित बनवून हाती आलेली हिंदुपदपातशाही गमवणाऱ्या निर्माल्य हिंदु लोकांना पुन्हा राज्य करायचय म्हणे !

मोठमोठे वक्ते भाषण करतात, विद्वान लेख लिहितात. अन् अकलवन्त सम-जले जाणारे लोक चार हात दूर उभे राहातात.

अन् मरतात मात्र गरीब बिचारे फकीर, साधु, नोकर, कारकून, फेरीवाले पानवाले, विडीवाले, दूधवाले अन् मजूर !

“ रात्री सात खून पडले ! चार दुकानं जाळलीं. ” भगवानदासला फोनवर खबर मिळाली.

“ या गांधींनी येऊन हिंदूंना बायले करून टाकलेत ! ” भगवानदासशेट जळफळत उठले. त्यांच सहकुटुंब चहा पिणं चालल होतं.

जस कांही गांधी येण्यापूर्वी हिंदु म्हणजे शौर्याचे पुतळेच होते. अन् गांधींची अहिंसा जशी कांही प्रत्येक हिंदु प्रामाणिकपणानं अक्षरशः पाळत असतो. सुमित्रा, गौतम, निशा नी सुमित्राची आई सुशिला पण तिथंच बसल्या होत्या.

“ गौतम चहा नको म्हणतोय. ” सुमित्रा म्हणाली.

“ पण काल तर प्यायले होते ना चहा ? ” भगवानदास म्हणाले.

“ होय, अन् तेव्हापासूनच चहा सोडण्याचा निश्चय केला मी. ” गौतम म्हणाला.

“ ज्ञान केलंत तरुणांना असल्या संवयी शक्य तितक्या कमी असणंच

जास्त चांगल. ” भगवानदासनीं उपदेश केला.

“ अहो, पण आमच्या इथंच कां हा प्रयोग सुरू केला ? इथं पिऊं दे की त्यांना चहा. कॉलेजमधे गेल्यावर करा तुमचे प्रयोग. ” सुशिला म्हणाली. पतीच्या स्पष्टवक्तेपणांत तिला कंजुषपणाचा भास झाला.

“ मी आतां कॉलेजांत जाणारच नाही. ” गौतम म्हणाला.

“ कारण ? अजून तुमचं भांडण संपलं नाही का ? ” भगवानदासनीं विचारलं.

“ माझं पुरतं भांडण अजून संपलं नाही. ” गौतमनीं उत्तर दिलं.

“ गौतमची इच्छाच नसली तर वेगळी गोष्ट. पण त्याला जर कॉलेजमधे घेतलं नाही तर आम्ही पुन्हां हरताळ पाडू. ” निशा म्हणाली.

“ विद्यार्थ्यांचा हट्ट आहे हा. हेंच बरं नाही. मी तर मित्राला आधीच बजावून ठेवलं होतं, असल्या भानगडीत आपण मुळीच पडायचं नाही. ” सुशिला म्हणाली.

“ विद्यार्थ्यांचा अपमान झाला तरी त्यांनीं हट्ट करूं नये का ? ” निशानं विचारलं.

“ मुलांना कसला आला आहे मान नि अपमान ? त्यांतूनही मुलांना ? शिकायला लागल्या की सतरा सोंगडोंग सुचतात त्यांना माझ्या हातांत असतं तर मॅट्रिकमधूनच मी तिला काढून घेतली असती. ” सुशिला म्हणाली.

आई वडयांनीं पसंत केलेल्या मुलाशी लग्न करण्याच सुमित्रानं नाकारल्या-पासून तिचे आईवडील इंग्रजी शिक्षणाला-साऱ्याच-शिक्षणाला दोष देत होते.

पुन्हां दुसरा फोन आला नि खबर मिळाली की हिंदुमुसलमानांच्या टोळ्या एकमेकांच्या समोरासमोर येऊन मारामाऱ्या करताहेत. पोलीस भलतीकडेच जाऊन व्यवस्था करताहेत. दोन खून झाले अन् स्थानिक महासभेचे प्रमुख जखमी झालेत.

दुसऱ्यांनंदा फोन आला. तो घेऊन भगवानदास बोलायला लागले,

“ होय, भगवानदास बोलतो आहे....मी...हा...हा...हा....नाहीं... आहे...काय म्हणतां ? बाजार बंद केला ?...कॉलेजही बंद असेल ?...मॅच पण बंद झाली ?...सारे आखाडेवाले काय करताहेत ? उगराणी तर रोज...असं ?... लाठी काढून घेतात ?...पांच माणसांपेक्षां जास्त एकत्र होऊ देत नाहीत ?...

होय.. आता थाबेल ?...सरकारी कामांत ढिलाईच भारी...कोंग्रेस कमिटीवाले... हा ! हा ! बायकांना बाहेर पाठवायला लागलेत ?...द्या आतां 'मत' !...हिंदुसुद्धां प्रतिकार करायला लागले ?...मशीद तोडली ? प्रतिकाराशिवाय...नाही नाही. मी बाहेर निघालो तर गैरसमज होईल...अपिलांत जरूर माझं नांव द्या...हो हो पहिल नांव दिलेत तरी माझी कांही हरकत नाही. जखमी फडासाठी माझी शंभर रुपयापासून सुरवात. वर...अशीच खबर देत रहा....थॅक यू !”

“ कुणाचा फोन होता ? ” सुशिलानं विचारलं.

“ व्यापारी मंडळाच्या अध्यक्षांचा.”

टोळ्यांची ये जा सुरुच होती. पोलीसचे स्वार येतांच टोळ्या पळून जात, अन् पोलीस गेले की पुन्हां एकत्र जमत. सरकारी नोकर, विद्वान, धर्मगुरु, वकील, शिक्षक, विद्यार्थी या असल्या टोळ्यांत भाग घेत नसत. त्यांना भीति वाटत नव्हती. पण असल्या टोळ्यांत भाग घेण्यांत त्यांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा येत होता. आपण बुद्धिजीवी वर्ग अशा आभासामुळ आपली प्रतिष्ठा सभाळून ते यात किंचितसा भाग घेण्याचा मान पटकावीत.

“ पंचवीस जण लाठ्या घेऊन उभे रहा ! छाती आहे कुणाची पुढं यायला ?” कुणीसा हुकूम उपदेश केला. अर्धोत ते गृहस्थ स्वतः किंवा आपल्या कुटुंबांतल्या कुणालाही लाठी घेऊन बाहेर पडायला तयार नव्हते.

अन् अशा तऱ्हेन उपदेश करणारे मात्र आपआपल्या बायकापोरांना सुरक्षित स्थळीं कसं पाठवावं ह्याच विवंचनेत होते. अन् तसं करतां आलं नाही तर स्वतःच कुठंतरी बाहेरगावी निघून जावं असंही एकीकडून त्यांना वाटत होत. घरांतला कर्ता पुरुष कुटुंबाचा आधारस्तंभ तर असतोच. अन् कुटुंबाच रक्षण करणारा तो देवासारखाच मानला जातो. तेव्हां घरांतल्या कर्त्या पुरुषांनी स्वतः जिवंत राहण्याचा तरी पुरुषार्थ केलाच पाहिजे. त्या एका पुरुषाच्या आधारावर पुन्हां नवीन संसार सहज उभारला जातो. अन् म्हणूनच अशा कित्येक कर्त्या पुरुषांनी बायकापोरांना देवाच्या हवाली करून स्वतः बाहेरगावी पळण्याचं धैर्य दाखवलं.

गौतम अगदीं विपणन झाला होता. रोज वेगवेगळ्या बातम्या फोनवरून समजत होत्या. आज काय तर सहज रस्त्यानं चालणाऱ्या निरपराधी पोराच्या

पोटांत सुरा भोसकला जातो सर्वांना आशीर्वाद देणाऱ्या वृद्धाच्या डोक्यावर लाठीची वृष्टि होते ! पूजनीय स्त्रीवर दगड फेकले जातात ! नी फुलासारख्या बाळाला जाव्हन टाकल जातं. हिंदूच्या खानान मुसलमान सतुष्ट होतात ! नू मुसलमानाच्या खानांत हिंदु आनंद मानतात. दुर्दैवी हिंदुस्थान देशांतच हें शक्य आहे.

अन् सुरा भोसकणारे पाठीत सुरा भोसकून पळून जातात ! लाठ्या मारणाऱ्यांचे कुणी हात धरूं शकत नाही. दगडाच्या माऱ्यांत सांपडलेल्या स्त्रीला पाहून पुरुषाच्या टोळ्या पलायन करतात, तर लहान अर्भकांना जळतांना पाहावत नाही म्हणून कांहीं शिष्ट आपले डोळे झांकून घेतात.

अन् असली हीन नामर्दपणाचीं कृत्यं करणारी माणसं स्वतःला बहादूर म्हणून मिरवतात.

तर असली कृत्यं मुकाट सहन करणारे भ्याड स्वतःला अहिंसावादी म्हणून मिरवतात.

गौरवशाली गुजराथेंतच हे सारं शक्य आहे !

अशा तऱ्हेन मरणारे, मारणारे अन् मरू देणारे हे तीनही वर्ग भ्याड लोकांचे बनलेले आहेत. एकाच ढालीच्या या तिन्ही वाजू !

त्यांतूनही निष्क्रियपणें बसून दुसऱ्यांचं मरण पहाणारे, प्रसंगी पळून जाणारे हे त्या ढालीचे अधिकच काळेबुद्ध भाग नीतीला अस्पृश्यासारखे दुरावलेले.

सर्वगुणसंपन्न गुजरात असल्याच बेजबाबदार लोकांचं वसतिस्थान !

“ निशा, असं बसुन किती वेळ राहायच ? ” गौतम झणाला.

“ मग काय करणार दुसरं ? ”

“ निदान मरतां तरी येईल ना ? ” गौतम म्हणाला.

“ निष्कारण मरण्यांत तरी काय हांशील आहे ? ”

“ पुरुष हा दंगा वंद करूं शकत नाहीत. निशा, तूं अन् सुमित्रानं मिळून एक स्त्रीदल उभं केलं तर ? ”

“ पण बाहेरच कुठें मुळीं पडतां येतंय ? ” सुमित्रा म्हणाली.

“ आपण तिघेहीजण बाहेर निघूं या. ” गौतम म्हणाला.

“ अन् काय करूं या ? ”

“प्रत्येक घरांतून एक स्त्री नि एक पुरुष यांना बाहेर निघण्यास भाग पाडूं.”

“बरं-पुढ ?” निशेनं विचारलं.

“असे पंचवीस पुरुष नो पंचवीस स्त्रिया जर एकत्र झाल्या तर शहरांतला हा दंगा अवश्य थांबवूं शकतील.”

“तो कसा काय ?”

“अगोदर दंगा करणाऱ्यांची समजूत घालायची अन् त्यांनी न ऐकल्यास त्यांचा प्रतिकार करायचा.”

“पण अस आपलं कोण ऐकणार ?” सुमित्रानं विचारलं.

“नाही ऐकलं तर आपणच त्यांच्या घराला आग लावूं. गुंडांची कशाला वाट पाह्यची ?” गौतम म्हणाला.

सुमित्रा अन् निशा दोघीही हंसल्या.

“गौतम नाहीतरी असलाच आहे. ह्या दंग्यांतून सुद्धां क्रांतीचीच मनोराज्यं करीत असेल तो.”

“तीं मनोराज्यंच सत्यसृष्टीत खेचून आणूं या.”

त्याच क्षणीं बाहेर गडबड चाललेली ऐकूं आली. गौतम एकदम उठून उभा राहिला निशा अन् सुमित्राही त्याच्या पाठीशीं होत्या. तीं दोघांही दार उघडून पहातात तों बरेचसे मुसलमान हिन्दु लत्यांत हल्ला चढवायला आलेले दिसले. अन् हिन्दुही आपल्या शौर्याचं तेज चौफेर फेंकीत त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं सज्ज झालेले आहेत.

पण राक्षसासारख्या उन्मत्त झालेल्या त्या दोन्हीही टोळ्या एकाएकीं कां बरं थांबत्या ?

हिंदु लत्याच्या कोंपऱ्यावरच राहाणाऱ्या एका मुसलमान दुधवाल्या बाईच्या सहा वर्षाच्या नूरला घेऊन ऐशीं वर्षांची हिन्दु मैनाआजी रस्त्यानं चालली होती. नूरची आई तिला मैनाआजीजवळ ठेवून आपल्या धाकट्या मुलाला बरोबर घेऊन स्वतःच्या भावाला भेटायला म्हणून गिरणीच्या जवळ असलेल्या झोंपडीत गेली होती. पण एकाएकीं उपास्थित झालेल्या या हिन्दुमुसलमानाच्या दंग्यामुळ त्या आईलेकींची ताटातूट झाली होती. रात्री नूर झोंपली होती खरी, पण

सकाळाच उठल्यावर तिन 'आई पाहिजे' म्हणून सुर धरला. मैनाआजीन तिला खायला दिलं, तिची बरीच समजूत घातली. पण काही केल्या तिच रडणं थांबेना !

मैनाआजीना त्यांतल्यात्यांत सारींजण ओळखात होती. तिचा एकुलता मुलगा बाहेरगांवी स्वयंपाक्याचं काम करून तिला थोडेबहुत पैसे पाठवीत होता. कांहीं काम असल्यास किंवा कुणाची कांही सल्ला पाहिजे असल्यास नाही तर सुख-दुःखाच्या प्रसंगी त्या प्रत्येकांच्या घरी जात असत. त्यांच्या गरजा फारशा नसल्या-मुळं त्यांना कुणाची विशेष पर्वा नव्हती. संबंध लत्यामध्ये त्याचा वयानं मोठ्या असल्यामुळे लोक त्याचा योग्य मान ठेवात. आपल्याला योग्य मान मिळाला नाही अस वाटलं की त्या आरडाओरडा करून एकाद्याचा चटकन् पाणउतारा करीत. वयाच्या मानानं त्या प्रवृत्तीन चांगल्या कणखर होत्या. शेजारच्या गाडीवाल्याच्या छोट्या नूरचा तिला लळा लागला होता. नूरच्या आईनं एक गाय अन् म्हैस ठेऊन दुधाचे रतीब लावून संसाराला हातभार लावला होता. नूरच्या आईला आज तिच्या भावाकडे जायच होतं. तेव्हां आपल्या भाव्याच्याच गाडीत तिला तिकडे सोडण्याचं तिच्या नवऱ्यानं कबूल केल. तो स्टेशनवर भाडं मिळवायलाच चालला होता. पण नूरन आपल्या आईबरोबर जाण्याचं साफ नाकारलं. याला दोन कारण होती. एक तर मामाच्या घरून परत येताना गाडी मिळणार नव्हती. पायांच चालत यावं लागणार होतं. अन् दुसरं म्हणजे मैनाआजी देवाचा प्रसाद तयार करत होती. त्यांतला प्रसाद पदित्यानदा नूरला मिळणार होता.

मुलांना आजीच्या हवाली करून मरीयम पुष्कळदां दुधाचा रतीब भरायला किंवा बाजारांत जात असे. आतांही नूरला तिच्या जवळ ठेवून तिचे आईबाप गेले होते. पण संध्याकाळीं परत फिरणं त्यांना अशक्य झालं होत. गावात सगळीकडे दंगा चालला आहे ही बातमी मैनाआजीलाही समजली होती. रात्रीच मरीयमचं घर लुटण्याचा नी तें पेटवून देण्याचा प्रयत्न हिंदु वीरांनीं केला होता. परंतु त्यांच्या घरांत कुणीच नसल्यामुळं अन् मैनाआजीनं बराच आरडाओरडा केल्या-मुळं तें काम त्यांनीं तसंच टाकून आपलं शौर्य दुसरीकडे गाजवलं. मैनाआजी त्या

मुसलमान पोरीला पोटाशा घेऊन निजली.

परंतु आईशियाय एका रात्रीपेक्षा अधिक वेळ राहण्याची नूरची तयारी नव्हती.

शहरात कांहीतरी दगा माजला आहे हे नूरला पण समजल. हिन्दुमुसलमान एकमेकांना कापताहेत ह्याची कांहीशा अस्पष्ट कल्पना तिला आली अन् तिच्या कोंवळ्या मनावर त्या भयानक गोष्टीचा विचित्र परिणाम झाला.

“ मला आईकडे जायचय ! ” हाच हट नूरनं घेतला अन् ती रडू लागली. शेवटी मैनाआजीला वाटल की आतां काही नूरला समजावणं शक्य नाही. तेव्हां शेवटी देवाचं नांव घेऊन त्या उठल्या अन् नूरला बरोबर घेऊन गिरणीच्या रस्त्याला लागल्या.

सवध लत्यांत सगळीकडे अगदीं शांतता होती. गच्चातून कित्येक लोक मधून मधून वाहेर डोकावत होते. कित्येक माणसं रस्त्यांतून अगदीं घाईघाईनं जात होती.

“ ह्या लत्यांत कुणी पुरुष राहतात ? की सगळ्या बायाबापड्याच ? बांगड्या भरा बांगड्या ? ”

मैनाआजीचा खणखणीत आवाज सगळ्यांनी ओळखला. हिंदू अन् मुसलमान कोणत्या तत्त्वावर मारामारी करतात हें कांहीं त्यांना समजत नव्हतं. पण कुणीही मारामारी करीत असलं तरी पुरुषांनी घरांत बसून राह्यचं कसं ? त्यांना स्वतःच्या गांवड्यांतले जुने दिवस आठवले. कोळी पेढारी किवा टगहि त्यांच्या गांवांत धाड पाडायला धजावत नव्हते. विटा अन् मुसळं घेऊन गांवड्यांतल्या बायकासुद्धां त्यांचा समाचार घ्यायला उभ्या रहात असत. पांचशे पुरुषांनी गज-वजलेला लत्ता असा मसणवटीसारखा भासावा हें त्यांना सहन झालं नाही.

पण मैनाआजीला कुठं माहित होतं की सुंदर तलम सदरा अन् बारीक धोतर नेसून लांब लांब केसांच्या बटा उडवीत अन् कलात्मक पद्धतीनं पावल टाकीत चालणारा आजचा गुजराथी तरुण थोडासा आग्रह करतांच बांगड्यासुद्धां भरण्याला मार्ग पुढं पहाणार नाही. नृत्याला आपल्या जीवनांत पूर्ण उतरवूं पहाणारा तो कलावंत घुगुर अन् बांगड्यांचा तर उपयोग करूं लागलाच आहे.

“ अहो, आजीबाई, मार्ग परता-पुढं जाऊं नका. ” घाईघाईनं पळणारा

एक तरुण ओरडला.

“तुझ्या बापाचाच रस्ना आहे नाही ? ” मैनाआजीन सरळ प्रश्न केला.

“ मरायच्या झालांत आजबाई ! सुसलमान येताहेत आतां. कापून टाक-
तील ना ते ? भल्याच सांगतोय, पळा माग ! ”

“ अरे, सुसलमान आले नी त्यांचे पीर जरी उटून आले तरी मी नाही
कुणाला डरत ! ” मैनाआजी उद्गारल्या.

नूरचा हात धरून त्या पुढं झाल्या. अन् एकाएकी पचवीस माणसांचं टोळ
‘दाबा मारा’ ओरडत जवळून धांवत आलं.

मैनाआजीनं नूरला कडेवर घेतल.

“ मेल्यांनो, जरा पाहून चला की ! डोळे आहेत कां फुटलेत ? ” धावत येणाऱ्या
लोकांवर मैनाआजी ओरडल्या.

“ ही म्हातारी कशाला निघाली आहे बाहेर ? मरायचंय वायतं ? ” ती टोळी
हिदची होती. बायका, पोर, म्हातारी माणसं, अन् लडण्यांत भाग न घेणारी माणस
यानी युद्धक्षेत्रांत पाय ठेवू नये अस त्यांचं प्रामाणिक मत होतं.

“ मारायच नी मरायच तुमच्याच हाती असेल नाही ? ” तां कडाडला.

“ ती पोरगी पाह्यली ? सुसलमान आहे. ” टोळीतल्या एकानं म्हटल.

“ अरे मरायमची पोरगी ती ! ” दुसऱ्या एकानं पोरीला ओळखली.

“ म्हातारे, त्या काटीला ठेव खाली. नाहीतर तूही तिच्याबरोबर
फुकट मरशील ! ”

“ दिवे ओवाळा मेल्याच्या तोंडावर, तुला मारायला काय म्हातारी अन्
पोरच सांपडताहेत कां ? हात तर उचलून वध. तुझ्यापेक्षा जास्त पावसाळे पाहिलेत
मी ! ” मैनाआजीनं किचित्ही न डगमगतां उत्तर दिल.

अन् समोरूनच ‘अल्ला हो अकबर’ची घोषणा काना आली. वास्तावेक पहातां
अल्ला त्यांच्यापासून फारच दूर होता. खाटीक, पानवाले, जुगारी, अन् फकीर यांची
बनलेली ती टोळी हातांत सुरे अन् लाठ्या घेऊन धावून आली.

“ खबरदार ! ” हिदंनी ओरड केली. अन् दोघांनी एकमेकांवर दगड फेकले.

मैनाआजी अन् नूर तटस्थ उभ्या होत्या. आरडाओरडा अन् दगडफेक

यामुळं वातावरण अगदी भयानक वाटत होतं.

गौतम चपळाईनं खाली उतरून आला नी हिंदूच्या टोळीतून घुसून मैना-
आर्जाजवळ येऊन उभा राहिला.

“ए थेरडे, दूर हट.” मुसलमानांचा पुढारी ओरडला. एकटी म्हातारीच त्यांच्या हाती सांपडली असती तर कदाचित् त्यानं तिला कापून काढली असती. परंतु त्यांच्यासमोर हिंदूंची टोळी होती. अन् त्या हिंदु टोळीला चांगलाच हात दाखवायला ते आले होते. कारण याच ठिकाणी दोनतीन मुसलमानांचे खून पडले होते. पण त्यापेक्षां किती तरी मोठा आंकडा फुगवून मुसलमानलक्षांत सांगितला जात होता.

“थेरडी तुझी आई ! दूर उभी राह्यला मी इथ आले असेन नाही का ?”

“लगाव ! लगाव फटका ! खलास कर तिला !” मुसलमान टोळीतला एक जण ओरडला. अन् त्याबरोबरच दोन तीन काठ्या वर आल्या.

गौतमनं त्या लाठ्या झेलण्यासाठी मैनाआर्जावर पाखर घातली. अन् हंसत हंसत म्हटलं,

“ही मुलगी मुसलमान आहे हे मात्र विसरू नका !”

नूरन मैनाआर्जीला मिठी मारली !

हिंदु म्हातारी अन् तिच्या गळ्याला मिठी मारलेली मुसलमान बालिका या दोघीनी हिंदु अन् मुसलमान गुंडांच्यापुढ एक कोडच टाकलं. मैनाआर्जीला मारायला गेलं तर नूरला लागल्याशिवाय राहणार नाही. अन् नूरला मारायला गेलं तर मैनाआर्जीला सुद्धां फटका बसला असता !

: १२ :

दोन्हीही टोळ्या कांही वेळ घोटोळ्यांत पडल्यासारक्या झाल्या.

गौतमला वाटल की हिंदुमुसलमानांचा तंटा मिटवण्यासाठी अशा थोड्या मैना अन् नूर एकत्र आल्या तरी बस होतील. पिसाळलेल्या या खुनी टोळ्यांच्या पुढं एक मुस्लिम अन् एक हिंदु असे एकमेकांना मिळ्या मारून उभे राहिले तर हिंदु अन् मुसलमान कुणाला मारतील ? अन् मारल तरी काय ? एक हिन्दु अन् एक मुसलमान एकत्रच मरणार. अन् असं झालं म्हणजे हिन्दुमुसलमानांच्या दंग्याची निदान दहा वर्षपर्यंत तरी भीति बाळगायला नको.

परंतु हिन्दु अन् मुस्लिम पुढाऱ्यांत एवढा प्रामाणिकपणा आहे का ? कां दुरूनच तेवढ्या हिन्दुमुस्लिम ऐक्याच्या गप्पा मारून अतर्यामीं मात्र परधर्मी चांगला झोडपून निघावा अशाच ते इच्छा करतात ? दुसऱ्यांनी मराव, जखमी व्हाव, अन् कैदेतच नव्हे तर फांशीसुद्धां दुसऱ्यांनीच जावं, अशा वृत्तीचे हे हिंदु अन् मुस्लिमांचे पुढारी ! दुसऱ्यांना चिडीला पेटवून, त्यांचा जीव धोक्यांत घालून स्वतः मात्र सुरक्षित बाजूला राहाणारे हे हिंदु अन् मुस्लिम पुढारी ! यांची ओळख त्यांच्या अनुयायांना केव्हां पटेल तो सुदीन !

एक टोळी मुसलमानांना मारायला आली होती, तर दुसरी हिंदूंना ! पण समोरच दृश्य पाहून दोन्ही टोळ्या जरा चपापल्या.

एका हिंदु स्त्रीच्या गळ्याला एका मुसलमान बालिकेनं मिठी मारलेली होती.

“खेँचा त्या थेरडीला.” कुणीतरी खेँकसलं. खुन चढलेल्या माणसाला कधी माणुसकी राहात नसते.

“ खबरदार, तिला बोट जरी लावलं तर मेलास म्हणून समज. ”

गौतम गरजला. त्यानं बरोबर आणलेला मोठा चाकू बाहेर काडला. हिंदूंना वाटलं की त्याच्या पक्षांतला कुणीतरी वीर सरसावला आहे. असं कुणीतरी पुढाकार

घेणार असल्याशिवाय हिंदूच्यामधे जागृति होतच नसते !

“ त्या काटीला काढा ओढून आधी. ” हिंदु टोळीतून कुणीतरी ओरडलं.

“ मरायचं असलं तर हात लावा त्या पोरीला. ” गौतम चाकू उगारून ओरडला. त्याचा चेहरा विलक्षण उग्र दिसत होता.

हिंदुस्थानांतल्या हिंदूच्या अन् मुसलमानांच्या टोळ्याही नामर्दांच्याच बनलेल्या असतात. कुणीतरी चांगला प्रतिकार करणारं भेटलं म्हणजे त्यांच्या नाग्या नरम पडतात. एकाद दुसर माणूस पाहून ते मोठ्या बहादुरीन त्यांच्यावर हल्ला करतात, दूर उभं राहून दगड फेंकण्याचे पराक्रम दाखवतात, नी लपून छपून दुसऱ्याच्या घराला आगसुद्धां लावतात. पण जिथं चांगला हात दाखवणारा कुणी भेटेल तिथून मात्र पाखरासारखे उडून जातात.

दोन्हीही पक्षांना वाटल की कुणीतरी चमत्कारिक माणूस आपल्यापुढ उभा आहे. गांधींचा अनुयायी तर नाही. कारण त्यान पेन्सिल सोलण्यासाठी म्हणून सुद्धां चाकूला कधी स्पर्श केला नसता.

“ थांबलांत ? काफर, नालायक ! त्यालाच ठार करा ! ”

“ तुमची मशीद तोडली हे विसरलां वाटत ? ” टोळीच्या मार्गं उभ्या राहिलेल्या एका धिप्पाड गलेलट्ट पुरुषानं म्हटलं, अन् तो पुढं सरसावला. धर्माच्या नांवाखाली असलेच मुसलमान आणि हिंदु धर्म पायदळीं तुडवीत आहेत.

हिंदु टोळ्यांतूनही असाच एक धिप्पाड पुरुष हातांत सुरा घेऊन पुढं सरसावला.

“ तोड संभाळून बोल कासम; माझ्याशीं गांठ आहे ! ”

“ कोण किसन ? माझ्या विरुद्ध ? पहा डाव जास्त बिघडेल हं ! ”

“ मी घाबरत नाही हें तर तुला माहीत आहे ना ? ”

“ मग काय मी घाबरतो असं वाटतं तुला ? ”

“ तू घाबरतोस की नाही तें मला माहीत नाही. पण ह्या मुलाच्या केसाला जरी धक्का लागला तर मात्र सबध मुसलमान लत्ता जळून खाक झालाच म्हणून समज. ”

कासम मुसलमान गुड होता तर किसन हिन्दु गुड होता. दोघेही अगदी जिवाचे दोस्त होते. दोघेही आम्हाडयांत एकाच गुरूच्या तालमीत वाढले होते.

हिस्साही सारखा वाटून घेतला होता. दोघांनी बरोबर मिळून चैन केली होती अन् अजूनही हिन्दुमुसलमानाचे दंगे करवीत होते. दोघांची कार्य सारखीच होती. मात्र त्यांचे धर्म न् नाव तेवढी वेगळी होती. जरूर लागल्यास किसन मुसलमान पण बनत होता, कासम हिंदुही बनत होता. धर्म अन् नांव वेगळी होती हा केवळ अपघातच होता.

मित्र म्हणून ते दोघेही एकमेकांची मर्यादा पाळीत होते. अजूनपर्यंत ते असे एकमेकांशी मारामारी करायला कधी उभे राहिले नव्हते. हिंदुमुसलमान झगडे अन् जाळपोळ चालत असताना ते दोघे बरोबर एकाद्या हॉटेलात चहा विस्कीटं खात बसलेले असत. दोघांनी सगनमत करूनच या दंग्यांत भाग घेतलेला होता.

तरासुद्धा धर्मभावनेचा ताव्रता अशा दंग्याच्या वेळा त्याच्यात उत्पन्न होत होती. किता मुसलमान मेले याचा मोजदाद किसन पाहिलवान करीत असे अन् किती हिंदु मारले याची मोजदाद कासम पाहिलवान करत असे.

दंग्याच्या वेळीच काय ती त्यांना धर्माचा आठवण होई. नाही तर कासम नी किसन आपआपले धर्म विसरूनच गेले होते.

एक वृद्ध स्त्री अन् दुसरा बालिका. वृद्ध अन् बालिकेच्या अंगावर हात टाकतांना राक्षसांना सुद्धा लाज वाटते. त्यातूनही स्त्रीहत्या करताना उपनिषद् अन् कुराणाच्या संस्कृतीचा पडसाद हिंदु न् मुसलमान, राक्षसाना जरा थांबवतो. पण ते काही क्षणच. अन् अशा दंग्यांमधे जेव्हा संकृतिहीन गुंड भाग घेतात तेव्हा परिस्थिति जास्तच बिकट होते.

कासम जरा थांबला. किसनची खात्रा होती की तो तसा थांबणार !

बऱ्याच वेळानं पोलीस पाटी दुरून येताना दिसली. पोलीस अन् राजसत्ते-शिवाय जनता कशी निराधार असते याचे दृष्टांत देऊन त्यांना आपल्या स्वतःच्या दुबळेपणाची जाणीव करून देऊन राजकाय हक्काच्या मागणीला अडथळा म्हणून अशा तऱ्हेचे आपसांतले दंगे उपस्थित करतात, अन् त्यातून होणाऱ्या दुःखाकडे बोल्लेझांक करतात, अशी टीका करणारे सत्ताधीशांचा सद्देहु ओळखत नाहात. निसर्ग सुद्धा नाही कां धरणीकप, ज्वालामुखीचा स्फोट, अतिवृष्टी, भयंकर वादळ अन् शेवटी रोगराई यांचा उपयोग करून मानवजातीला दैवी सत्तेची जाणीव करून

देते ? सत्ताधीन माणसानही जर त्याच अनुकरण केल तर ते निसर्गनियमाला अनुसरूनच आहे असं म्हटलं तर चालेल.

दंगा माजवणाऱ्या मूर्खाना नेहमी बडगाच हवा लागतो. तूप चाटायला मिळतं मात्र या मूर्खांच्या शहाण्या पुढाऱ्यांना ! त्यांच्या गुप्त चिथावणीनंच असले दगे चेतवलेले राहतात.

सर्वात पुढं मोटारसायकलवर एक गोरा पोलीस अंमलदार दिसत होता. त्याच्या मागून तीन देशी अंमलदार मोटारसायकलवर येत होते. अन् त्या सर्वांच्या पाठीमागून पोलीसांनी भरलेली लॅरीही येत होती.

जमावावर पोलीस गोळीबार करताहेत अशी बातमी गांवांत सकाळपासून पसरली होती. सारी पृथ्वी निर्हिंदु किंवा मुसलमानविरहित करण्यासाठी कमरा बांधून आलेल्या टोळ्या एकाएकी पांगल्या गेल्या.

“ कां ? आतां तुमचा बाप तो गोरा आला म्हणून वाटतं ? असेल तर या ना त्याला तोंड. शेदाड मेले ! ” मैनाआजीन अगदीं ग्राम्य शब्दांत त्यांचा उद्धार केला. राजसत्तेचे प्रतिनिधी गोरे अधिकारी यांच्याशीं लडायला सांगण्याच्या गुन्द्याला कैद असते याची तिला कल्पना नव्हती. अर्थात् तिचा टोमेंगाही तितकाच खरा होता.

पहातां पहातां सारा रस्ता अगदीं रिकामा झाला. मैनाआजी, नूर अन् गौतम यांशिवाय तिथं दुसरं कुणीही नव्हतं. गोरा अमलदार आपल्या कांहीं माणसांसमेवत लोकांना दटावीत दूर गेला होता. पोलीसर्चीच कांहीं माणसं तिथं उभी होती. एका अधिकाऱ्यानं गौतमला विचारलं,

“ कोण आहे ? ”

“ मी एक कॉलेजचा विद्यार्थी आहे. ”

“ मुरा घेऊन कां बाहेर निघालास ? ”

“ माझं नी इतरांचं रक्षण करायला. ”

“ रक्षण करायला ? तुला माहीत नाही, हत्यार घेऊन फिरण्याची बंदी आहे म्हणून ! ”

“ मला नाही माहीत. अन् असलं माहीत तरी मला मान्य नाही. ”

“ काय म्हटलस ? ”

“ पुन्हा बोलून दाखवू ? ”

“ पकडा त्याला, असले गुन्हे माफ करायचे नाहीत. असलीं माणसंच दंगा वाढवतात. ”

“ त्याला कशाला पकडतां ? त्यानंच तर मला वांचवलं. नाहीतर आम्हां दोघीनाही मारलं असतं. ” मैनाआजी म्हणाल्या.

“ कुणाला वांचवण्याचा अधिकार त्याला नाही. पोलीसला तो अधिकार आहे. ” एक पोलीस म्हणाला.

“ म्हणजे काय ? सुरा उगारून आलेल्या गुंडाला आम्ही विनंती करायची की ‘वावांनो’ पोलीस येईपर्यंत आम्हाला मारूं नका म्हणून ? ” गौतमनं विचारलं.

“ अन् वरून तोडाला तोड देतोस ? बाचाबाची करतोस ! पोलीस अमलदारानं गौतमला एक ठोसा दिला.

गौतम भडकला. स्वाभिमानाचा फिंचितही अंश असलेला माणूस अशावेळीं जरूर भडकेल. दग्याच्या प्रसंगीं दगा करणाऱ्यांशी पोलीसही कडकपणेच वागतात. गुन्हेगार तसेच निरपराधी ह्या दोघांवरही ते सारखीच सक्ती करतात. लोकांच्यामध्ये अफवा उठली होती की हिंदु शिपाई मुसलमान जनतेला त्रास देतात अन् मुसलमान शिपाई हिंदु जनतेला सतावतात. दग्यांत प्रत्यक्ष भाग घेणारे अन् तो दुरून पाहणारे ह्या दोघांनाही शिपाई चांगलीच शिपाईगिरी दाखवून त्याबरोबरच त्यांच खिसेही चांचपीत होते. अशा ठोसेबाजीचा तर गौतमला प्रत्यय आला. पण दुसरा प्रत्यय येण्यापूर्वीच त्यान त्या शिपायाला उलट दोन ठोसे ठेवून दिले. अन् गौतम त्याला चाकू मारणार एवढ्यांत एकाएकी गोऱ्या सार्जंटनं पाठीमागून येऊन त्याचं मनगट धरल.

त्याच्यांत विलक्षण बळ होतं. गौतमपेक्षां तो फारसा मोठा नव्हता, पण शरिरानं तो चांगलाच बळकट असल्यामुळं त्याचा प्रतिकार करणं गौतमला सत्स्वस्वी अशक्य होतं.

एक सामान्य इंग्रज, अन् एक सामान्य हिंदी, ह्या दोघांच्या शारीरिक बळांत सुद्धां एवढा फरक असावा ना ?

एवढ्यांत सर्वांत मोठा अधिकारी त्या ठिकाणी येऊन पोचला. भगवानदासच्या ओटीवरच निशा अन् सुमित्रा उभ्या होत्या. ह्या संकटातून आता गौतमला कस सोडवावं याचा त्या विचार करीत होत्या. तेवढ्यांतच मोटारीतून उतरलेल्या त्या अधिकाऱ्याने विचारलं,

“ कुठं आहेत शेठ ? ”

“ आहेत घरांतच. ” सुमित्रा म्हणाली.

“ मला त्यांना भेटायचंय ! ”

“ मी सांगतें त्यांना. ” असं म्हणून सुमित्रा आंत गेली. ह्या दंग्यामुळ हैराण झालेले भगवानदास कार्हाच सुचेना म्हणून खोर्लात इकडून तिकडे येरझारा घालीत हिंडत होते. पोलीस अधिकारी आल्याची बातमी मिळतांच ते बाहेर आले. आणि ते अधिकारी ओळखीचेच असल्यामुळ भगवानदासनी त्यांना बैठकीच्या खोर्लात नेलं. पोलीस अमलदारांशी ह्यांची ओळख आहे एवढे लोकांना कळलं तरी त्यांत आपल्याला पुष्कळ फायदा आहे, एवढ्या हेतूनेच त्यांनी या अधिकाऱ्यांना आमंत्रण दिलं होतं.

“ मित्रा, साहेबांच्यासाठी चहा आण. ” भगवानदासनी आज्ञा केली.

“ Thanks. काल रात्रीपासून रखडतों आहोत, पण दंगा कांही आटोक्यांत येत नाही. कलेक्टर साहेबांनी पुढाऱ्यांची सभा भरवायचं ठरवलय. आपल्याला आमंत्रण पोचल की नाही ? ” अधिकाऱ्याने विचारलं.

“ आमंत्रण तर आहे म्हणा. पण बाहेर पडायचं कसं ? माझं तर घरच पेटवून द्यायला निघाले होते काल. ”

“ अस्सं ? मग कसं काय वाचवलंत ? ”

“ तुम्ही ज्या विद्यार्थ्याला आतां पकडलांत ना ? त्यानेच वाचवलं. ” नोकरीला चहा करायला सांगून बाहेर येत सुमित्रेनेच उत्तर दिलं. गौतमला कसं सोडवावं याची संधी ती पहातच होती.

“ कोणता विद्यार्थी ? ”

“ बाहेर त्या सार्जेन्टनं पकडलाय ना ? तो. ” निशा म्हणाली.

“ कां पकडलाय ? ”

“तुमच्या पोलीसांचा तरी त्रास कमी का आहे ? ” मित्रा म्हणाली.

“हे पहा बाई, पोलीसांच्या क्लेशांची तरी तुम्हाला काय कल्पना ? दोन दिवस झाले आम्ही घराच तोड पाहिलेलं नाही. ”

“पण म्हणून असला हा अन्याय ? कुणी एखाद्याला वांचवायला गेलं तर त्यालाच धरून बद्दलायचं ? ” सुमित्रान विचारलं.

“हे दुसऱ्यांना वांचवायला जाण्याच्या शहाणपणांतच सारं बिघडवून ठेवतात. अन् संकट मात्र वाढवतात.....जमादार, सार्जंटला नी त्या मुलाला जरा इकडे घेऊन या ना. ” अधिकाऱ्यानं बरोबर असलेल्या जमादाराला आज्ञा केली अन् सार्जंट न् गौतम आंत आले.

सार्जंटनं त्या देसी जमलदाराला ऐटीत सगळं केला अमलदारान त्याला खुचावर बसायला सांगितलं. मित्रानं गौतमला एक खुर्ची दिली. सान्यांना चहा दिला चहा पीत पीत अधिकाऱ्यान गौतमला सारी हर्कागत विचारली. त्यात गौतमन दोन तीन गुन्हे केल्याचं त्याला आढळून आलं पहिलं म्हणजे गौतम दगा करणाऱ्या टोळीत होता, दुसऱं त्याच्याजवळ सुरा होता, अन् तिसरं म्हणजे त्यान पोलीसांवर हल्ला केला होता

ही सारी कृत्ये कोणत्या हेतून केली होती याचा निर्णय देणं न्यायाधिशाचं काम होतं. पोलीसांच्या दृष्टीन प्रथमदर्शना हे सारे गुन्हेच समजले जाऊन गौतमला कोर्टात खेचायलाच पाहिजे होतं.

त्याच्यावर फारच मेहरबानी करायची झाली तर भगवानदास शेठच्या जामिनावर त्याला सोडता आलं असत अन् तसं झालं नाही तर त्याला सरळ पोलीस चौकीवर नेण्याचं नक्कीच होणार होतं.

“आम्ही देतो जामीन.” सुमित्रा म्हणाली. भगवानदासला मात्र या प्रकरणांत स्वतःला गुरफटून घ्यायची मुळाच इच्छा नव्हती. अगदीं आणीबाणीच्या वेळीं जरी गौतम उपयोगी पडला असला तरी जामीन रहाण्याइतका त्याचा परिचय खास नव्हता. अन् टरल्यावेळीं जर तो हजर झाला नाही तर निष्कारण पाच हजार रुपये हातसांड करण अगदी अव्यवहारीपणाच झालं असतं.

पण-पण-गौतमन घर वांचवलं होतं. खरं, पण ते तरी किसनसारक्य

गुंडाच्या ओळखीनच ना ? अन् असल्या गुंडाच्या ओळखीच्या माणसावर कसा विश्वास ठेवायचा ?

परंतु मित्रानं अगदीं आग्रहच धरला होता. अन् त्यापूर्वीं त्या अधिकाऱ्या-समोर गौतमचं गुणवर्णनही त्यांनीं केलं होतं. अधिकाऱ्यान पण त्याना समजूतीच्या स्वरांत म्हटलं, “चारपाच दिवसांतच हा सारा दंगा शांत होईल अन् आम्ही लगेच केस हातीं घेऊं. हे रहातात तर तुमच्याकडेच ना ?”

तिचे वडील कांहीं बोलायला जात होते. त्यापूर्वींच मित्रान ‘होय’ म्हणून उत्तर दिलं.

“मग तर कांहीच हरकत नाही. जामीनखत आतांच लिहून टाकूं.” पण अधिकाऱ्यांनी दिलेलं हे आश्वासन भगवानदासना फारसं कांहीं आवडलं नाही.

निशाही दोन दिवसांमासून सुमित्रेकडेच अडकून पडली होती. तिलाही अधिकाऱ्यांबरोबरच घरी पोचती करण्याची व्यवस्था सुमित्रेनं केली.

गौतमला मात्र हें कांहीच पसंत नव्हतं. सहज आश्रय देणाऱ्या माणसावर आपला सारा बोजा पडावा हें त्याला मुळींच आवडलं नाही.

पण त्यानं जर इथं राह्यचं नाकारलं असतं तर तो दुसरीकडे कुठं जाणार होता ? जाण्यासारखी केवळ दोनच ठिकाणं होतीं. एक म्हणजे पोलीस चौकी-नाही तर फुटपाथ !

तिसरंही एक ठिकाण होतं—त्याच्या वडलांच घर !

पण देशाच्या मुक्तीसाठी धडपडणारा तो तरुण आज साऱ्यांनाच भारभूत झाला होता ! एवढ्यानच थांबल असं नाही, तर आज तो गुन्हेगारांच्या यादींत मोजला गेला होता.

देशकार्यांत गुन्हेगार ठरून त्याला शिक्षा झाली असती तर त्याचं त्याला समाधानच वाटलं असतं. पण इथं तर त्याला मूर्ख, खुनी, धर्मान्ध अन् गुंडांच्या ओळींत बसवलं होतं. त्याचा तसा मुळींच उद्देश नव्हता. पण जिथं जिथं म्हणून तो कांहीं करायला जाई तिथं तिथं कांही ना कांही संकट त्याच्यावर ओढवतच होतं.

आतां माघार घ्यावी ? की याच मार्गानं पुढं जावं ?

पण आतां मार्गच कसला उरला ? एकीकडे कैदखाना तर दुसरीकडे आपली

चूक पदरांत घेऊन चालू समाजरचनेपुढ नाकदुःखा काढण !

अन् एवढं करून शेवटीं जायचं कुठ तर त्या निरुपयोगी कॉलेजांत ! कॉलेजांत शिकणारी कोणती स्त्री किंवा कोणता पुरुष पारतंत्र्याचा प्रतिकार करायला धांजवला ? टिळक अन् गांधींची नांव कुणी पुढ करतील ! पण एवढ्या लाखो कॉलेजियन्समधून तेवढी दोनच नांव !

त्यापेक्षा कॉलेजची पायरी कधीही न चढलेले नानासाहेब अन् तात्या टोपेच अधिक चांगले.

पुष्कळ शिक्षण घेण, परदेशाच्या आश्रयानं अन् परकीय संस्कृतीच्या साव-
नीत उभारलेल्या शाळातून शिक्षण घेण हे आज पाऊणशे वर्षांपासून आमच्या
शडीमाशी खिळून गेलय !

पण त्या शिक्षणान आम्हांला काय दिलय ?

भ्याड कारकून ! मिजामखोर अंमलदार ! स्वार्थी वकील ! उधळे डॉक्टर !
गाचाळ पुटारी ! रडके कवि ! वास्यायनालासुद्धां दोन गोष्टी शिकवतील असले
नादवंरीकार ! किंवा आपआपसांत शेंडाशेंडी करणारे विद्वान ! देशाची गरिबी
घांनी किती दूर केलीय ?

अन् हे ते कॉलेज !

प्रिन्सिपॉलच्या हातापायां पडून पुन्हा त्यांत दाखल व्हायचं !

नाहीतर ह्या अपरिचित धनिकाच्या घरचा आश्रय घ्यायचा !

अन् ह्या सान्या गोष्टीला कारण कोण ? तर कॉलेजांत खेळला जाणारा एक
परदेशी खेळ ! मुस्लिम मुलाचा डाव गेला म्हणून ज्याचा त्या खेळाशी काहीसुद्धां
बंध नाही अशा दुसऱ्या एका मुसलमानाला धर्माचा खून चढला, दुसऱ्या हिंदूचा
नेरर्थक उत्साह पाहून त्यान त्याला सुरा भोसकला, अन् ह्याच प्रकरणांतून हिंदु-
मुसलमानांनी एकमेकांना कापून काढायला सुरवात केली अन् अशावेळीं निरपराधी
जेवांना वांचवण हा गुन्हा ठरला.

रक्षण करणं हा सत्तेचा धर्म ! पण ते रक्षण जर सत्ता करू शकली नाही
अन् अचानक तें काम कुणी दुसऱ्यानं आपल्या माथी घेतलं तर तो दगेखोर
मजला जातो !

: १३ :

“ एवढा कसला गहन विचार करतोस ? ” सुमित्रेचा आवाज गौतमच्या कानी आला. दोन दिवसांनंतर आज प्रथमच सुमित्रेनं गौतमला ‘तू’ म्हटलं होतं. परंतु निराधार गौतमला एकवचनी संबोधनाची इतकी संवजालेली होती की त्यांत त्याला नवीन असं कांहीच वाटलं नाही.

“ छे, छे ! तसं कांहीं नाही. ” गौतम उद्गारला.

“ नाही काय ? मी केव्हांची येऊन तुझ्यासमोर बसलेय, पण जणू कां आपण हिला ओळखतच नाही असा पहातोयस तूं माझ्याकडे. ”

“ पण खरंच मी तुम्हाला पाहिलं नाही. ”

“ म्हणून तर म्हणतेय की तू कसल्या तरी अगदी गहन विचार होतास म्हणून. ”

“ मी कवूळ करतो. नाहीतर आपल्याच घरी राहून मी आपल्याशी असंभ्यपणं कधीच वागणार नाही. ”

“ आपण अन् आपलं घर, असली भाषा सोडलीस तर असंभ्यपणा थोडक्यात झाल्यासारखा वाटेल. ”

“ पण माझा अन् आपला अजून एवढा परिचय नाही. ”

“ मग तेवढा परिचय झाल्याशिवाय इथून उठायचं नाही अमी ठरवलंय ! ”

“ माझ्याशीं आपण अधिक परिचय करूं नये हेंच चांगलं ! ”

“ कारण ? ”

“ कारण मी हिंदुस्थानसारख्या शापभ्रष्ट देशाचा नागरिक आहे म्हणून ! ”

“ मग काय मी हिंदुस्थानची नागरिक नाही का ? ”

“ मला त्या गोष्टीची टोचणी लागते. ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणचे असं की हिंदुस्थानची पराधीनता मला बोंचते, माझ्या देहाला अन् मनाला त्याच्या वेदना होतात, शल्यासारखं खुपतं ते मला. ”

“ पण सान्यांनाच त्या गोष्टीचं दुःख होतं. ”

“ खरोखरच ही गोष्ट आपल्या मनाला एवढी लागली असती तर आज हिंदुस्थानांत हिंदुमुस्लिमाचा दंगा झालाच नसता. तीस कोटी मानव सारे सारखेच असते.. तुम्ही बांधलेत तसे वगलेही नसते... ..”

“ पण आतां त्याला काय इलाज ! आपल्याला शक्य असतील तेवढे प्रयत्न आपण करावेत. ”

“ तेच म्हणतोय मी पण ! पण हिंदुस्थानांत तेवढा प्रयत्नसुद्धां करतां येत नाही ! ”

“ माझं एक सांगणं ऐकशील ? ”

“ काय ? ”

“ तुझ्या प्रयत्नासाठीं अनुकूल असा मार्ग मी तुला सांगतें. ”

“ ह सांगा. ”

“ एकाद्या श्रीमंत मुलीशीं तूं लग्न कर. ” मित्रा हसून म्हणाली.

“ पुढे ? ”

“ पुढं काय, नंतर तूं तुला हवे तेवढे पैसे देशहितार्थ खर्च कर. ”

“ पण मी गरीब आहे, एकादी श्रीमंत मुलगी कशाला माझ्याशीं लग्न करील ? ”

“ चुकीची कल्पना आहे ही तुझी. ”

“ मुलीच नाही. असल्या गोष्टी केवळ विलायती कादंबऱ्यांतूनच घडतांना दिसतात. ”

सुमित्रेनं थोडा वेळ गौतमला अगदी न्याहाळून पाहिलं. कांही वेळानं ती म्हणाली,

“एकाद्या सुशिक्षित पदवाधिर मुलेशी लग्न कर ! ”

“त्यानं काय होणार ? ”

“तुझ पोषण होईल अन् तुला आपला सारा वेळ देशकार्य करण्यां घालवतां येईल ! ”

“म्हणजे काय बायकोच्या धर्मावर मी जगायचं ? ”

“त्याची तुला लाज वाटत असेल नाही ? अन् बायका मात्र नवऱ्याच जिवावर बसून खातात, त्याच कांही नाही, असंच ना ? ”

“दोघांनाही आर्थिक स्वातंत्र्य असावं अस माझ मत आहे. पण तुम्हणतां तस होणं मात्र अगदी अशक्य आहे. ”

“कशावरून ? ”

“मी कधी ग्रॅज्युएट होणार नाहीं.-पदवी घेतल्याशिवाय तो शिकव माझ्यावर बसणार नाही. अन् ग्रॅज्युएट नसलेल्या माणसाशी कुणी ग्रॅज्युएट लग्न करील हें मला शक्य वाटत नाहीं ”

“निशेशी तूं लग्न नाहीस करणार ? ” तिरप्या नजरेनं गौतमकडे पहा मित्रान विचारलं.

“निशेशी ? छे ! आम्ही एकमेकांना पूर्णपणे समजलो आहोत. ”

“काय समजला आहांत ? ”

“माझ्यात स्त्रीच्या स्नेहाची लालसा नाही, अन् असली तरी हे नवीन बंध स्वीकारण्याची माझी तयारी नाही. गुलाम व्यक्तीन लग्न करण यासारखं दुस पाप नाही. ”

मित्रा कांहीं वेळपर्यंत अगदी गप्प राहिली. बाहेर पोलिसांच्या शिऱ्हा वाजत होत्या. खिडकीशी जाऊन तिनें एकदा बाहेर नजर टाकली.

मित्राची शरीरयष्टी बांधेसुद्ध होती. कॉलेजमधे तुसडी समजली जाणार सुमित्रा गौतमला अगदी वेगळीच दिसली. मित्राच्या चालण्यांतही एक प्रकारच मोहक डौल होता. परस्वाधीन देशांत कशाला देवान सौंदर्य निर्माण के असेल ? सौंदर्य अन् स्वातंत्र्य यांचा परस्परसंबंध असतो कां ?

बागेंतलं फुल सुंदर तर खरंच, परंतु धवलगिरीच्या धवल शिखराचं सौंदर्य

आधिक नाही का ? स्वातंत्र्यानं परिपूर्ण असलेल सौंदर्य प्रत्यक्ष अभिरूप सूर्योला-सुद्धां शीतल बनवतं. पण परस्वाधीन सौंदर्य प्रभातच्या कोवळ्या किरणानसुद्धां सुकून जातं. वयाच्या साठ वर्षापर्यंत सौंदर्यसाधन करणाऱ्या पश्चिमच्या स्त्रिया कुठं नी पंचविसाव्या वर्षी तारुण्य गमावून बसणाऱ्या हिंदी स्त्रिया कुठं ! ठेंगणा बांधा, जेमतेम सौंदर्य अन् अकालीं येणारं वार्धक्य ! आमच्या सुखाचा कालही थोडाच. शरीरशास्त्रदृष्ट्या प्रजोत्पत्तिसाठीं आम्ही दुबळे ठरतो ! अन् हिंदुस्थानच्या चाळीस कोटी मानवांचं शरीरवैभव त्रिटनच्या चार कोटी माणसांच्या शरीरवैभवापेक्षां कमी दर्जाचं वाटतं !

अन् हिंदवासी म्हणतात कीं, आम्ही महानीतिमान आहोत. पराधीन प्रजेला कधी नीति असते का ? नीति असती तर प्रजा कधी पराधीन राहिली असती का ?

“ गौतम, कॉलेजांत मी कधीं तुझ्याशीं बोललें नाही. ” एकाएकीं मागं फिरून मित्रा म्हणाली.

“ मला ते माहीत आहे. ”

“ अन् तूं सुद्धां माझ्याशीं कधीं बोलला नाहीस. ”

“ हं. ”

“ निश्चानं आग्रह केला तरी मी तुझ्या मंडळांतही दाखल झाले नाहीं. ”

“ होय. ”

“ तुला कारण माहीत आहे का त्याच ? ”

“ नाही. तुम्हाला माझी योजना मान्य झाली नसेल. ”

“ खरं सांगूं तुला ? ”

“ अवश्य सांगा. ”

“ तूं स्वतः येऊन मला सांगावं असं वाटत होतं मला. ”

“ मग मला तसं कळवलंत कां नाही ? ”

“ आम्हाला सुद्धां कांहीं स्वाभिमान नाही वाटत ? ”

“ पण माझी योजना आवडली असली तर मग असला आग्रह कशाळ हवा होता ? ”

“ गांधीजीशिवाय दुसऱ्या कुणी अहिंसेचं तत्त्व सांगितलं असतं तर कुणी तें ऐकलं असतं कां ? ”

“ म्हणजे ? ”

“ सांगणाऱ्यावरच किती तरी अवलंबून असतं. ”

“ पण मला कुठं चांगलासा वादविवाद करतां येतो ? ”

“ पण त्याशिवायच जर तूं कुणाला आवडत असलास तर ? ”

“ तुम्ही काय बोवतां तें मला मुळीच कळल नाही ! ”

“ ए वावळट, त्या मेजावर पहा जरा ! ”

मेजावर निरनिराळ्या रंगाची फुल जुळवून त्यांतून अक्षरं तयार केली होती. गौतमनं ती वाचली.

‘I Love You’

गौतमन मित्राकडे पाहिलं, तिचे नेत्र चमकत होते, अन् तोंडावर लाजरं स्मित झळकत होतं.

तशा स्थितीत गौतमला ती फार मोहक वाटली. त्याच्या हृदयाचे ठोके कांहीशा वेगान पडूं लागले दूर कुठूनसे मधुर संगीताचे पडसाद त्याच्या कानी आले—पण अशा दंग्याच्या गडबडीत कोण रेडिओ लावून बसणार होत ?

मग अशा दंग्याच्या वेळीं गौतमचं मन कसल्या सुखाची चाहूल ऐकत होतं ? तरुगीचं प्रेम त्याच्या स्वाभिमानाला समाधान देत होतं. की पुरुषस्वभावाला अनुगुरून स्त्रीसान्निध्याची तो इच्छा करीत होता ?

की हें सारं स्वप्नच होतं ? हल्ली त्याला फारच स्वप्नं पडूं लागली होती अगदीं चमत्कारिक ! कांहींतरी पूर्वीचं दाखवणारीं—प्राचीन तेज असलेली ! अन् प्राचीन कालच्या कोरीव लेण्यासारखींच सुंदर पण वुचकळ्यांत पाडणारीं ! केव्हां केव्हां अगदीं भीति वाटेल अशीं चमत्कारिक प्रकारचीं—

“एवढं काय पहातो आहेस ?” आपल्याकडे टक लावून पहात राहिलेल्या गौतमला मित्रा म्हणाली.

“मी स्वप्नांत आहे की काय ह्याची खात्री करून घेतोय !”

“मी करून देतें तुझी खात्री.” असं म्हणून मित्रा उठली अन् गौतमच्या

अगदीं जवळ येऊन उभी राहिली.

गौतम पण उठून उभा राहिला. हिंदुस्थानांत क्रांति झाल्याचं ऐकल्यान त्याला जेवढं आश्चर्य वाटलं नसतं तेवढं आश्चर्य त्याला मित्राच्या निकट सान्निध्याच वाटलं. अन् मित्रानं जेव्हां त्याच्या गळ्याभोंवती आपल्या बाहुंचा विळखा घातला तेव्हां त्याचं ते आश्चर्य दुप्पट वाढलं. स्वप्नांतमुद्धां कधीं त्याला वाटलं नव्हतं कीं कुणी तरुणी आपल्यावर प्रेम करीत असेल म्हणून. निशेत गौतमला आपल्या एकव्याच्या सहवासाची आवड दिसून येतांच त्यानं वेळीच त्या गोष्टीला आळा घातला होता. अन् ह्याप्रेमासाठीं आपला जन्म नाही हे निशेला त्यान पटवून दिलं होतं. अन् ती गोष्ट तेवढ्यावरच थांबली होती. पण आज एकाएकी मित्राच्या सान्निध्याचा प्रसंग अनपेक्षितपणे आला होता.

गौतमला राहण्याचा एवढा अग्रह झाला, इतर मित्रांना तत्काळ त्यांच्या घरीं पोचवण्यांत आल, निशेला एवढं पोलिसांचं रक्षण देऊन तिच्या घरीं पोचती केली, ह्या सान्यांच्या मार्गं हेतु कोणता ?

मित्राचा मूर्खपणा ! दुसरं काय ?

चांगले श्रीमंत, सुविय, चटोर, देखणे असे कित्येक तरुण गौतमला मार्गं सारतील असे होते. तरीही मित्राला गौतमचा मोह वाटावा हे खरोखरंच मनुष्य-स्वभावांतल वैचित्र्यच नव्हतं का ?

परंतु त्या वैचित्र्यापेक्षांही गौतमला अधिक आश्चर्य वाटलं दुसऱ्याच एका गोष्टीचं ! मित्राच्या आईनं पाठीमागून दार उघडून म्हटलं, “ मित्रा, जरा माझ्या-बरोबर चल पाहूं. ”

मित्रानं गौतमच्या गळ्याभोंवती टाकलेला हात काढून घेतला, पण त्याच्या जवळून मात्र ती दूर झाली नाही !

“ जरा थांब, मग येतें. ” मित्रानं किंचित् तुसडेपणानं म्हटलं.

“ आत्तांच चल, जरा वेळानं नको. ”

प्रणयी मूर्ख असले तरी त्यांचे आईबाप कांहीं मूर्ख असत नाहीत. अन् असं असूनही मुलांच्या मूर्खपणाला ते आळा घालू शकत नाहीत.

“ आलें ग, मला जरा इथं काम आहे. ” असं म्हणून मित्रानं एका खुर्ची-

वर बैठक मारली.

“आहे माहित काय काम आहे तुला तें.” तिची आई रागानं म्हणाली
अन् धाडदिशीं दार आपटून तिथून चालती झाली.

यावर मित्रा हंसली, पण गौतमचं हास्य मात्र कुठल्या कुठं नाहीसं
झालं होतं.

“त्यांनी पाहिलेलं स्थळ मी नाकारलं, तेव्हांपासून माझे आईवडील माझ्या-
वर ही अडशी पाळत ठेवतात.” मित्रा हंसत हंसत म्हणाली.

“त्यांना खिजवायला हा सारा खेळ करतां वाटत ?”

“नाहीं, हा खेळ नाही. असली भलतीच चूक करूं नका.”

“पण तुम्ही काय चूक करीत आहांत तें मी तुम्हाला अगोदर दाखवून देतो.”

“मित्रा !” बाहेरून मित्राच्या वडलांची हाक ऐकायला आली.

“आले.” म्हणून मित्रा उठली, पण आईबापांचा तिला फारसा धाक
असेलसं कांहीं वाटलं नाही.

“पण मी काय करायचं ?” गौतमनं विचारलं.

“मी येऊन सांगते, घाबरूं नका.”

“घाबरण्याचा प्रश्न नाही, पण मला आतां इथ राहातां येत नाही.”

“इथच राहायचंय तुला आतां.”

“बरं, तुम्ही जाऊन या.”

मित्रान गौतमकडे पाहिलं, तेव्हां तो कांहींसा चितातुर दिसला.

“फार नाही वेळ लागणार मला.”

“काय सांगाल ?”

“जे घडलं तेच !”

“मित्रा !” बाहेरून पित्याचा क्रोधाविष्ट स्वर कानीं आला.

“जरासुद्धां घाबरू नकोस.” असं म्हणून हंसत हंसत मित्रा खोलीच्या
बाहेर पडली.

बरीच संख्याकाळ झाली होती. आकाशांत बरेच ढगही जमले होते. गौत-
मनं खिडकीतून बाहेर डोकावून पाहिलं. अंधुकशा प्रकाशांत त्याला दिसलं की

खिडकीतून खाली बागेत सहज उतरतां येण्यासारखं आहे. अन् बागेत गेल्यावर तिथून बाहेर पडणं अगदीं सोपं होतं. हा विचार येतांच गौतम चटकन् त्या खिडकीतून खाली उतरला.

: १४ :

कं पाऊण्डच्या बाहेर पडतांच गौतमला वाटल की आपल्याला स्वातंत्र्य मिळालं. कुणापासून ? परकीय सत्तेपासून तर नव्हेच ! परकीय शिक्षणापासून मात्र म्हणतां येईल. परक्यांनीं चालवलेल्या आर्थिक पिळवणुकीतून तर खासच नव्हे !

मग ?

ह्या सान्यांचं उच्चाटन करायला निघालेला गौतम आज मानवजातींतल्या एका मोठ्यांतल्या मोठ्या बंधनांतून सुटला होता.

बाहेर सान्यांच्या घरांतून दिवे लागलेले दिसत होते. सगळीकडे अगदीं शांतता भासत होती. केवळ कांहीं पोलीस इकडून तिकडे हिंडतांना दिसत होते. रात्रीच्या वेळीं हिंडण्याफिरण्याची बंदी असेल हें जाणूनच त्यानं आडवाटेन जाण्याचं ठरवलं.

कधीं कोण कुठून येऊन सुरा भोंसकील याचा नेम नव्हता. परंतु लाखो माणसांमधून दहाबारा जण जखमी होणं म्हणजे कांहीं फारसं धोक्याचं नव्हतं. त्या दहाबारा जणांत गौतम येईलच असं कांहीं नव्हतं !

गौतम बाहेर निघतांक्षणींच पाऊस कोसळूं लागला. गौतम शक्य तितक्या चपळाईन पुढं चालूं लागला. तरीसुद्धां तो अगदीं चिंब मिजून गेला. असा पाऊस

कोसळायला लागला म्हणजे सुरे घेऊन एकमेकांना कापायला निघालेले हिन्दु अन् मुसलमान दोघेही थोडावेळ थंड झाल्यासारखे होतात. अन् दंग्याच्या बाबतींतल्या सगळ्याच योजना कांहीं वेळ भिजत पडतात. गौतमच्या डोळ्यापुढ पुन्हापुन्हा मित्राची मूर्ति येत होती अन् मित्राच्या सहवासांतले ते कांहीं क्षण पावसाच्या सरी-सारखे पुन्हा पुन्हा त्याच्या डोळ्यांपुढं नाचत होते.

स्त्रीप्रेमाला आपण बंधन कां समजावं ? प्रत्यक्ष स्वर्ग पृथ्वीवर खेचून आणण्याचं सामर्थ्य ज्याच्यांत आहे, अशा संबंधाला आपण बंधन कां समजावं ?

पण पृथ्वीवर अजूनपर्यंत तरी स्वर्ग आला नव्हता. नाही तर त्याच्याभोंवती असल्या दरिद्री झोंपड्या अन् पडक्रीं घर कधी दिसलींच नसतीं. स्त्री जर ससारांत स्वर्ग निर्माण करू शकली असती तर ह्या प्रत्येक घरांतून स्त्री ही होतीच !

इतकच नव्हे तर सधन लक्षांतून सुद्धां हव्या तितक्या स्त्रिया दृष्टीस पडत होत्या. पण त्या साऱ्या चांगल्याच होत्या अशी खातरी जरी देतां आली नाही तरी त्यांचे पोषाख चांगलेच होते . पुरुषांचं लक्ष सहज वेधून घेण्याइतके त्यांचे वेष आकर्षक होते ! तरीसुद्धां मित्रा अन् तिच्या आईमधली वर्तणूक त्यांना पाहिली होती, आईवडिलांमधल स्वर्गीय सुख नाहीस झाल असल्याची खातरी झाली होती. स्त्रियांच्या भोंवती तरुणांचा स्वर्ग निर्माण होत असतो याचा त्याला अनुभव आला केवळ दुसऱ्याच्या उदाहरणानंच नव्हे तर त्यालाही त्याच प्रत्यक्ष अनुभव आला होता. निशा आकर्षक होती. मित्रा तिच्याहीपेक्षां आकर्षक होती.

पण त्याच्या आकर्षणाचे परिणाम काय ?

आज दिसणारी मानवसृष्टी !

आजच्यासारखी मानवजात निर्माण करणाऱ्या भावनेत कांहीं तरी दोष असला पाहिजे !

नाहीं तर धनापेक्षां निःसशय अधिक महत्वाच्या असलेल्या भावना आजच्यापेक्षां उत्तम मानवसृष्टि खचितच निर्माण करू शकल्या असत्या !

अन् पुरुषाइतकंच—पुरुषासारखंच स्त्रियांनासुद्धां या विषयीचं इतकं आकर्षण वाटत असेल का ?

नाही तर लग्न झालीच कशी असता ?

अन् कसली लग्न ? कसली युग्म ?

गौतमवर मित्राचं असलेल प्रेम धनाच्या अभिलाषेनं तर खात्रीनं नव्हत. गौतम धनिक नव्हता. धनिक होण्याची त्याची इच्छाही नव्हती, हे मित्राला माहीत होतं. पण त्या प्रेमात कांही तरी अशी उणीव असतेच की ज्यामुळं लग्न म्हणजे स्वर्ग न होतां पेटलेली चिता होते !

निसर्गानं मानवाला रसना दिली अन् म्हणूनच मानवजात खादाड बनली.

मानवाला सर्व साधनं असलेली अशी सृष्टि दिली अन् त्यान तिच्यावर आपली राज्यं स्थापन केली. व्यापार उद्योग सुरू केला. कलंकित धन निर्माण केल. अन् गुलामगिरीच्या शृंखला तयार केल्या. मानवजात जिवंत ठेवण्यासाठीं मानवांना अमृत मिळाल. पण मानवजात वानर, लांडगा, वाघ, सर्प, असलेच प्राणी मानव आकारांत निर्माण करते.

‘मित्राला सोडून आलो हेंच बर झालं, नाही ?’

त्या तशा पावसांत एका गळीतून जात असतांना गौतमला कुणीसं दिसल. गौतमनं सावधगिरीनं पाहिल. मारामारीचा प्रसंग आला असतां कधीही माघार घ्यायची नाही असं त्यानं ठरवलं होत प्रतिकार करण्यांतच फायदा असतो याचा अनुभव त्याला प्रत्येक मारामारीत आला होता. स्वर्ग शोधायला निघालेल्या माणसाला मानवस्वरूपांत नकच दिसला.

समोरून येणारा माणूस झोकांज्या खात होता.

आजारी असेल का तो ? कां अंधारांत नी पावसामुळ त्याला नीट चालतां येत नसेल ?

मदत करण्याची स्वयंसेवकी वृत्ति त्याच्यांत जागृत झाली.

“ कुठं जायचंय ? ” गौतमनं त्या धडपडत चाललेल्या माणसाला विचारल.

“ घरी. ”

“ कुठसं आहे तें ? ”

“ हें—पहा—हें—काय ?—हेच घर—घर ना ? ”

झोकांज्या खात अडखळत तो बोलला.

“ हा दारू प्यालाय् वाटतं. ”

“ प्यालेंय्—प्यालेंय्—नाय...जा, जा...प्यालेंय् दारू काय...हवं ते कर...हा...हा...हा...”

त्या माणसाचं तें किळसवाणं वर्तन पाहतांना वरून कोसळणाऱ्या पावसा-चाही गौतमला क्षणभर विसर पडला.

मोठमोठ्यान हंसत तो माणूस पाण्यांतच बसला. गौतमनं जवळ जाऊन त्याला उठवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्या पाण्यांतच त्याला स्वर्गसुख मिळत होतं.

“ आज...बरोबर.....पेटवून देतो.....पहा तर खरं.....आडवतोय कां.....मेला जा.....साहेब तुझ्या घरचा.....”

अगदीं निर्जीव होऊन पडलेल्या त्या दारूच्याला तिथून उठायलाच नको होतं. आजुबाजूचीं सारीं घरं बंद होतीं. अर्थात् तीं घरं म्हणजे नुसतीं नांवालाच होतीं. लहानशा चंद्रमौळी छपराखालीं आसरा घेतलेलीं माणसं केव्हां वाढून जातालीं याचा नेम नव्हता.

एका घराचं दार उघडलं गेलं. कसंतरी कामठ्यांवर शेण थापून बनवलेलं होतं तें !

“ आलास का मेल्या पिऊन ? ” एका स्त्रीचा कर्कश स्वर कांहीं आला.

“ पी-रे-ए-मूर्खी-रामनाम पान-” त्या दारूच्यानं भजन सुरू केलं.

ती स्त्री बाहेर आली. तिनें गौतमला पाहिलं.

“ पुन्हा आणखी जोडीदार आणलाय का ? ”

“ मी त्याचा जोडीदार नाहीं. ” गौतम म्हणाला.

“ जे कुणी असाल ते खरं. पण जरा याला ओढून आणायला मदत करा मला. मेला— मरून गेला एकदाचा तरी बसेन शांत ! ” ती स्त्री कडाडली. पाऊस आतां थांबला होता. गौतमनं अन् त्या स्त्रीनं मिळून त्या प्यालेल्या माणसाला चिखलपाण्यांतून तसाच फरफटत झोंपडींत आणून टाकला. त्याचं शरीर चांगलं भरीव, पिळदार दिसत होतं. पण त्याचं शरीर पुसायला त्या झोंपडींत टर्कीश टोवेल किंवा खादीचा रुमाल कांहीं दिसला नाही.

झोंपडीत सगळीकडे पाणी गळत होतं. थोडीशी कांही जागा कोरडी होती. त्यावरच चटईचे दोन तुकडे तिनं आंथरले अन् त्या पुरुषाचे भिजलेले सगळे कपडे काढून टाकून तिनं त्याला एका चटईवर लोदून दिलं अन् एक धोतर त्याला पाघरून म्हणून घातलं.

“कोणत्या कामावर असतो हा ?” गौतमनं विचारलं.

“सध्या तर कांही नाही. —काढून टाकलाय त्याला नोकरीवरून.”

“कसली नोकरी होती ?”

“गिरणीत मजूरी—आणखी कसली असणार ?”

“नोकरी नाही—तरीही दारू पितो ?”

“मग काय करणार दुसरं ? घरांत खायला भाकर नाही, नेसायला चिरगुट नाही, अन् ह्या नरकांत राह्यचं ! दारू प्यायला म्हणजे शुद्ध तरी जाते !” त्या स्त्रीनं आपल्या दारूच्या नवऱ्याचं समर्थन केलं. एकटं असतांना त्याच्यावर वाटेला तें तोडसुख घ्यायलाही ती कांही कमी करीत नव्हती.

“मोक्या घरचे दिसतां. होय ना ?” तिनं गौतमला विचारलं.

“नाही—गरीबच आहे—पण अशी गरीबी मात्र पाहिली नव्हती.”

“ह्या दग्यामुळं पळत होतां वाटत ?”

“हो—कुठं जायला रस्ता सांपडला नाही—अन् मधेंच पावसानं गांठलं.”

“पावसामुळं तर वांचलांत.”

“कां ?”

“आज तर एकाद्या शेटला नाही तर त्याच्या पोराला सुरा भोंसकणार होते.”

“कां बरं ?”

“मरायचं आम्ही अन् चैन उडवायची त्या मेल्यांनीं.”

त्या बाईचं म्हणणं मुळीच खोटं नव्हतं. प्रत्येक दंग्यांत मरतात विचारे गरीबच ! एकादा शेटसावकार, मील मालिक, अंमलदार किंवा त्याच्या मुलांना जर कुणी सुरे भोंसकले असते तर दंग्याचा रंग पार बदलून गेला असता. स्वामी श्रद्धानंद किंवा गणेशशंकर विद्यार्थ्यांच्या मृत्युंत समाज-सेवकाचा मृत्यु आपल्याला दिसतो. परंतु एवढ्या साऱ्या दंग्यांत एकादा श्रीमंत

किंवा प्रतिष्ठित हिंदु मुसलमानांनी जखमी केलेला कधी आपण ऐकलं नाही. अन् म्हणूनच ह्या दग्याच्या मागं असलेल्या हेतुवर कांहीसा प्रकाश पडतो.

अन् मग अशा झोपडीतून राहाणाऱ्या लोकांच्या मनांत ह्या श्रीमंतांविषयी वैरभाव उत्पन्न झाला नाही तरच नवल म्हणतां येईल.

“उपाशीच आहांत ना ?” त्या बाईनं विचारलं.

“हो, आहे खरा ! पण मी चालवून घेईन.” गौतम म्हणाला.

“ह्याच्यासाठी एक भाकरी केली होती.—पण तो आतां सकाळशिवाय कांहीं उठत नाही. तुम्हाला चालत असेल तर भाकर देते.”

“नोकरी नाही मग हें पीठ तुं आणलस कुठून ?”

“ह्या गोष्टी आम्ही बोलू नये हे बर” भाकरी आणून देत ती म्हणाली.

खापराच्या भांड्यात एक मोठीशी भाकरी ठेवलेली होता. अन् तिच्यावर वरून गळलेल्या पाण्याचे थेंब पडलेले दिसत होते.

त्या खापराच्या भांड्यांत थोड मीठ अन् मिरची पण होती.

गौतमला गरिबीचा मोठा अभिमान होता. स्वतःला गरीब म्हणवून घेण्यांत त्याला एक प्रकारच भ्रूषण वाटत होत, अन् जगांतल्या दलित वर्गाशी तो एक प्रकारच ऐक्य अनुभवीत होता. पण त्याच्या काल्पनिक गरिबीच्या पाठीशी असलेली ही खरीखुरी गरिबी पाहून त्याच्या अगावर शहारे आले.

त्या भाकरीला तुपाचा विटाळ झालेला नव्हता. तोडी लावायला म्हणून कसलंही कालवण नव्हतं. मग गोड पदार्थ असणं तर शक्यच नाही. अन् ती भाकरी ठेवायला भांडंसुद्धां खापराच. तेही किती दिवसांपासून वापरांत असेल हें कांही सांगतां येत नव्हत. हॉस्टेलमधल्या गरिबांतल्या गरीब विद्यार्थ्यांलाही ह्या गरिबीची अंधुक कल्पनासुद्धां नव्हती.

“तुम्हाला नाही आवडायचं ते.” ती बाई म्हणाली.

“छे ! छे ! आवडण्याचा प्रश्न नाही. आणा मी थोडासा तुकडा घेतो.” असं म्हणत त्यानं त्या नाचणीच्या भाकरीचा थोडासा तुकडा मोडून घेतला. तिखटमीठ लावूनही कांही केल्या तो घांस त्याच्या गळीं उतरेना.

ती तसली खोली, अंधार, पाऊस, अन् नवखं ठिकाण, बेकार दारूच्या अन्

त्याची तरुण बायको ह्या सान्याच गोष्टींनी त्याचा जीव गुदमरल्यासारखा झाला. त्यांतूनही हें भयंकर गगिबीच स्वरूप त्याच्यापुढ येतांच त्याला वाटल की आपल हृदय आतां गोदून जाणार !

“ असूया-नका खाऊ-तुम्हाला नाही आवडणार तें. मला ठाऊक होतं. हें घ्या पाणी. ” एका मातीच्या भाड्यांतच त्या खीन गौतमला पाणी आणून दिलं.

स्वच्छता, स्वच्छतेचे नियम, आरोग्यरक्षण, जंतुनाश ह्या विषयांवर गौतमच बरंचसं वाचन झालं होतं. नव्या जगात बांधली जाणारीं घर अन् पाण्याच्या पुरवठ्याची साधन कशी असावीत हें सुद्धा त्यान टरवून ठेवल होत. परंतु या झोपडीत घालवलेल्या अर्ध्या तासांतच त्याला सार्वजनिक आरोग्याचं महत्त्व कधीही समजलं नसतं इतक्या तीव्रतेन तें आतां समजल.

जतू ! मानवजातीतल्या मोठ्या सख्येला जतू बनवणारे आणि जंतुमारखच राहण्यास त्यांना भाग पाडणारे ते मानवजतू सगळीकडे पसरतात ! अन् पाढरपेशा समाजाला त्यांच्याशिवाय मुळीच चालत नाही. दारूच्या गुच्यात उच्च अन् नीच सारेच एकत्र जमतात. सिनेमा, नाटकगृह आणि हॉटेल अशा ठिकाणी हा वर्ग जास्त मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. कारण त्याच्या मदतनिच पाढरपेशा वर्गाला आपली स्वच्छता राखतां येते ! माळी, धोबी...

“ रात्री दुसरीकड जायच नाही ना ? ” त्या खीनं विचारलं.

“ तोच विचार करतो आहे मी. ”

“ मग इथंच पडा कीं आजची रात्र ! ” सकाळी पाऊस पण थावेल. मग तुम्हाला सहज जातां येईल.

“ पण तुम्हाला त्यामुळं अडचण...” गौतम नेहमीच्या संवयीप्रमाणं जरा शिष्टाचार करायला गेला.

“ अडचण तर तुम्हालाच होणार. आमच काय ! आम्ही तर यातच वाढलों नी यांतच मरणार ! ही घ्या साडी. तुमचे ते भिजलेले कपडे काढून टाका नी मग झोपा ! ” असं म्हणून तिनं आपल्या अगावरची लकतरं झालेली साडी काढून गौतमला दिली. घागरा नी चोळी नेसलेली ती मजूर स्त्री एकटीच असती.

तर येवढा पोषाख सुद्धां तिनं अंगावर ठेवला नसता. पण त्या कपड्यांनाही सतरा ठिकाणीं ठिगळं लावलेलीं होती. पण तीं ठिगळंसुद्धां जागोजागीं फाटून त्यांतून तिचं शरीर दिसत होत.

तिनं चटईचा एक अर्धवट भिजलेला तुकडा आणून गौतमला दिला.

बाहेर पाऊस मुसळधार पडत होता. झोपडींत पुष्कळ ठिकाणीं पाणी गळत होतं. पाणी गळत नसलेला एक कोपरा गौतमला दाखवून त्या मजूर छीनं जरा चाजुला सहज अंग टाकलं.

गौतमनं जरा आडवं होण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे कपडे अजून तसेच ओले होते. जमिनीतली ओल त्या चटईतून सुद्धां वर येत होती. तो भितीला टेकायला गेला तर तिच्यावर डेकणांची एक रांगच त्याला दिसली. भितीजवळून सरकून तो पुन्हा जमिनीवर पडला.

फ्रेंच रेव्होल्यूशनमध्ये गरीब लोकांना एवढा खून कां चढला होता, हें गौतमला आज सूर्यप्रकाशाइतक स्पष्ट दिसलं. अशा स्थितींत राहणारीं माणसं खुनी, व्यसनी, भटकीं, गुन्हेगार होणार नाहीत तर काय होतील ?

“ थोडे पैसे आहेत खिशांत, नाही ? आतां वाजलेले मी ऐकलं. ” पडल्या पडल्याच त्या छीनं विचारलं.

“ होय. ”

“ आणा संभाळून ठेवतें. ”

“ नको. असू देत माझ्याजवळच, ”

“ अशा वेळीं पैसे घेऊन फिरतां ? कुणी मारून टाकलं मग ? ”

“ एवढ्याशा पैशांसाठीं ? ”

“ अहो, इथं तर पैशासाठीं सुद्धां माणसांना मारून टाकतात. ”

गौतम एकदम उठून बसला.

“ मग काय इच्छा आहे तुझी ? मला माहन कां टाकणार ? ”

पडल्या पडल्याच ती बाई जरा हंसली नी म्हणाली, “ छे छे छे, घाबरून नका मुळींच. त्याचं...मी असं म्हणत होतें कीं...थंडी घालवायची असेल तर....दोन रुपये असे टाका ! ”

“ दोन रुपयांनी काय होणार ? ”

“ आठ दहा दिवस जे काहीं खायला मिळेल ते खर. ”

“ अन् मग ? ”

“ तेवढ्यांत आमच्यापैकां एकालाही मजुरी मिळणार नाही का ? ”

“ अन् नाही मिळाली तर ? ”

“ तुमच्यासारखे रुपया दोन रुपये देणारे कुणी येतीलही. ”

“ घे. ” असं म्हणून गौतमनं पंचवीस रुपयांपैकीं पाच रुपयांची एक भिज-लेली नोट काढली. छन् छन् वाजणाऱ्या दोन सुट्या रुपयांपेक्षां थोडे जास्त पैसे देण्याची गौतमला इच्छा झाली.

ती बाई उठून बसली. बसल्या जागेवरूनच तिनं हात पुढं केला. जागा अगदींच लहान असल्यामुळ तिचा हात गौतमकडे सहज पोचला. तिन पांचाची नोट ओळखली. थोडीशी खुशीतच ती गौतमच्या बाजूला सरकली.

“ तिथंच झोपून राहा. ” गौतमनं आज्ञा केली.

“ बरं. देव तुमचं भलं करो. ” असं म्हणून ती परत आपल्या जागी जाऊन झोपली. गौतमला अगदीं शिसारी आली. इतक्यांत वरून पाण्याचा एक मोठा थेंब त्याच्या अंगावर पडला अन् त्याच्या अंगावर कांटा उभा राहिला.

“ तुझा नवरा जागा झाला तर ? ” गौतमनं विचारलं.

“ तो नाही व्हायचा जागा. ”

“ पण त्याची धुंदी उतरली तर ? ”

“ मग खरं तें सांगायच त्याला. ”

“ पण तो ऐकेल का ? ”

“ न ऐकून जाणार कुठं ? दाणे संपले म्हणजे सारं काही चालवून घ्यावं लागतं. ”

“ असं ? म्हणजे तुमच्या लोकांत... ”

“ तुमच्या लोकांत नी आमच्या लोकांत ! आमचं तरी मेलं हे पोट जळतय. पण ज्यांना सगळं मिळतंय त्या काय करतात विचारा ना ? ”

“ म्हणजे श्रीमंत बायका पण ? ”

“अहो, त्या क्रिसन नाहीतर कासमचा अड्डा बघा जाऊन, कित्येक चांगल्या घरच्या वायकासुद्धां तिथं येतात.

“कारण ?”

“कारण ? काम नाही धाम नाही. उद्यांची चिंता नाही, तेव्हां दुसरं काय सुचणार ?”

गौतमनं अधिक कांहीं विचारलंच नाही. आपल्याला असल्या गोष्टी वाचाल्या आवडत नाहीत, असं म्हणून सुद्धां तो वर्तमानपत्रांतल्या असल्या कांहीं गोष्टी वाचीत असे. अनीतीचे असले कुंटणखाने, असल्या जागा अमुक अमुक लक्षांत सांपडल्या आहेत, त्यांत चांगल्या घरच्या स्त्रियाही त्यांना मदत करतांना सांपडल्या आहेत, अस वर्तमानपत्रांत मधून मधून येत असे. गौतमला या माणसांची वृत्ति कळत नव्हती. त्याची एका अशिक्षित सामान्य मजूर स्त्रीने खात्री करून दिली. जगण्यासाठी धडपडणाऱ्यांना जगण्याचं साधन मिळवण्यासाठी अनीतीची प्रेरणा होते, अन् सुखसाधनसंपन्न स्थिति, रिकामपण अन् विपुलतेमुळं निरस होणाऱ्या जीवनाला अनीतिद्वाराच जागृति येते. अनीति उत्पन्न करणारी गरीबी अन् अनीति उत्पन्न करणारी श्रीमन्ती या एकाच ढालीच्या दोन बाजू !.

: १५ :

फारच थोड्या दिवसांत त्यानं जीवनाची मोठी भयंकर बाजू पाहिली. कितीतरी दिवस तो जीवनाच्या पेटलेल्या ज्वालामुखीशी खेळ खेळत होता ! सत्ता, तामसी वृत्ती, भूक, वासना, दारिद्र्य, अन् निर्लज्जपणा यांसारखी जीवनाची भयानक विवृति अनुभवणाऱ्या गौतमनं केवळ कल्पनाच म्हणून पुस्तकांत वाचलेल्या गोष्टी

आज सत्य स्वरूपांतच पाहिल्या होत्या.

प्रिन्सिपॉलची माफी मागितली असती तर ? आज तो पूर्वीसारखाच कॉलेज-मधे फिरत असता !

जखमी तरुणाला सोडून पळून जाणाऱ्या लोकांकडे तिरस्कारानं पाहून त्या तरुणाच्या शुश्रूषेसाठी न थांबतां गौतम त्या लोकांतच मिसळला असता तर ! पोलिसांनीं त्याला खुनी म्हणण्याचं धाडस केलं नसतं.

एका वृद्ध स्त्रीला अन् एका वालिकेला वांचवण्यासाठी सुरा घेऊन तो टोळीच्या समोर उभा राहिला नसता तर ? त्याच्यावर पोलीस केस झाली नसती. अन् त्याला जामीन देण्याचा अकल्पित प्रसंग आला नसता.

मित्राच्या प्रेमाचा त्यानं स्वीकार केला असता तर ? मित्राच्या आई-वडिलांनीं त्याला आपलासा करून घेतला असता नी आपल्या वैभवांत त्याला चांगलाच हिस्सा दिला असता.

एकादा शहाणा, समजुतदार, शान्त वृत्तीचा तरुण जर गौतमच्या ठिकाणीं असता तर गौतमनं जे केलं नाहीं तें सारं त्यानं केलं असतं, अन् तो सुखी झाला असता.

पण थोड मुद्धां शहाणपण न वापरणारा गौतम आज मध्यरात्री अशा भयंकर पावसांत पशुसारख्या माणसाच्या झोपडीत पशुत्व अगदी उघड्या स्वरूपांत पहात होता. अन् हें सारं तो कशासाठीं करीत होता ?

जीवनांतला ज्वालामुखी पाहण्यासाठी !

या ज्वालामुखीच्या ज्वालांतून नवीन सृष्टी निर्माण होत होती का ?

छे ! छे ! तो ज्वालामुखी अगदीं शान्त पडत होता ! अन् ही झोपडी म्हणजे जगाच्या रंगभूमीचा एक लहानसा भाग होता ! पण ही झोपडीमुद्धां सुदाम्याच्या झोपडीसारखी अदृश्य झाली अन् त्या ठिकाणीं एक भव्य महाल दिसूं लागला. त्याचं स्वप्न खरं ठरत होतं कां ? हिंदुस्थानांतल्या सगळ्या झोंपड्या नाहींशा झाल्या ? अन् सारे गरीबमुद्धां महालांत राहायला लागले ?

छे ! अजूनही ह्या महालांतून घाबरलेल्या नोकरांची धांवपळ चालूच आहे. सारा कांहीं राजविलासी थाट त्या ठिकाणीं दिसत आहे. पहारेवाले उभे आहेत.

सरबत अन् शरावाचे पेले भरभरून येतच आहेत. नर्तकीसुद्धां तिथ आहेत. तच. अन् हें सारें दृश्य दुरूनच कुणीतरी अर्धवट बेशुद्धावस्थेत असलेला राजा अगदीं भुकाळलेल्या नजरेनं न्याहाळीत आहे.

कृष्ण असेल का तो ? कीं इंग्रजांच्या छत्राखाली असलेला कुणी कृष्ण-वंशांतला राजा ? त्याचा दिवसही रात्रीलाच उजाडतो. सोळा हजार एकशें आठ ब्रिज्यांचा त्याच्या भोवती गराडा पडलेला दिसतो. कृष्णाची ही कीर्ति आज-तागायत संस्थानिकांच्या अन् जमीनदारांच्या अतःपुरांतून राखलेली आहे !

‘वाः छान् !’ गौतमचं सनातनी मन म्हणालं.

भारतवर्षाची ही गतकाळची स्मृति ! पण कृष्ण तर महान् योगी चाणक्याचा गुरू ! सुदर्शन चक्रधारी !

कृष्णानं सांगितलेला योग गीतेच्या शुष्क पठनांत विसरून गेला. कृष्णशिष्याई कौरव अजूनही मान्य करीत नाहीत—अन् कौरव आजही पृथ्वीवर जिवंत आहेत.

अन् कृष्णाच सुदर्शन ? ते आतां अहिंसक बनलं आहे. ते हातीं धरणारं आतां भारतवर्षांत कुणी राखलच नाही.

बाकी उरलंय काय ? कृष्णाच्या गोपी अन् रास !

एकाएकी त्या दृश्याच शरद् पूर्णिमेला खेळल्या जाणाऱ्या रासलीलेत रूपां-तर झालं.

अन त्या रासलीलेत कृष्णाचं रूप घेतलेले कित्येक कॉलेज विद्यार्थी गौतमला दिसले. गोपीचा अभिनय करणाऱ्या कित्येक रसिक युवतीही त्यांत होत्या. त्यांत निशा होती, अन् मित्रा पण होती. ही काय कृष्णाची रासलीला ? कीं हल्लींची रासलीला ! सस्थानिकांचे बागबगीचे नाहींसे होऊन त्या ठिकाणी हें नाटकगृह आलं कीं काय ? कीं कॉलेजमधेंच हा रासलीलेचा प्रयोग होत आहे ?

कृष्णाच्या रासलीलेची छाया विसाव्या शतकापर्यंतही पुसलेली दिसत नाही. त्याच रासलीलेला थोड्याफार नव्या स्वरूपांत दाखवणारे छायानट आजही आपल्याला आडवून येतात. महालांत, घरांत, मंदिरांत, बागेत आणि नाटकगृहांत, कुठंही पहा—हेच नट ! आपलं जीवनही नाटकीच बनलं आहे, नाही ? कागदी खोल्या जरीची वस्त्र, दाम्भिक हृदय—पण सोंग हुबेहुब नर्तकाचं !

नृत्य अन् विलासांत आमचे तरुण नट श्रीकृष्णाला पण धडे देतील इतके निष्णात आहेत, नाही ?

आठ कृपा ने नव बावडी रे लोल !

सोळसे पनिहारीनी हार,

म्हारा व्हालाजी हो !

हावा नहीं जाऊ मही बेचवा रे लोल !

(आठ विहिरी अन् नऊ बावड्यांवर सोळाशे स्त्रिया घागरी घेऊन आल्या आहेत ! हे प्राणनाथ, आतां मी कांही दही विकायला जात नाही.)

एक गोपी अन् एक गोप, असे जोडीजोडीन नृत्य अन् अभिनय करण्यात दंग झाले होते.

रासलीलेचा इतिहास लिहिला जात होता का ? दयारामच्या पौराणिक रासलीला नवीन गुजरातेंत पुन्हा खेळून गुजरात पुन्हा नवीन गोपगोपी तयार करीत होतं का ?

हलके हाथे ते नाथ महिडा बल्लोवजो

महिडानी रीत न्हीय आवी रे लोल !

गोळी नंदाशे नाथ चोळी छटाशे

मोतिडानी माळा म्हारी तुटशे रे लोल !

(हे नाथ, अगदी हलक्या हातांना हे दही घुसळा. असा धसमुसळेपणा करूं नका. नाहीतर दह्याच मडकं फुटून माझी सारी चोळी भिजून जाईल—अन् माझी मोत्याची माळही तुटून जाईल.)

बाजारांतून विकतच दही मागवून तें यंत्रांनं घुसळणाऱ्या तरुणी आपल्या तरुण जोडीदारांचे हात धरून दही घुसळण्याचा अभिनय करीत होत्या. लोभित नजरेनं पुरुष जोडीदार ' चोळी भिजेल ' हा स्त्रियांचा अभिनय आपल्या नजरेत सांठवीत होते.

कृष्णाची रासलीला विसाव्या शतकाच्या नास्तिक युगांत पण थांबली नव्हती. टिपण्यांचा खडखडाट एका बाजूनं ऐकूं आला अन् ...

“ जय जय गरवी गुजरात ! ”

दुसऱ्या बाजूनं ऐकायला आल.

“थांबा, थांबा ! अजून रासलीलेचं शेवटचं दृश्य पाह्यचं आहे. ह्या नृत्यांतच गुजरातचा गौरव सांठलेला आहे. आपण प्रभातफेऱ्यामुद्दां रूक्ष भासूं देत नाहीं.”

पांढऱ्या स्वच्छ खादीच्या पोषाखांत नटलेले रसिक तरुण तरुणी देशाभिमान जागृत झाल्यामुळं जनतेतसुद्धां ती जागृति उत्पन्न करण्यासाठीं प्रभातफेऱि भाग घ्यायला निघाले होते. ते दृश्य फारच मोहक होतं. तें गीतही कानाला मोठं गोड वाटत होतं. त्याबरोबर पेटीचे स्वरही ऐकूं येत होते.

सर्वात पुढे लहानसे चरखे हातीं घेऊन दोन सुंदर—किंवा सुंदर भासणाऱ्या तरुणी एक गाण म्हणत होत्या.

धीमो धीमो चाले रे,

मीठो मीठो गाजे रे,

रुडो मारो रेंटीयां हो जी,

(हळुहळू फिरतो, गोड गोड गरजतो, माझा हा चरखा किती सुंदर दिसतो !)

चाळीसएक तरुण तरुणींचा जमाव त्या गीताचा प्रतिध्वनि उमटवीत होता.

ए रेंटियामां निकळे देशोदयना तार !

ए तारे तारे भाळूं भारतनो उद्धार

धिमो धिमो चाले रे !

(ह्या चरख्यावर देशाच्या भाग्योदयाचं सूत निघत आहे, अन् त्या प्रत्येक दोऱ्यांतून मला भारताचा उद्धार दिसत आहे.)

त्या चरख्यावर खरोखरीच हळुहळू सूत कातलं जात होतं. पण तें सूत कांहींतरी विलक्षण जादू झाल्याप्रमाणं त्या दोन्ही तरुणींच्या मागून चाललेल्या त्या देखण्या तरुणांना वरमालेसारखं आर्लिगून घेत होतं.

वरमालेनं ते दोघेही तरुण शोभून दिसूं लागले, तेव्हां त्या साऱ्यांनीं थांबून ‘ वंदेमातरम् ’ हे गीत म्हणायला सुरुवात केली. ‘ वंदेमातरम् ’ हें गीत म्हणतांना साऱ्यांनीं अगदीं गंभीर चेहरे करून जमिनीकडेच दृष्टि लावली पाहिजे असा एक नियमच होऊन बसला आहे. नियम कांहींही असो, पण अशा तऱ्हेचं मूर्तिपूजक गीत धर्ममार्तंड मुसलमानांना सहन होणं शक्यच नव्हतं.

“ थावा, बद करा ते गाँत ! आमच्या नमाज पडण्यांत व्यत्यय येतो.” एका मशिदीतून एक मुसलमान टोळी धावून आली, अन् तिच्या पुढाऱ्यांनी हुकूम केला.

“ नालायक, काफर, सत्तेत तर आम्हाला कांहीं भाग देत नाहीत आणि वरून खुदाच्या बंदगीतून तुम्ही आम्हाला अडवणार काय ?” दुसऱ्या एका पुढाऱ्यानं म्हटलं.

“ अय परवरदिगार—आमच्या हातांत एवढी शक्ति दे की दुश्मनाचा मारून भुका— ” सगळ्यांत धिप्पाड अशा तिसऱ्यानं काठी उगारून खुदाची मदत मागितली.

“ अरे बावांनो, तुम्हाला वाईट वाटत असेल तर हें गीत आम्ही आतांच थांबवतो. एवढंच नाही तर आसपास कुठं आमचीं देवालय असलीं तर तीं सुद्धां उचलून आम्ही दुसरीकडे नेतो.” प्रभातफेरीतल्या एका नरवीरान उत्तर दिलं.

“ आम्ही गुणी गुजरातचे सतान आहोंत. आम्ही कधीही कुणाला दुखवणार नाही. ” दुसऱ्या एका नेत्यानं माघार घेत म्हटल.

“ कसल गुजरात ?” मुसलमान पुढाऱ्यानं प्रश्न केला.

“ वेडगळ गुजरात.” दुसऱ्या एका मुसलमानानं हंसत उत्तर दिलं. तो मुसलमान स्वतः गुजरातेतलाच रहाणारा होता. त्याच्या सात पिढ्या गुजरातच्या अन्नावरच वाढलेल्या होत्या. तो एक बाडगा मुसलमान होता. पण मुसलमान धर्म स्वीकारतांच एक मवाळ गुजरातीही एक मोठा बहादूर होऊन जातो. आणि गोऱ्या टाचेखाली चिरडलेल्या भ्याड परदेशी मुसलमानी राजांशी संगनमत करून पाकिस्तान मिलवण्याची मोहक मनोराज्यं करतो. तो मुसलमान गुजरातला कां नाही शिब्या देणार ?

टोळीतल्या लोकांनी विकट हास्य केलं. निर्मळ मनाच्या त्या गुजराती स्त्री-पुरुषांनी आपली पावलं मोठ्या कलात्मतेनं माग घेतली.

“ काय गात होते ते हिंदु लोक ? ” एका मुसलमानानं विचारलं.

“ हिंदु ? अहं ! गाणं, बजावणं, नाचणं या चैनी आपल्यासारख्या मंस्त लोकांनींच कराव्यात ! गवैये पहा, वज्रवैये पहा, सारे आपलेच ! खांसाहेब अल्लादियाखा, खांसाहेब अबदुल करीमखां, खांसाहेब फैयाझ बां !.....”

“ अरे देखो तो सही. वार्जीद अल्लीशाह येतोय्. ”

“ बस्स ! आतां रंग भरणार ! ”

“ आणि नाच ! ”

वा ! पुन्हा मोगलाईची ज्योति पेटली. प्यारा मुसलमानी भप्पकेबाज पोषाख करून एक तरुण पायांत चाळ बांधून नाचतांना दिसला. कथ्यक नी कथाकली नृत्यावर कॉलेजमधें एका तरुणाचं सप्रयोग चाललेलं व्याख्यान गौतमनं दगा करून उधळून लावल होतं. एक दगड मारून याही मुलाचा नाच बंद करावा अशी गौतमला इच्छा झाली. त्यानं तसा दगड उचललाही.

“ ए, काय चालवलं आहेस ? हें दिव्य नृत्य तूं थांबवणार ? ” एका माणसानं त्याला आडवून म्हटलं.

“ दिव्य नृत्य ? पायांत बेड्या खिललेल्या आहेत नी नाचायचंय त्याला ! पंड ! ” गौतम चिडून ओरडला:

एकाएकी स्वतःभोवतीं गोल फिरत टाळ्या वाजवीत एक हिजड्यांचं टोळ बाहेर आलं. पुरुषार्थीचं एक व्यंगचित्र ! मोठ्या भसाड्या आवाजांत त्यांनीं बायकी लकबेनं गायला सुरवात केली.

“ आवो भवानी मा !

भवानी मा गरबे रमवा आवोजो.

हुं केम आवू रे सहिपर एकली.”

(‘ भवानी आई, सर्वांत अगोदर गरबा खेळायला या ! ’ त्यावर ती म्हणते, ‘ पण सखे मी एकटी कशी येऊं ? ’)

“ काय ? यांत सुद्धां हिदूनाच पहिला मान ? आम्ही थोडाच मिळू देणार तो ? शेराला स्वव्वाशेर आहोंत आम्ही ! ” एका मुसलमानानं दंड ठोकून जाहीर केलं.

अन् हिंदु हिजड्यांच्यापुढं सुरवार, पैहरण, जाक्रीट अन् रंगीत ओढण्या घेंतलेलं मुसलमान हिजड्यांचं एक टोळ कबर हालवीत त्यांच्यापुढं प्रगट झाल.

“ आम्ही ढोलकं वाजवायचं ना ? ” आनंदानं एका हिंदु हिजड्यानं विचारलं.

हिंदुमुसलमान ऐक्य या दृश्यांत पूर्णपणं दिसत होतं.

हा हिंदुस्थान ! हा गुजरात ! कडकड दांत चावून हातांतला दगड गौतमनं त्वेषानं त्या टोळीवर फेकला.

अन् त्याचे डोळे एकाएकीं उघडले.

कुठं होता तो ?

त्या झोपडीतच ! ती मजूर स्त्री अजूनपर्यंत निजलेलीच होती. अत्यंत घाणेरड्या, उग्र दर्पांमुळं त्याचा जीव गुदमरला. तें सगळं त्याला असह्य झालं.

तो एकदम उठला. अन् कसलाही विचार न करतां खोलीच्या बाहेर आला.

हिजड्यांचा नाच तमाशा अजून चाललेलाच होता. भ्रम कोणता ? स्वप्न कोणतं ? नी सत्य कोणतं ?

चक्रधारी कृष्णाची रासलीला खेळणारा हिंदु टाळ्या पिटणारा षढ बनला.

अन् मुसलमानही त्यांचच अनुकरण करणार का ? अन् हे हिंदवासी !

त्याच्या डोळ्यांपुढून त्या नर्तकांची टोळी हलत नव्हती.

कशी हलणार ? कारण हाच छायांनट साऱ्या हिंदुस्थानच्या नकाशावर नृत्य करतो आहे !

: १६ :

उषेची-लाली वादळाखाली झाकली जात होती, तरी सुद्धां दिवस उजाडल्याचं समजत होतं. गौतमचं मन अजूनही भ्रमत होतं. मजूराला झोपडीत पडलेलं स्वप्न अजून त्याच्या मनांत घोळतच होतं. कृष्णाच्या रासलीलापासून सुरू झालेली रासलीला गुजरातच्या हिंदुमुसलमानांच्या नामदर्पणाच्या ऐक्या-

पर्यंत खेळ खेळत होती !

पण हें सारं स्वप्न तरी कस म्हणायचं ? झोपेत असतांना सत्यच वेगवेगळ्या स्वरूपांत येऊन त्याला हालवून जागं करीत होतं. हिन्दुस्थानच्या नसानसांतून त्यानं पाहिलेला ' छाया नट ' खेळत असला तर ? कॉंग्रेसच्या आसऱ्यानं पुढं येऊन, त्याच कॉंग्रेसला मागल्या पायी लाथ मारून, प्रधान, बडे अधिकारी अन् गव्हर्नर म्हणून मिरवणारे हिन्दुस्थानी आज हिन्दुस्थानांत फिरतांना दिसत नाहीत, असं थोडंच आहे !

मेघांची गर्जना झाली अन् वीज चमकली.

गौतमही मनांत चमकला.

तो स्वतःच हिंदुस्थानच पारतन्त्र्य वाढवणाऱ्यांपैकीं एक बनला तर ?

त्याच्या अगावर शहारे आले. कशामुळं ? विचारामुळं की थडीमुळं ?

एकाएकीं त्याच्यांत चैतन्य आलं. विलासी, देशद्रोही, कृतघ्न यांची छाया त्याच्या सन्मुख हालत होती. पण त्यांतली एकही छाया, एकही भूत, गौतमच्या देहांत संचारूं शकलं नव्हतं. गौतमची कसोटी होत होती पण गौतम अजून एकाही सत्तेपुढं वांकला नव्हता. पोलीस, प्रिन्सिपॉल, कलेक्टर, गुड, दंगेखोर ह्या सान्यांशीं त्यानं निर्भयपणे सामना केला होता. अन् तोच मार्ग त्याच्यासाठीं योग्य होता.

अन् त्यामुळं त्याचं कोणतं नुकसान झालं होतं ?

शिक्षण ! म्हणजेच सांस्कृतिक गुलामगिरी !

नोकरी ! म्हणजे आर्थिक गुलामगिरी !

प्रतिष्ठा ! म्हणजे सामाजिक गुलामगिरी !

पण त्यानं भिळवलं काय होतं ?

निर्भयता ! सरकार, पोलीस किंवा गुंड ह्या कुणाचीच भीति त्याला वाटत नव्हती. दंगेखोरांच्या टोळ्यांना तो डरला नाही.

स्वाभिमान ! प्रिन्सिपॉल, कलेक्टर, किसन अन् धनाढ्य भगवानदासच्या तो पायां पडला नाही.

आत्मविश्वास ! निरर्थक जगण्यासाठीं तो जन्मला नव्हता.

स्वातंत्र्याचं मंदिर रचतांना एकदोन विटांचा हातभार तो खात्रीनं लावूं शकला असता.

सामर्थ्ये ! बाहुबल वापरणं त्याला सुलभ झालं होतं—दुखापतीचं भय त्याला राहिलं नव्हतं.

कारण जखमेपेक्षां जखमेची भीतीच अधिक भयंकर असते. कारण जखम ही केव्हाही सद्यच असते.

स्त्रीसौंदर्य पाहूनही तो चळला नव्हता—अर्थात् स्त्रियांचं सौंदर्य त्याला आवडत नव्हतं अस तर म्हणतांच आलं नसतं ! त्याच्या पुरुषी दृष्टीला स्त्री ही लोभनीयच दिसत होती. मग ती मोहक दिसणारी सुमित्रा असु दे, किंवा झोपडीत पुरतं वस्त्रही नसलेली मजूर स्त्री असु दे.

आपल्या आवडत्या सौंदर्याच्या आधीन व्हायचं, त्या सौंदर्यप्रवाहांत वाहून जायचं, ह्या दुर्बल वृत्तीला त्याच्या हृदयांत तिळमात्र स्थान नव्हतं. परंतु केवढी प्रबल शक्ति असते त्या सौंदर्यात.

अन् एका रात्रीं मूर्तिमत गरीबीचा त्याला प्रत्यय आला.

ह्या गरिबीतुनच, रोग, व्यसन, अनीति, गुन्हे अन् अशान्तीची जगत्—व्यापी वेल वाढत असते. अन् धनिक ही वेलच स्वतःच्या निवासस्थानावर आच्छादन म्हणून पसरतात, अन् तिच्याखाली विश्रान्ति घेत असतात. ही वेल म्हणजे थंडावा देणारी, फुल अन् सुगंध देणारी वेल नसून पेटती आग आहे ह्याची शुद्ध मानवजातीला केव्हां येणार ? दुसऱ्यांच्या जवळ नाहीं तें आपल्याकडेही असुं नये, अशी वृत्ति माणसांत जोपर्यंत उत्पन्न होत नाहीं, तोंपर्यंत सपत्ति, साधन अन् समृद्धि हें सार आगीच्या ठिणभ्याच समजल्या पाहिजेत.

चालतां चालतां सूर्योदयही होऊन गेला होता. पाऊस केव्हांच थांबला होता. तरीही अद्याप सुरे धेऊन लपत छपत फिरणारे गुंड किंवा त्यांना घाबरणाऱ्या म्याड गुजराथ्यांच्या टोळ्या अजून दृष्टीस पडत नव्हत्या.

“कुठ निघालास ?” गौतमच्या खांद्यावर हात ठेवीत कुणीतरी विचारलं. त्यानं पाहिलं तों किसन पहिलवान त्याच्याबरोबर चालत होता.

“कुठं जावं तेंच कळत नाहीं.”

“माझ्याबरोबर चल, मी तुला एक अस्सल गुड बनवतो.”

“अनीतीचे अडे पण तुम्ही भरवतां ना ?”

“अरे, असलं नीति-अनीतीचं वेड काढून टाक डोक्यांतून ! आपल्या शरीरा इजा होणारी गोष्ट अनीति, दुसरं कांहीही केलंत तरी नीतीच ! समजलं ?”

गौतमला चांगलं समजलं. ह्या गुंडाची नीतीची कसोटी किती योग्य होती ती त्याला कल्पना आली. माणसांनी एवढी जरी नीतीची व्याख्या पाळली तर च्यांत केवढा फेर पडेल !

“मी भगवानदासच्या घरून रात्रीच निघून आलों.”

“तें कळलं मला, म्हणूनच तुला पाह्यला निघालों. आतां काय विचार हे तुझा ?”

“पोलीसांच्या स्वाधीन व्हायचं.”

“कशासाठी ?”

“भगवानदास मला जामीन राह्यलाय.”

“अरे, गेले तर गेले त्याचे पांच हजार. तेवढ्यानं कांही तो मरत नाही.”

“पण दुसरं जाणार तरी कुठं ?”

“तुझी मर्जी असली तर मी तुला असा कांही बदलून टाकीन की तुझा तूं तःलाही ओळखणार नाहीस. पण माझ्याबरोबर मात्र राहावं लागेल तुला !”

“तुम्ही जें काम करतां त्याला माझा विरोध आहे.”

“म्हणजे अस सांगना की तुला देशसेवा करायची आहे ?”

“हो.”

“पण तुझ्या त्या देशसेवेमुळं तुला काय सहन करावं लागलं ह्याची तुला गीव आहे ना ?”

“ती जाणीव मला करून देऊं नका.”

“तेवढ्यानं काय झालय ? कैदखाना नी उपासमार ह्या दोन गोष्टी तूं अजून झेल्या नाहीस.”

“म्हणून तर पोलीसांच्या स्वाधीन होणार आहे.”

“गौतम, तुझ्यासारखे कित्येक तरुण मागं हटले आहेत. हिन्दुस्थानला

मन्च्या सेवेची गरज नाही. इथल्या नालायक प्रजेचा अधःपात कोणी सुद्धा टाळू शकणार नाही.”

“कशावरून म्हणतां तुम्ही हें ?”

“माझ्या स्वतःच्याच अनुभवावरून. तुझ्यासारखा मी पण एक देशसेवक होतो. पण सेवेतून ह्या गुंडगिरीत आतां दाखल झालोंय.”

“ कारण ? ”

“ ह्या देशाला सेवा नको आहे. ”

“ म्हणूनच सेवेची जास्त गरज आहे. ”

“ बरं ! तुझी मर्जी ! तरुण पोरं कधीच ऐकत नसतात. पण ही संधी दवडणेस तर सारंच संपलं म्हणून समज ! ”

“ तें कसं ? ”

“ तुला कॉलेजांत दाखल व्हायचं असेल तर तें सुद्धां मी करीन. ”

“ अं हं. ”

“ बरं, ह्या आरोपांतून सुटायचं असेल तर तें पण माझ्या हातीं आहे. ”

“ असं ? सत्ताधीश तुम्ही की सरकार !

“ तूं शिकलेला आहेस, नाही ? ”

“ हं — साधारण. ”

“ वाचनही खूप करित असशील, खरं ना ? ”

“ हं. वाचतो तसा. ”

“ पश्चिमच्या स्वतंत्र देशांत सुद्धां राजसत्ता गुंडांना आश्रय देते हें तुला माहित आहे का ? ”

“ म्हणतात असं काहीजण, पण मला तें तितकंस खरं वाटत नाही. ”

“ निवडणुकीच्या किंवा इतर सभांत भाषण करतांना ह्या पुढाऱ्यांच्या भा उधळून लावणं, किंवा चालू देणं गुंडांच्या हातीं असतं, हें कधी तूं ऐकलं आहेस का ? ”

“ हो, ऐकलंय खरं ! ”

“ अन् मतं विकली जातात हें आहे का तुला माहित ? ”

“हो. माहीत आहे.”

“धाक, धमकी अन् शिफारसही त्यांत असतेच, नाही का ? ”

“होय.”

“अन् तरी सुद्धां त्याला लोकसत्ता म्हणायचं ? ”

“हिदुस्थानच्या समाजसत्तावादापेक्षां ते जास्त बरं ! निदान लोकांच्याकडे जाऊन तरी त्यांची मत घेतली जातात.”

“बरं, आपल्याकडेही आतां तेंच होणार आहे. लोकसत्ताक राज्याचं तत्व आतां मीही हातीं घ्यायच ठरवलय ! ”

“म्हणजे ? ”

“अप्रतिष्ठित गुंड बदलून प्रतिष्ठित गुंड बनायच ठरवलंय मी.” किसन हंसत म्हणाला.

“ कारण ? ”

“ सत्ता वाढावी म्हणून. ”

“ पण हे सारं मला कां सांगतां ? ”

“ कदाचितं मला तुझा उपयोग होईल. ”

“ तो कसा ? ”

“ एक वर्तमानपत्र मिळवलंय मी. तू करशील का मदत मला ? ”

“ कसली मदत करायची ? ”

“ मी सांगेन तसं लिहायच. ”

“ माझ्या मनाविद्ध असलं तरी लिहायचं ? ”

“ तसं आतां फारसं व्हायचं नाही ? ”

“ प्रजासत्ताकवादावर लिहायचं आहे. नी कांही पुढाऱ्यांचीं बिंगं बोहर फोडायची आहेत ! ”

“ म्हणतां तरी काय ? तुम्ही पत्र काढणार ? ”

“ होय, अन् मग तुला पाहिजे त्यांच्यावर टीकेची झोड उडव ! ”

वर्तमानपत्र म्हणजे राज्याचा चौथा खांब ! अन् तो खांबसुद्धां असा पोकळ नी जीर्ण होणार ? सारीकडे अशुद्धि ! चव्हांकडे भेकडपणा अन् इष्यां, गुंडगिरी ! सेवे-

साठी घेतलेली चौपदरी उघडून पहावी तर त्यांतही हेच ?

एक मिरवणूक येतांना दिसली, लग्नाची नव्हे—मृत्यूची. कुण्या एका जखमी तरुणाच्या मृत्यूनंतर त्याची स्मशानयात्रा काढली होती. पोलीसही बरोबर होतेच ! त्याच्या अगदी जवळच्या नात्यांतली माणसं अश्रु टिपीत चालली होती. स्मशान-यात्रेत फारशी माणसं दिसत नव्हती. मृत्यु जर जातीजातीतलं वैमनस्य वाढवण्यास कारणीभूत होत असेल तर त्यालाही तोड लपवूनच चालावं लागत.

कांही कुत्रे अन् थोडी दरिद्री दिसणारी पोरबाळंहा त्या लोकांच्या मागं धांवत होती. मोठ्या मिनतवारीन त्या लोकाना तिरडीच सामान मिळालं होतं. जिवंत-पणीं काय वाटेल ती स्थिति असली तरी मेल्यानंतर त्या मृतात्म्याला शांतता. लाभावी ह्या हेतूनं त्याच्या कांही मित्रांनी पोलीस रक्षण बरोबर घेऊन, एका मिठाईवाल्याचं दुकान त्याला उघडायला लावून थोडी जिलबी विकत घेतली होती. अन् ती जिलबी स्मशानयात्रेच्या मागून धांवत येणाऱ्या त्या कुत्र्यांकडे अन् त्या दरिद्री पोरंकांडे फेकली जात होती. अन् ती चिखलांत लोळलेली जिलबी घेण्यासाठी त्या पोरंकी अन् कुत्र्यांची जणू चढाओढ लागली होती. त्या पोरंकी धांव त्या कुत्र्यांच्या धांवपेशां केव्हांही कमी नव्हती. काचित् त्या पोरंमधें अन् कुत्र्यांमधें जिलबीची खेचाखेच होत होती. कुत्र्यांच्या तोंडी गेलेली जिलबी अर्धीमुर्दी खेचून काढून ती पोरं मिठाई खाल्ल्याची तृप्ति मिळवीत होती.

शवाच्या मागून उधळण्यांत येणारी मिठाई ! अन् त्याच्या मागं धावणारीं गरीब मुलं ! तीही कुत्र्यांच्या तोंडून ओढून घेऊन खातात ! प्रेतावर घातलेल वस्त्र सुद्धां माणसानं उपयोगांत आणावं इतकी दीनता !

हिंदुस्थानच्या अधःपाताचं यापेशां ते आणीक काय प्रमाण असुं शकणार ? हिंदुस्थानची सारीच मिठाई शवावर तयार केलेली असते. चौतीस कोटी मृत्यूंवर एखाद्या कोटी माणसांना मिठाई मिळत असते. हें जग माणसांचं की राक्षसांचं ?

“ पहिलवान, पहा तें दृश्य ! ” गौतमनं म्हटलं.

“ पहाण्याची काय जरूर आहे ? आपल्यांत आणिक थोडासा फरक पडला तर आपणही असंच करूं ! भूक म्हणजे काय ते तुला माहीत आहे ? ” किसननं विचारलं.

“ नाही. त्याचा अनुभव घ्यायलाच मी कैदेत जाणार आहे. ”

“ कैद पुष्कळ चांगली. त्याहीपेक्षां भयंकर दृश्य मी तुला बाहेर दाखवतो. ”

“ आत्महत्या करण्यासाठी पुरे आहे इतकंच. ”

“ जीवनाचा मोह विलक्षण असतो. तो आत्महत्या नाहीं करूंदेत. ”

“ पण मला कैदखाना पाह्याच. ”

“ तो पहाण्यासारखा नाही. अन् तिथं कांहीं सत्याग्रहीसारखं तुला नाहीं सुख मिळायच. ”

“ मला सारं हिंदुस्थानच जिवंत कैदखान्यासारख भासतं आहे. मी गोंधळून गेलों आहे. तिथ गेल्यानं तरी मला कांहीं प्रकाश मिळेल. ”

“प्रकाश मिळतो चंद्र, सूर्य नी विजेचा. दुसरे सारे प्रकाश कृत्रिम असतात. ”

“म्हणजे काय देशाला...”

“अरे मूर्खा, कुणाचा देश नी कुणाचं काय ? जगायचं तितकं सुखानं, उत्साहानं जगावं. दुसऱ्यांचा उद्धार करणारे सारेच असे गोंधळून जातात !”

“खरे श्रमजीवि मला कैदेत पाह्यला सांपडतील. ”

“वरं ! दोन वर्ष पाहून ये तर. चल, मी नेऊन पोचवतो तुला. ”

“कशाला तुम्ही येतां ?”

“अशा रितीनं तुझा मला उपयोग होईल. ”

“तो कसा काय ?”

“कलेल पाह्यल्यावर. ”

किसन अन् गौतम पोलीस चौकीवर पोचले. वाटेत एका चांगल्याशा हॉटेलांत किसननं त्याला चहा फराळ दिला. पुष्कळशीं हॉटेल् बंदच होती. परंतु गुंडांच्या साह्यानं अन् रक्षणानंच चालत असलेलीं दोन चार हॉटेल् उघडी होती. हिंदुमुसलमान दंगेखोर सुरे भोसकून, घरं जाळून, दगड फेंकून किंवा मारा-मारी करून परत फिरत व अशा हॉटेलमधें येऊन चहा बिस्किट खात, विश्रांति घेत पुढचे व्यूह रचीत.

“ या पहिलवान ! फार दिवसांनीं दिसलांत ! ” पोलीस चौकीत शिरतांच किसनचं स्वागत झालं.

“ या लोकांच्या दंग्यांत कुठ बाहेर पडायला मिळतं ? फौजदारसाहेब आहेत का ? ”

“ होय आहेत. आंत जा ना. तुम्हाला कशाला हवीय परवानगी ? ” शिपायानं उत्तर दिलं.

आंतल्या एका बेताचंच फर्निचर असलेल्या खोलींत एका आरामखुर्चीवर फौजदारसाहेब अर्धवट झोपेत पडले होते. समोरच्या हॉटेलांतून अजून तिसऱ्या वेळचा चहा आला नव्हता. किसनला पहातांच ते एकदम उठून बसले. कांहीं तरी महत्वाची बातमी त्यान आणली असणार याची त्यांना खात्री होती.

“ घ्या साहेब हा तुमचा गुन्हेगार. पळून चालला होता. त्याला संभाळा. ” किसननं आत जातांच म्हटलं.

“ कुठला गुन्हेगार ? ”

“ भगवानदास जामीन राहिले आहेत तो ! बडा वस्ताद आहे बुवा. रात्रीचा पळून गेला होता. ”

“ अरे हो. सारी रात्र जीव खाल्लाच माझा त्या भगवानदासानं. सारीकडनं तपासावर तपास. राखला होता कशाला जामीन माझा हा सासरा ? ”

“ करा फोन त्याला, नाही तर दुपारपर्यंत त्याचं हार्टफेल होईल. ”

“ हें सारं पैसेवाल्या लोकांचं तुफान मूळ कारण असतं. त्यांचा कुणी गाडीवाला, कुणी घोडेवाला कुणी शोफर, सारे या दंग्यांत. वरून त्यांची जामिनकी घायला तयारीच ! अन् मागाहून ओरड करीत बसतात पोलीस कांहीं करीत नाहीत म्हणून. ”

“ घ्या याला ताब्यांत. मी आतां रजा घेतों तुमची. ” किसन म्हणाला.

“ अहो बसा की जरा ! जरासा चहा तर घेऊन जा. हा तो कॉलेजियन् आहे तो ना ? ”

“ होय. ”

“ हरताळवाला ? ”

“ हं. ”

“ त्या खून केसमध्ये वांचला नाही कां ? ”

“ होय ! जरा काळजी घेतली पाहिजे ! ”

“ अजून मिसरूड मुद्दां फुटली नाहीं तो हे धंदे ! ”

“ आजकालच्या मुलांना मिसरूड फुटतच नाहीं मुली. जाऊं या ना त्यांच्या गोष्टी ! त्यांना राज्य ध्यायचंय राज्य. ”

“आईबापांचे पैसे ! चैन करायची कॉलेजांत. अन् तेवढ्यानं नाहीं समाधान झालं म्हणजे असले उद्योग करायचे ! कुणाच्या बापाची दिवाळी ? म्हणे राज्य करायचंय ! कळेल आतां काय तें ! ” असं म्हणून तिरस्कारानं फौजदार हंसले. किसननेही त्यांना हंसून अनुमोदन दिलं.

किसनची युक्ति गौतमच्या ध्यानांत आली. गौतमला पोलीस चौकीवर यायचंच होतं. त्याचा फायदा घेऊन आपणच गौतमला पकडून आणल्याच आविर्भाव आणून तो फौजदारसाहेबांचा विश्वास वाढवीत होता.

कीं मग जाणून बुजूनच किसन त्याला ज्यास्त गुंतवीत होता ?

“भी काय करायचं आतां ? गौतमला या संभाषणांत आपली भूमिका कळेल म्हणून त्यानं विचारलं.

“ तुम्हांला कीं नाहीं, आतां हारतुरे घालूं. समजलं ना ? अरे चांदमिया, बसव याला बाहेर. जरा वेळानं घेऊं याची जबानी. ” फौजदारसाहेबांनी आज्ञा केली अन् चांदमिया त्याला घेऊन बाहेर गेला.

शिपायाबरोबर तो बाहेर येऊन एक तासभर बसला. गुन्हेगाराला कांहींच बसायला साधन ठेवलेलं नसतं. अगदींच कांहीं न करतां मुकाब्यानं बसून राहण. निदान न वाचतां मुकाब्यानं बसून राहणं ही सुशिक्षित तरुणाला एक शिक्षाच असते. वर्तमानपत्रं विकणाऱ्या पोऱ्याकडनं घेतलेलं वर्तमानपत्र सारे पोलीस मिळून वाचत होते. गौतमला वर्तमानपत्रं वाचण्याचं व्यसनच होतं. त्याच्याकडून नकळत तें वर्तमानपत्र मागितलं गेलं. परन्तु गुन्हेगाराला वर्तमानपत्र देण्याची फारशी गरज पोलिसांना वाटली नाहीं, हें स्वाभाविकच होतं.

गौतमला एक तासभरानं फौजदाराकडे नेण्यांत आलं. तिथं त्याची जबानी झाली.

किसननं फौजदारासमोर पुन्हां गौतमला विचारलं,

“ कां अजूनही सुटायचं का ? ही शेवटली संधी आहे. कां राह्यचंय इथं ? ”

“ खरं तेंच सांगणार मी. मग त्याचे काय हवे ते परिणाम झाले तरी मला त्याची पर्वा नाही. ”

“ चालुं या फौजदासाहेब तुमचं काम. आपल्या दोघांनाही त्यांत फायदा आहे. ”

गौतमनं जें जें घडलं तें तें सारं खरं सांगितलं. खरं बोलणं माणसाला प्रत्येक क्षणाला गुन्हेगार ठरवात असतं. चतुर फौजदारानं अशा कांहीं पद्धतीनं प्रश्न विचारले कीं गौतम चटदिशीं गुन्हाच्या जाळ्यांत सांपडला जावा. गौतमची केस लवकरच कोर्टांत दाखल केली गेली अन् चारपांच दिवसांत त्याच्यावरचं कामही सुरू झालं.

: १७ :

गौतमला ते पांचसहा दिवस म्हणजे पांच सहा वर्षांसारखे वाटले. कच्चा कैदी म्हणून दुसऱ्या किती तरी गुन्हेगारांची सोबत त्याला मिळाली होती. खोली एकच होती. त्यांत त्याला किती तरी नवीन गोष्टी समजल्या. एकजण चटकन् पळून जाऊं शकला नाही म्हणून पकडला गेला होता. दुसरा रस्त्यानं सहजच जातांना पकडला गेला होता. तिसऱ्याला तर डॉक्टरकडे जात असतांना पकडलं होतं. चौथा खरोखरीच चिड्डन सुरा घेऊन बाहेर पडला होता. पांचव्यानं टोळ्यांवर मिरचीची पूड टाकली होती अन् सहाव्यानं तर आपल्या बोटांतली आंगठी टोळ्यांना काढून देऊन आपला जीव वांचवला होता. अन् तरी सुद्धां पोलिसांनीं या साऱ्यांना

बदमाश म्हणून पकडलं होतं. एक सुद्धां अंमलदार किंवा अमलदाराचा मुलगा, सावकार किंवा सावकाराचा मुलगा, साहित्यिक किंवा साहित्यिकाचा मुलगा पकडलेल्या टोळीत नव्हता.

कचित् एखादेवेळीं वर्तमानपत्र हातांत येई, अन् पहारेकरी आपआपसांत बोलत. त्यावरून दंगा शमण्याची चिन्हं दिसत होती. पुढाऱ्यांविरुद्ध अगदीं तिखट टीका येत होती. महासभेच्या स्थानिक पुढाऱ्यांपैकीं दोघांतिघांच्या मोटारीच्या कांचा फुटल्या. होत्या. लगेच धावत दवाखान्यांत जाऊन त्यांनीं जखमी झाल्याशिवायच शुश्रूषा करून घेऊन चार पांच धोक्याचे दिवस कात्पनिक आजारांत काढून विश्रांति घेतली. शांतता समितीची ताबडतोब स्थापना झाली अन् पोलीस सरक्षण घेऊन हिंदुमुसलमान लत्यातन जाऊन, नुकसानीबद्दल सहानुभूति दाखवून अन् पुढच्या शान्ततेसाठीं आश्वासन देऊन, अफवांवर विश्वास न ठेवण्याचा अगदीं मोलाचा सदेश साऱ्यांना दिला गेला. तरीसुद्धां मुसलमान पुढारी अन् हिंदु पुढारी परस्परांचीं माणसं किती मेलीं याची गुप्त रितीन बातमी मिळवून मनांतल्या मनांत खूप होत होते ! हिंदुमुसलमान विद्यार्थी एकत्र जमून मिरवणुकी काढायला लागले, अन् फोटो काढून घेण्याच्या सतत तयारीत असलेले छबकडे बॉयस्काऊटही गरज नसलेली व्यवस्था करण्याची लुडवुड करून सर्वांच्याबरोबर मोठी सेवा केल्याच समाधान मिळवूं लागले. उत्साही, अभिमानी गुजराती तरुणांनीं प्रामाणिकपणानं दहापंधरा दंडबैठकी घालून आरशांत पाहून आपले स्नायु वाढल्याची खात्री करून घेऊन सहाव्या दिवशीं पुढच्या दग्यासाठीं व्यायाम करायचं तहकूब केल. दग्याच्या वेळीं ज्यांची सावलीसुद्धां पडली नव्हती अशीं हीं सारीं माणस दगा शान्त होतांच जागीं झालीं अन् दगा शांत करण्याचं सारं श्रेय आपल्याकडे घेऊं लागली.

अन् एके दिवशीं शिपाई कच्च्या कैदेतून गौतमला कोर्टांत घेऊन गेले.

सत्तासलामत न्यायाधिशाना, अन् धनसलामत वकिलांनाहि सात्त्विक संताप आला हाता. त्या कायदेवीरांनींही अस्तन्या चढवून बदमाशांना कडक शिक्षा करण्याचा निश्चय केला. तरीसुद्धां साक्षीपुराव्याचं बंधन त्यांच्यावर होतंच. मात्र अनक प्रश्न विचारणाऱ्या अन् ऐकणाऱ्या कुणा न्यायाधिशानं अजूनपर्यंत आपल्या

स्वतःलाच एक प्रश्न विचारला नव्हता: “ बदमाशाला जर न्यायाधिशाइतकाच पगार मिळाला तर बदमाश बदमाशी करील का ? ” परंतु हा प्रश्न कुठल्याही कायद्यांत येत नसल्यामुळे अर्थवादी समाजांत तो अप्रस्तुत होऊन जातो.

दग्याच्या वेळीं वकिलांना कामं मिळत नव्हतीं. कारण पक्षकार हजर राहू शकत नसत ! वकिलांच्या सृष्टीत एकच दोषी प्राणी असतो तो म्हणजे अशील. अशीलाच पैसा हाच ब्रह्मासारखा सत्य असल्यामुळे अशीलांची केस अन् त्याचे पुरावे तर मायारूप मिथ्याच म्हटले पाहिजेत. मुदत म्हणजे वकिलाना मधून मधून मिळणारा विसावा. धनसंचयासाठी झगडणाऱ्या वकिलांना दग्यासारख्या प्रसंगां पक्षकारांच्या दोषामुळे मुदत मिळणार नाही, असा अन्याय आपल्या कोर्टांत होणच शक्य नाही. दगा संपल्यावर त्यांना चांगलेच पैसे मिळतात असे दंगे त्यांना आशीर्वादा-सारखेच वाटत असतात

कोर्टांत वकील बसलेलेच होते. कांही वेळानं चपराशाबरोबर न्यायाधीश येऊन उच्चासनावर बसले. त्यांना उभ राहून मान देण्याची पद्धत रोजचीच असल्या-मुळे त्याच्याकडे त्यांच लक्ष न जाणं स्वाभाविकच होतं.

“ तुझं नांव काय ? तुझ्या बापाचं नांव काय ? ” असले प्रश्न आरोपीला प्रथम विचारले जातात. गौतमलाही अशा प्रश्नांची उत्तरं द्यावीं लागली.

न्यायाधिशानीं गौतमला वकिलाविषयीं विचारलं.

“नाही, नामदार. माझा कुणी वकील नाही.” गौतमनं उत्तर दिलं.

“मग काय करणार वकिलाशिवाय ?”

“मला वकिलाकडून खोटा न्याय मिळवायला नकोय् !”

“म्हणजे ?”

“आपल्या विद्वत्तेचं भाडं घेऊन न्याय देववणारी माणस कितीसा खरा न्याय मिळवून देणार ?”

“नामदार साहेब, हा गुन्हेगार कदाचित् वेडाचं सोग घेईल अन् वेडेपणाच्या लहरीच्या आश्रयानं सुटण्याचा प्रयत्न करील.” काम चालवणाऱ्या सरकारी वकिलानं म्हटलं.

“नाही. मी अगदी पूर्ण शुद्धीवर आहे नी प्रत्येक प्रश्नाचं उत्तर देण्याची

जबाबदारी माझ्यावर मी घेत आहे. ” गौतम म्हणाला.

“ थोडे चक्रम् तर दिसतांच आहांत. ” न्यायाधिकांनी थोड सुद्धा हंसल्या-शिवाय विनोद केला. सारे वकील हसले. हसुं आलं नाही तरी मोठ्या लोकांनी केलेल्या विनोदाला हसण्याची जबाबदारी कांही लोकांवर असतेच.

“ आपण दोघे एकाच नावेतले मुशाफिर आहोत, नामदार ! ” गौतमनं उत्तर दिलं.

नामदार एकदम गंभीर झाले हंसणाऱ्या वकिलांनीही आपले चेहरे सरळ केले. काम चालवणाऱ्या वकिलान एखाद्या गुंडाला शोभण्यासारख्या ऐटीत धमकी दिली. न्यायकोर्टातही वकील आपले ‘ सभ्कार ’ चांगलेच दाखवू शकतात.

“ तुम्हाला विचारलेल्या प्रश्नाच उत्तर द्या. तुम्हाला काहीं समजत नाही. नामदारसाहेब दयाळु आहेत म्हणूनच. नाही तर तुमचे शब्द न्यायासनाचा तिरस्कार करणारे आहेत Contempt of Court म्हणजे काय, आहे का तुम्हाला माहीत ? ” सरकारी वकिलानं विचारलं

“ Contempt of Court ? I have nothing but contempt for your Courts ! ” गौतमनं चिड्डन उत्तर दिलं.

अन् कोर्टात सारीकडे गडबड उडाली. कोर्टाच्या अपमानाचा नवीन गुन्ह त्याच्यावर उभारण्यांत आला गौतमनं आपले गुन्हे कबूल केले नाहीत; पण त्यानं जी उत्तर दिली ती गुन्ह्याच्या कबुलीसारखीच होती.

ज्या लत्यात तो लपला होता त्याच लत्यात दोन मुसलमानांचे खून झाले होते. ते त्यान प्रत्यक्ष पाहूनही खुन्याला धरण्याचा किंवा ओळखण्याचा कांहीं प्रयत्न केला नाही. अर्थात् कशावरून तोच त्या खुन्याला सामील नसावा ?

वकिलांनाही कविसारख्या वाटेल त्या कल्पना लढवण्याची मुभा असते. अन् त्याचा उपयोग ते मोठ्या कालात्मकतेन करीत असतात.

वकिलांचे आरोप नी बचावाची भाषण कुणी गोळा केली तर प्रत्येक केसचीं दोन दोन महाकाव्यं तयार होतील !

मग गौतमचे गुन्हे वाढतच चालले. प्रसिद्ध गुंडाच्या ओळखीनंच त्यानं आपल्या आश्रयदात्याचं घर वांचवलं होतं. घर वांचवलं ही गोष्ट फारशी मह-

त्वाची नव्हती ! पण त्या कामांत त्याची अन् गुंडांच्या पुढाऱ्याची असलेली ओळख अधिक महत्वाची होती.

सुरा घेऊन तो दंगेखोर टोळीत उभा होता. अन् ह्या गुन्द्याची कबुली त्याने स्वतःच दिली होती. मुसलमान पोरीला किंवा त्या हिंदु म्हातारीला वाचवण्यासाठी तो पुढे झाला होता, ही गोष्ट नंतर रचली असेल बरं, अचानक अशा तऱ्हेने सकटांत सांपडलेल्या त्या म्हातारीची गोष्ट खरी असली तरी पोलीसचं काम करण्याचं कांहीं त्याचं कर्तव्य नव्हतं. दंगा बंद पाडण्यासाठी म्हणून सुरा हातीं घेऊन फिरण्याचीही परवानगी सरकारने आरोपीला दिली नव्हती. किंवा तो स्काऊटही नव्हता. कशावरून पोलीसला पहातांच त्याने हे परोपकार करण्याचं सोग केलं नसेल ?

आणि दुसऱ्या कुणाला नाही अन् ह्याच स्त्रियांना वाचवण्यासाठी हा कां पुढे झाला ? अर्थात् त्याच्या चारित्र्याविषयी जरी चौकशी झाली नसली तरी ह्यांत कांहीं तरी पाणी मुरत असल्याची गंका असल्या माणसाच्या बाबतीत न्याया. धिशाच्या मनांत आल्यास त्यांत त्यांचा फारसा दोष म्हटला जाणार नाही. तो लपला होता त्या घरांत दोन तरुण मुली होत्या ह्या गोष्टीला जास्त महत्त्व देऊन आरोपीला अन्याय करण्याचं पाप वकीलसाहेब केव्हांही करणार नव्हते. पण तरी सुद्धां केवळ कर्तव्य म्हणून ह्या गोष्टीकडे न्यायाधिशाच लक्ष वेधण्याचं काम त्यांना टाळतां येत नव्हतं.

जीवनाच्या चिखलांत दगड फेकण्याच्या मानवजातीच्या कर्तव्यांतून वकील तरी कसे सुटणार ?

शिवाय गौतमनं कायदेशीर काम करणाऱ्या पोलीस अंमलदाराना व्यत्यय आणला होता, इतकंच नव्हे तर त्याने एका पोलिसावर उलट हातही उचलला होता अन् समजा, पोलिसानी पहिल्याने त्याला ठोसा लगावला तरी उलटून त्या पोलिसाला ठोसा लगावण्याचा अधिकार कोणताही कायदा त्याला देऊ शकला नसता. त्याने पोलिसाची चूक त्याच्या अधिकाऱ्याला दाखवून यायची होती किंवा त्या पोलिसावर दुखापत केल्याबद्दल डॉक्टरच्या सर्टिफिकेटसह फिरीद नं. दवायची होती. जे कष्ट अन् त्रास सहन करून पोलीस आपला काम बजावीत होते त्यांकडे

पहातां त्यांच्या हातून एकादा गुद्दा इतरेजनांना बसला तर त्यासाठी त्यान असं डोकं फिरवून घ्यायचं मुळीच कारण नव्हतं. तिथल्याच एका प्रतिष्ठित वकिलाच्या अगावरची धूळ अशीच एका पोलिसांना झाडली होती. पण त्या गोष्टीकडे वकिलानं संपूर्ण दुर्लक्ष केलं होतं, इतकंच नव्हे तर जास्त फी मिळतांच त्यांनी पोलिसांच्या केसीससाठी पण बरीच मेहनत घेतली होती. कांही झालं तरी सरकारी नोकरांवर सरकारी कामगिरी बजावीत असतां गौतमन हल्ला केला होता ही गोष्ट त्यान सांगितलेल्या हकिकतीवरून त्याच्याच तोंडून सिद्ध झाली होती.

त्याचप्रमाणं जामीन दिलेल्या गृहस्थाला बनवून तो पळून जात होता, ही गोष्ट पण विसरण्यासारखी नव्हती. त्याशिवाय पूर्वी त्यानं आणखी काय काय गोष्टी केल्या ह्याचा सुद्धा इथे विचार करणं अवश्य होतं. राजद्रोही वाङ्मय तो वाचीत अन् लिहीत असल्याचा त्याच्यावर आरोप होता. कॉलेजात एक भयंकर हरताळ त्यानं पाडला होता. अन् अनेक विद्यार्थ्यांना तो चिथावणी देत होता. हे आरोप त्याच्यावर सिद्ध झाल्यामुळच त्याला कॉलेजांतून बडतर्फ केला होता.

एवढ्यावरच कांही थांबलं नव्हतं. क्रिकेट मैदानावर झालेल्या खुनात पोलिसांना आरोपीचाच प्रथम संशय आला होता. पण त्या मुलानंच मरतांना कुणी मुसलमानानं सुरा मारल्याच सांगितल्यावरून त्याला सोडून देण्यांत आलं हे जरी खर असलं तरी सारा दगा ह्या घटनेतूनच निर्माण झाला होता ही गोष्ट सान्यांच्या माहितीची झाली होती. दुसरं कुणी नाही नी आरोपीच त्या जखमी तरुणाजवळ कां गेला होता, ह्याची कल्पना कांही कुणाला करतां येण्यासारखी नव्हती. शहरांतल्या सान्या जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याचं कार्य त्यानं स्वीकारल्याचं कांही कुणी ऐकलं नव्हतं. दुसरं म्हणजे दंगा विभागांत तो ह्या ना त्या कारणानं हजर होताच, अगदीं सुरा हातीं घेऊन हजर होता, ह्यावरूनच सिद्ध होतं की, जो माणूस हरताळ पाडूं शकतो त्याला दंगा घडवून आणायला कांहीच हरकत नव्हती. हे सारे भयंकर गुन्हे शाबीत झालेल्या तरुणाला केवळ न्यायासाठीच नव्हे, संरक्षणासाठीच नव्हे तर त्याच्या स्वतःच्या हितासाठी, या गुन्हेगारी वृत्तीबद्दल परावृत्त करण्यासाठी त्याला अधिक गुन्हे करतां येणार नाहीत अशा बंधनांत ठेवणं अधिक उचित, कायदेशीर झालं असतं.

गौतमला गुन्हेगार ठरवण्यासाठी त्याच्या विरुद्ध अशी बाजू मांडली गेली.

स्वतःचा बचाव करायचा नसला तरीसुद्धा त्याला बचाव करायची संधि देणं ही आपल्या न्यायासनाची खुबी आहे ! गौतमनं आपला वकील दिला नव्हता. न्याय मिळवून देण्याच्या पुण्यासाठी म्हणून वकील एवढी मोठी फी घेतात. परंतु इतकं करूनही न्याय मिळायचा तर वाजूला राहून हजार पटीनं अन्यायच लोकांच्या पदरी पडतो. अर्थात् न्याय मिळवून देण्यासाठी म्हणून घेतली जाणारी लढा फी अन्यायकारक आहे ही गोष्ट आजच्या न्यायशास्त्राला अजून कळलेली नाही. आणि एवढाले पगार घेऊन न्यायासनावर न्यायाधीश बसले असतांना या न्यायाच्या बाबतीत वकिलाची जरूरी कां भासावी, हे गौतमच्या बुद्धीला, तसंच पुष्कळ गरीब लोकांना कळत नव्हतं. गरीबांना अन्याय झालेला सहन न करणाऱ्या न्यायतंत्रानं नवीन दाखल झालेल्या वकिलांना त्यांचा रोजगार देऊन गरिबांचा बचाव करण्याची योजना केलेली आहे. त्याप्रमाणं त्या योजनेनुसार गौतमला इच्छा नसतांनाही वकील हा मिळालाच. गौतमचे सहाही मित्र त्याला केव्हां केव्हां भेटून जात होते. वकिलासाठी म्हणून वर्गणी काढण्याचीही आश्वासनं देत होते. परंतु गौतमला सरकारनं जो वकील दिला होता त्याला गौतमकडून कांहीच फीची आशा नसल्यामुळं बहुतेक तो गैरहजर राहात असे. अन् हजार असला तर मुखस्तभासारखा राहात असे. गौतमची जवानी अगदीं मूर्खासारखी म्हणजे अगदीं सत्य असल्याकारणानं बचाव करण्याचा कांहीं प्रश्नच नव्हता. परंतु कोर्टांत बोलायची सवय व्हावी एवढ्याचसाठी गौतमच्या वकिलानं त्याचा जरा जोरदार बचाव केला. गौतमच वय, त्याचे आदर्श विचार, हें सार ध्यानांत घेऊन प्रतिपक्षानं केलेली विधानं खोटी आहेत अस त्यानं न्यायाधिकाऱ्यांच्या नजरेला आणलं.

परंतु न्यायाधीशानं गौतमला गुन्हेगार ठरवलं—एकच नव्हे तर अनेक गुन्ह्यांच्या बाबतींत. अन् अशा गुन्हेगारांना चांगली शिक्षा केल्यानंच न्यायाधिकाऱ्या पगार सुरक्षित राहाण्यासारखा आहे असा त्यांचा आंतला आवाज त्यांना सांगत होता. कारण गौतम राजद्रोही होता. आणि गौतमबरोबरच कॉलेजांत शिकत असणारा त्यांचा मुलगा गौतमच्या नादानंच क्रान्तीच्या कांहीं तरी गोष्टी बोलत होता, हें न्यायाधीश कित्येक दिवसांपासून ओळखून होते. गौतमच्या प्रकरणी विद्वत्ता-

प्रचुर असा निर्णय न्यायाधिकांनी लिहून काढला अन् विद्यार्थ्यांनी फुलून गेलेल्या कोर्टांत त्यांनीं तो वाचून दाखवला.

सगळ्या गुन्ह्यांची शिक्षा म्हणून गौतमला चार वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यांत आली.

सबंध कोर्टे क्षणभर स्तब्ध झाले.

तरुण विद्यार्थ्यांचे चेहरे अगदी उतरून गेले.

गौतमनं घोषणा केली, “ इन्किलाव ! क्षिदावाद ! ”

विद्यार्थ्यांच्या तोंडून त्या घोषणेचे पडसाद उमटले !—अगदी निर्जीव पडसाद !

“ जें कुणी दंगामस्ती करील त्याला चांगली कडक शिक्षा होईल. ” असे न्यायाधिकांनी अधिकारी वाणीन उद्गार काढले. अन् लगेच सारा जमाव शान्त झाला. अन् त्या शान्ततेत दुरून एक हुंदका ऐकू आला.

गौतमनं त्या बाजूला पाहिले.

त्याचे वडील एका जागी उभे राहून उपरण्यानं डोळे पुशीत होते.

अशा दग्याच्या वेळी गौतमला शोधताना त्यांना केवढातरी त्रास झाला असेल. गौतम पकडला गेला ही बातमी पण त्यांना दोनच दिवस अगोदर समजली होती.

“ नामदार, मी माझ्या वडलांशी थोडं बोलू का ? ” गौतमन विचारलं.

“ Ny-a-o ! ” नो याचा हा अगदी उच्च दर्जाच्या इंग्रजी पद्धतीन उच्चार करून न्यायाधिकांनी त्याची विनंति अमान्य केली.

आणि गौतम चार वर्षे तुरूंगांत गडप झाला !

: १८ :

जगाची गाती पुढे चालूच होती ! काळ्या जगावर जिवंत गोरं जग व ईश्वराच्या नांवानं, प्रजेच्या नांवानं, स्वातंत्र्याच्या नांवानं काळ्या जगाची विभागणी करतानां युद्ध सुरू करण्याची तयारी करण्यांत गुंतलं. विनाशक शक्ति कशी वाढवतां येईल याची पृथ्वी, पाणी अन् आकाशात चढाओढ लागली

व्यापारी, धर्मगुरू, शिक्षक देशपरदेशांत जाऊन हेराचं काम करू लागले.

एखाद्या प्रजेला शस्त्र देऊन, एखाद्याला पैसे देऊन, कांही जणाना यत्र देऊन, एखाद्या प्रजेला मिथ्या देशाभिमान शिकवून जगाला आदर्श वाटणाऱ्या गोऱ्या प्रजेनं काळ्या प्रजेच्या शरीरात जास्तच जोरानं नखं खुपसली.

समाजव्यवस्था अन् राजशासन सभाळण्याच्या निमित्तानं पुढ झालेल्या मुत्सद्द्यांनी कारखाने, खाणी, रेल्वेमार्ग आणि दुकानही हळुहळू आपल्या हस्तगत करून जगाच्या धननाडीवरची गोऱ्या हातांची पकड अविक बळकट केली.

सामान्य प्रजेच्या मनावर मंत्राचे प्रयोग सुरू केले. पुर्गीच्या नादानं नागही डोलतो. वर्तमानपत्र, मासिक, चित्रवला, सर्गात, व्याख्यान, आंतरराष्ट्रीय मंडळं, अशा तऱ्हेनीं अनेक साधन लोकांनी जन्माला आणली. त्याचा फायदा घेण्यास सरकार चुकलं नाही. शास्त्रज्ञानी शोधून काढलेल ध्वनिमुद्रण यत्र अन् आकाशवाणी तर फारच उपयोगी आली. माणसाच्या मनावर सुद्धा अशा तऱ्हेन नाजूक घणाचे घाव बसूं लागले. कला, संस्कार अन् विद्या यांनी एक चक्रव्यूहच तयार केला.

सन्माननीय बड्या राष्ट्रांची एकमेकांवर डोकीं आपटू नयेत म्हणून मध्ये ठेवलेलीं छोट्या राष्ट्रांची उशी बाजूला सरकून गेली. आणि युरोपांतच संस्कृतीच्या शिखरावर पोचलेल्या त्या राष्ट्रांनी केवळ सत्यालाच नव्हे तर सान्याच संस्कृतीला आंच लावली.

जगाच्या गतीबरोबरच हिंदुस्थान पुढं जात आहे.

तरुणांनी आखाडे सोडले अन् नृत्याचा अवलंब केला. खादी सोडली अन् परदेशी कपड्यांच्या लेभ्याच्या घेरांत दहा ईचांची वाढ करून पुरुषांच्या लेंग्याला घागऱ्याचं रूप दिलं.

तरुण युवतींनी एका हातांतल्या बांगड्यांना सपशेल चाट देऊन दुसरा हात वांगड्यांच्या माळेन भरून टाकला. हिस्टेरियाला दाबून टाकण्याची शक्ति मिळवली. इतकंच नव्हे तर एक बायको असतांना त्याच माणसाशी लग्न लावून—सवत बनण्याचं सामर्थ्य पण त्यांनी मिळवलं.

शिकल्यासवरलेल्या विद्वानांनी अन् स्वतःला नास्तिक म्हणवून घेण्यांत भूषण मानणाऱ्या लोकांनीही ज्योतिषी अन् हस्तसामुद्रिकांना धुडाळायला सुखात केली. नी अंगमेहनतीशिवाय सट्टे, व्यापार अन् नोकरीत आपलं नशीब कसं उघडेल ह्याचेच प्रयत्न मोठ्या कसोशीन सुरू झाले.

शेठ लोकांचे बंगले, पैसे अन् मोटारी वाढल्या.

अन् मजुरांच्या क्षोपड्याही वाढल्या.

राजे लोकांना एकाएकी स्वप्न पडलं कीं त्यांना राज्य करायचं आहे. चाणाक्ष प्रधानानं राजा अन् प्रजेत पिता अन् पुत्राच्या संबंधाविषयींची एक दंतकथा फैलावली. प्रजेला राज्यकारभारांत कोणतीही जबाबदारीची कामं देतां येत नाहीत असा भ्रम सगळीकडे उत्पन्न केला. अत् संस्थानिक-ज्यानी पारतंत्र्याचा स्वीकार प्रथम केला त्यांतच त्यांनी ईश्वरदत्त विशिष्ट संस्कृति साऱ्या जगाला प्राप्त करून दिल्याचा पुकार केला. सस्थानिक जरी स्वतःला सर्वश्रेष्ठ सत्ताधीश समजत असले तरी खरी सर्वश्रेष्ठ सत्ता कोणती आहे ह्याची ब्रिटीशांनी त्यांना वारंवार जाणीव करून दिली.

मुसलमानांनी कल्पना काढली कीं त्यांच्यांत अन् हिन्दु लोकांत एक अभेद्य तट उभा आहे. तेव्हां हिन्दुस्थानाची चिरफाड करून जोंपर्यंत त्यांतून पाकिस्तान खेचून काढतां येत नाही तोंपर्यंत हिन्दुस्थानला एक पाऊलसुद्धा पुढें टाकूं धायचं नाही. कारण आपण सिंहाचे छावे आहोंत.

ब्रिटीश मुत्सद्यांनी पाहिलं, हिंदुस्थानचे दोन मोठे बोके भांडताहेत. त्यांनी जाहीर केलं,

“ भांडण मिटवून या. भाकरी आमच्या हातांत आहे. एकादा तुकडा शिल्लक राहिला तर तुमचं भांडण मिटतांचं मी अवश्य तुम्हांला तो वांटून देतो. ”

पण—पण हे विसरून चालायचं नाही की हिन्दुस्थानांत एवढी दोनच मांजर नाहीत. संस्थान, अस्पृश्य, हिन्दुस्थानचे मूळ रहिवासी अन् सर्वात अधिक महत्वाचे गोरे लोक, साऱ्यांचाच भाग आहे त्याच्यांत.

शिरगणतीत मूळ रहिवाशांची संख्या एकदम वाढली.

अन् अस्पृश्यांनी धमकी दिली, ‘ हिंदुधर्म ! आम्हाला पशुसारख वागवणाऱ्या ह्या धर्माचा आम्ही त्याग केला तर इस्लामी, बौद्ध, ख्रिस्ती ह्यांपैकी कोणीही आम्हाला आत्ता आपल्यांत घेईल. तेव्हा तावडतोव आम्हाला आपल्यांत घ्या. नाहीतर—’

जातपात, धर्मकर्म, सारं वाजूला ठेऊन केवळ एकराष्ट्रीय भावना जागृत करून देशाला स्वातंत्र्याचा मंत्र देणारी महासभा मुसलमानांना गोंजारून ठेवते आहे, असा हिंदुमहासभेनं शोध लावला.

राष्ट्रीय महासभेंत व्यवहारकुशलता नाही असं विनीत पक्षानं म्हटलं.

समाजसत्तावाद्यांना वाटलं की ही महासभा म्हणजे भाडवलशाही— साम्राज्यशाहीच्या पक्षाची आहे.

ज्यांना प्रधानपद जास्त दिवस लाभलं नाही अशा पुढाऱ्यांना वाटलं की ह्या सभेंत सारी हिटलरशाही चालली आहे.

अन् कित्येकांना वाटलं की ह्या साऱ्या दूषणांचं मूळ गांधी आहे.

सनातन्यांना वाटलं की अंत्यजांना ‘ हरिजन ’ बनवून गांधींनी धर्म बुडवला.

भांडवलदारांना वाटलं की खादीचं स्तोम माजवून गांधींनी व्यापार बुडवला.

सुधारक लोकांना वाटलं की चारित्र्याला महत्त्व देऊन गांधींनी राजकीय संस्थेला मठाचं स्वरूप दिलं.

संस्थानी प्रजेला वाटलं की गांधीजींनी राजकोटचे उपास करून संस्थानच्या प्रजेला दगा दिला.

विद्वान अगदीं हातघाईवर आले. हिन्दी अन् उर्दूची झटापट चालली. अन् पश्चिमेच्या सभ्य लुच्चेगिरीमुळं महायुद्धाचा वणवा पेटला.

हिंदुस्थानचा पिढ्यान् पिढीच्या मूर्खपणाचा कळस झाला. अन् होते नव्हते ते सारे दुर्युण फोफावले.

राष्ट्रीय महासभा अन् हिन्दुमहासभा ह्या दोन्ही एकच आहेत अन् ह्या दोन्ही संस्था सुसलमानदोही आहेत असा मुस्लिम लीगनं शोध लावला.

हिंदुस्थान परस्वाधीन आहे ह्याचा सान्यांना सपूर्ण विसर पडला अन् त्या गोष्टीचं दुःख हिदूनाही राहिल नाही नी मुसलमानांनाही राहिल नाही. जितकी माणस तितके वाडे. अन् जितके वाडे तितके झगडे.

हिंदुस्थानांत रावण, दुर्योधन, कस, आभी, जयचंद, अमीचंद अन् बाजीराव ह्यांचा नुसता बुजबुजाट झाला.

हिंदुस्थानच्या रंगभूमीवर आज ती छाया नृत्य करीत आहे.

आज सैतान धर्म शिकवताहेत.

सारं हिंदुस्थान टाळ्या वाजवून त्याची वाहवा करीत आहे.

त्या छायानटाला हारतुरे मिळताहेत.

हीच हिंदुस्थानची प्रगति !

धर्माच्या नांवाखाली चाललेली प्रगति !

अन् देशाच्या नांवाखाली चोखाळायचा हा मार्ग !

देशाभिमानाची शपथ घेऊन मोठ्या गभीरतेनं करण्याची ही कार्य !

हंसतेय मात्र गोरी पश्चिम. पसतीसार्चा आतां चाळीस कोटी संख्या झालेल्या हिंदुस्थानांत खरोखरच कां माणसंच जन्माला येतात ? की अर्धवट पशूच ! हाच प्रश्न तिच्या डोळ्यांत चमकतोय ! काळी प्रजा चिरइन टाकण्याच्याच योम्यतेची आहे, असं म्हणणारा हिटलर पश्चिमच मानस आपल्या वाणीत स्पष्ट करतो आहे.

अन् दुसरा हंसतोय आपला छायानट !

अजूनही जयचंदाचा निर्वेश झाला नाही ! हिंदुस्थानांतल्या प्रत्येक व्यक्तीत तो अजून जिवंत आहे !

‘ वही रफदार बेढंगी

जो पहेलेथी वो अम्भी हय ’

: १९ :

मोक्षा आनंदाचा चित्कार करून तुरुंगाच्या दरवाजानं गौतमला गिळून टाकल.

तुरुंगांत शिरतांक्षणीच एक भयंकर राक्षसी पडछाया समोरून येत असल्याचा गौतमला भास झाला. काय इथं सुद्धां हेच ! गौतमला अगदीं विलक्षण भीति वाटली.

समाजाच्या आरशाच्या दोन बाजू ! एका बाजूला काव्य, संगीत, चित्रकला अन् तत्त्वज्ञानाचे फड, तर दुसऱ्या बाजूला तुरुंग, हॉस्पिटलं, कुंटणखाने, अन् कारखाने ! समाजांतलीं मोठी सख्या दोन्हीतही आपला चेहरा न्याहाळीत असते. आज गौतम स्वतःचा चेहरा आरशाच्या दुसऱ्या बाजून पाहू लागला.

तुरुंगांत माणस नव्हती, माणसांच्या रावल्या होत्या, माणसाचीं भूत होती. गौतम त्या भूतावळींतला एक निवासी बनला.

हात बांधून त्याला आणला होता. इथ त्याचे पाय पण बांधले. त्याचा पोषाक बदलला. हथीन पाह्यलाही आवडणार नाही अशा जाड्याभरड्या कपड्याचीं चट्टी, कुडत अन् टोपी त्याला दिली. सारा हिंदुस्थानच तसा आद्दे असं समजून तर गाधीनीं खादीचा पिढुप पोशाक घेतला नसेल ना ? परंतु समाजसत्तावादी गौतमन तर खादीला तिलाजली दिली होती.

हातात पत्र्याच टम्बलर, जेवण्यासाठीही पत्र्याचींच ताट, अन् सार जेवणही एकत्रच ! अन् तें जेवण म्हणजे तरी काय !—

त्यानं चक्की फिरवून पाहिली. त्याचा पाहिलवानगिरीचा अभिमान पहातां पहातां ओसरला.

खोदकामही त्याला करावं लागलं. तें काम करतांना त्याच्या पायाला फावडं लागलं. वाडेरनं येऊन असलं अडाणी काम करण्याबद्दल त्याला एक गुद्दा दिला. त्याचा स्वाभिमान भडकला. त्यानं तेंच फावडं उचलून वाडैरवर प्रहार केला, पण

पायांतल्या बेच्यांमुळं त्याचे हात वार्डरपर्यंत पोचूं शकले नाहीत. स्वतःचा मान राखण्याच्या गुन्त्याबद्दल त्याला फटके मिळाले. अन् वरून चक्री फिरवावी लागली.

असहाय झालेल्या गौतमला जीभ हांसडून प्राण द्यायची इच्छा झाली. त्यानं दोर विणले, चटया विणल्या, सतरंज्या विणल्या, भाकरी भाजायच शिक्षणही त्यानं चाबकाच्या भीतीनं घेतलं ! त्याच्या चेहऱ्यावर, त्याच्या डोळ्यात व्याकुलता दिसूं लागली. त्याचे जोजीदार होते. पण तीं माणसं नव्हती. विझून गेलेले ज्वाला मुखी होते ! क्वचित् कधीं भडकूनही उठत ते !

एक कांबळ घेऊन ओठ्यावर निजायच, अन् अक्षरही न उच्चारतां दिवस-रात्र घालवायची, हा गौतमचा नित्यक्रम होता.

सान्या जगापासून तो अगदीं दूर एकीकडे पडला होता. त्याला वर्तमानपत्रं मिळत नव्हतीं, पुस्तकं मिळत नव्हतीं. वाचनाचं त्याला लागलें व्यसन कधीं पुरवलं जात नव्हतं ह्याचं त्याला फार दुःख होई. संध्याकाळीं कोठडीत डांबलं गेल्यानंतर वेळ घालवायचा तरी कसा ? कैद्यांच्या वस्तीत गौतमचा एकान्त वाढला. अर्थात् वर्तमानपत्रं मिळालीं असतीं, तरी युद्ध, कत्तल, अन् हानी ह्या बातम्यां-शिवाय कोणत्या बातम्या चालूं परिस्थितीत त्याला मिळणार होत्या ?

कित्येक वेळां तुरुंग पाहाण्यासाठीं म्हणून तुरुंगाबाहेरचीं सुखी-माणसं येत. त्यांच्या घरीं आरसं नसतील का ? कां पाहत नाहीत ते आरशांत ? कां येत असतील ते इथं कैद्यांचा पशुपणा दाखवून द्यायला ? स्वतंत्र हिंडणाऱ्या माणसांत अन् कैद्यांत केवळ जाळीचाच पडदा आड आहे. मोकळीं हिंडणारीं कित्येक माणसं ह्या जगांत येण्याच्याच योग्यतेची नसतील का ?

तुरुंगाचे अधिकारी सगळीकडे फेरी मारून जात असत. उभं राहून त्यांना सलाम केलाच पाहिजे. तसं केलं नाही तर फटके ठेवलेलेच !

पण कशासाठीं करायचा त्यांना हा सलाम ?

तुरुंगांत होणारा भाजीपाला हे अधिकारी खाऊन जातात म्हणून ?

तुरुंगांत बनवणाऱ्या सतरंज्या उचलून नेतात म्हणून ?

कीं तिथं विणलेल्या टोपल्या अन् खुर्च्या हे गडप करतात म्हणून ?

कैद्यांनीं केलेल्या कोणत्या चुका स्वतंत्र माणसं करीत नाहीत ?

कचित् केव्हांतरी तपास समितीचे खाऊन पिऊन सुखी असे मेबर्स कैद्यांची खबर काढायला येत असत.

“तुम्हाला कांही त्रास आहे का ?” कैद्यांना विचारण्यांत येई.

असल्या ह्या निर्देय थडेच एकच उत्तर होत. अन् तें म्हणजे असले प्रश्न विचारणाऱ्याला एक वर्षभर तरी तुरुंगांत डांबून ठेवणं !

“तुमची कांहीं तक्रार आहे कां ?” कैद्यांना दुसरा प्रश्न विचारण्यांत येई. प्रत्यक्ष तुरुंगच जिथं माणसाचीं मोठ्यांतली मोठी तक्रार आहे, तिथ दुसऱ्या लहान तक्रारीला जागाच कुठं राहाते ?

“छे हो साहेब ! आम्हाला तर इथं फार सुख आहे !”—अगदीं प्रश्न करणाऱ्याला लाजवणार उत्तर येई. पण चुकून कधीं कुणी तक्रार केलीच तर ?

तर त्याला फटके, सक्तमजुरी, अन् एकान्त कोठडी देण्याच्या सगळ्या युक्त्या योजल्या जात असत.

केव्हा केव्हां कैद्यांना सुधारण्याच्या शुभ उद्देशान उपदेशकाना तुरुंगात पाठवीत असत.

हं—सुधारण्याचा उद्देश !

‘जगाला—बाहेरच्या जगाला अगोदर सुधारा मग हे तुरुंगच राहाणार नाहीत !’ असल्या एका उपदेशकाला पहातांच गौतमला विचार आला. ओळीनं सारे कैदी वसले. उपदेशकानं उपदेश केला. “दारू पिऊ नये. चोरी करूं नये. दुसऱ्यांचं वाईट चिंतू नये. व्यभिचार करूं नये.” अशा अनेक गोष्टी त्यानं सुनावल्या. अन् शेवटीं आश्वासन दिलं कीं “तुरुंगांतून बाहेर पडल्यानंतर जर ह्या उपदेशाप्रमाणं तुम्ही वर्तन ठेवलंत तर ईश्वर तुम्हांला सहाय्य केल्यावांचून राहाणारच नाही.”

“अन् नाही केलं ईश्वरानं सहाय्य तर ?” गौतम चटकन् बोलून गेला.

“श्रद्धा नाही म्हणूनच तुमच्यावर अशीं दुःख येतात.” उपदेशक म्हणाले.

“तुमची आहे का देवावर श्रद्धा ?”

“फारच ! श्रद्धेशिवाय जगायचं कसं ?”

“हें आम्ही जगतोंच आहोंत कीं ! अन्—तुम्हाला तर ह्या उपदेशासाठीं पगारही मिळत असेल ना ?”

“ होय तर ! पगाराशिवाय कोणतंही काम कसं शक्य आहे ? ”

“ तुम्हाला जेवढा पगार मिळतो, तेवढा जर आम्हां सगळ्यांना मिळाला तर आम्ही केव्हाही गुन्हा करणार नाही ! सागा तुमच्या देवाला तेवढं ! ”

“ तो सारं कांही जाणतो. ”

“ असं जर सारं तो जाणत असता तर तुम्हाला त्यान आमच्यांतच आणून वसवलं नसत का ? ”

“ म्हणजे ? ”

“ खाऊन पिऊन आराम करून मग आलां आहांत आम्हाला उपदेश करायला. बोलाव तुझ्या देवाला इथं ! अन् विचार की आमच्यापैकी एक तरी खराखुरा गुन्हेगार आहे का म्हणून ? ”

“ देव असा कुठ येतो ? ”

“ निर्दोष माणसाना गोडवायला जर देव येऊ शकत नाही तर असला देवच नको आहे आम्हांला ! ”

“ नास्तिकपणा— ”

“ चूप बंम, बदमाश ! पुन्हा जर कां देवाच्या किंवा चारित्र्याच्या नावा-खाली इथ आलास, तर तुझ डोक धडावर राहाणार नाही. देवाचा चमत्कार मीच पहिल्यान तुला दाखवीन. म्हणे देव ! ” अस म्हणून आपल्या हातातलं टम्बलर उपदेशावर फेकण्याची त्यान बतावणी केली.

दोनचार कैद्यांनी त्याला धरून ठेवला सगळीकडे एकच गडबड उडाली. उपदेशकांनी देवाच्या शोधार्थ धांवपळ सुरू केली. वॉर्डरन येऊन गौतमचा तावा घेतला. दगा करण्यावद्दल गौतमला शिक्षा झाली अन् एकान्त कोठडी अन् दगेखोर कैद्यांची टोपी त्याला मिळाली त्या सध्याकाळच जेवण त्याला मिळालं नाही. गौतमचा क्रोध शांत झाला नाही. चारी बाजूला भयानक शांतता होती. सारं जग त्याला ठेचून ठोकून एका अंधान्या कोठडीत चगेरून टाकित होतं. शेजारच्या खोल्या पण अगदी रिकाम्या होत्या. एकाएकी कोठडीच्या सळ्या गौतमनं धरून गदगदा हलवल्या. कोठडीच्या भिंतीवर त्यानं लाथा बुक्क्यांचा वर्षाव केला. जमिनीचे दगड उखडून काढायचे प्रयत्न केले. अन् ते सार निष्फळ ठरल्यावर—त्यानं

एक विलक्षण किंकाळी फोडली. गौतमला वाटल की आपल हृदय फाटून जात आहे.

“ साऱ्या जगाला मोडून तोडून टाकीन. जें पाहीन, त्याचा चकाचुर करून टाकीन ! बस्स ! ” गौतम मोठ्यानं म्हणाला. अन् त्याच्या कोठडीच्या बाहेरून त्याला एक मानवी आवाज ऐकू आला.

“ ए—सुवर ? कां ओरडतोयस ? मरायचा झालास का ? ”

गौतमचं मन किंचित् शांत झाल. त्याचं हृदय किंचित् विसावलं. शिऱ्या देणारा का होईना पण कुर्णातरी मानवप्राणी आपल्याजवळ आहे ह्या विचारानं त्याला थोड समाधान वाटलं.

“ असा एकटा जर मला ठेवला तर मी वेडा होईन ” गौतम म्हणाला.

“ झालास वेडा तर वेड्याच इस्पितळ तुझ्यासाठी तयार आहे. ” मानवप्राण्यांत दयेचे केवढे हे पूर वाहातात. माणसाला वेड केल्यानंतर त्याचं वेड आणिक वाढावं म्हणून त्याच्यासाठी पुन्हा वेड्याचीं इस्पितळ पण स्थापन करतात.

गौतम एकदम शांत झाला अधारात त्यान दृष्टी स्थिर केली. वेड लागूं नये म्हणून त्यानं स्वतःच्या भाविरूपणांतल्या दिवसांत वाचलेल्या गीतेंतल्या एका श्लोकाची आठवण केली.

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्

आत्मन्येवात्मनातुष्टः स्थितप्रज्ञस्त दौच्यते ।

हा श्लोक त्यान मोठ्यानं म्हटला.

“ डोक फिरायला लागलं का ? हे घे थोडं खायचं. ” पिजऱ्याबाहेर उभ्या र हिलेल्या माणसानं म्हटलं

“ खायला द्यायचं नाही अशी शिक्षा झालीय मला. मी कम घेऊं ? ”

“ कायदा पाळायला गेलास तर मरशील. ” त्या आलेल्या माणसानं म्हटलं.

“ म्हणजे जो सफलतेनं कायदा मोडतो त्यालाच जगतां येतं तर ! ”

गौतमनं भाकरी अन् वाटाणे जाळीतून हात घालून घेतले.

“ हें पहा—आतां परत असा ओरडूं नकोस. कसेतरी चार दिवस इथ काढ. मग पुन्हा तुला साऱ्यांच्या बरोबर ठेऊं—समजल ? ” दयेचा किंचित् अंश शिल्लक असलेला कुणी वॉर्डर त्याची समजूत घालत होता. एकान्त कोठडी म्हणजे काय

ह्याची त्याला माहिती होती. कित्येक कैद्यांना असं वेड लागतांना त्यानं पाहिलं होतं. स्वतःही ह्या कोठडीचा अनुभव चाखला होता. म्हणूनच सहज खबर घ्यायला अन् शिक्षा झालेली असतांही थोडं खायचं घ्यायला म्हणून तो ह्या बाजूला येतच होता गौतमची किकाळी वेडांतली किंकाळी होती. ती त्यानं ओळखली अन् गौतमचा आपल्या मनावरचा ताबा सुटण्यापूर्वीच त्यानं काहीतरी शब्द उच्चारले.

“काय झाल असेल मला ?” गौतमनं विचारलं. “असं ओरडायचं जरासुद्धां माझ्या मनांत नव्हतं. तरी मी कसा ओरडलो ?”

“हं-साऱ्यांनाच तसं होतं. म्हणूनच मी तुझ्याकडे येत होतो- आतां ओरडूं नकोस-नाहीतर फटके बसतील.” वोंडेर निघून गेला की आसपास फिरत राहिला ? गेलाही असेल.

वेडाचा क्षण निघून गेला होता. गौतमला भूकही लागली होती सपाटून. भाकरी त्याला अगदीं गोड लागली. वाटाण्याची उसळ तर फारच चांगली लागली. खातांना गौतमला समाधान वाटलं. अर्थात भाकरीत कचकचही होतीच अन् उसळीत दोनचार खडेही चावले गेलेच. पण ह्या गोष्टी अशा नव्हत्या की यांच्यामुळं तो ते अन्न फेकून देईल.

उघड्या पडलेल्या टम्बलरांतून तो पाणीही प्याला. जर्म्स जंतु ह्यांचं अस्तित्वच तो विसरून गेला होता.

असे दोनचार प्रसंग जर आयुष्यांत आले तर माणूस नक्की वेडा होईल, नाही ?

गौतमनं ते सारे विचारच दूर केले. त्यानं आपल्या मित्रांची आठवण केली. अभ्यास, शिक्षण, कॉलेजचे दिवस आठवले, देशसेवेच्या योजना आंखल्या. जर्मनी अन् इंग्रजांचं युद्ध सुरू झालं की नाही ह्याची कैद्यांत चाललेली चर्चा आठवून रशियाच्या परिस्थितीचा स्वतः स्टॅलिन असल्यासारखा विचार केला. वडील अन् बहिणीचं स्मरण होताच पुन्हां त्याच्या छातीचे ठोके जोरानं पडूं लागले. कोठडीच्याच किंचित् पुढं आलेल्या जाळीच्या दरवाजाजवळ तो आडवा झाला. कोठडीत काळोख मिट्ट होता. बाहेर दूर कुटं तरी विजेच्या दिव्याचा प्रकाश दिसत होता अन् आकाशाचा जो थोडासा भाग दिसत होता त्यांत तारे

पण लुकलुकत होते.

अहा ! गौतमला आनंद झाला. जणुं गुदमरलेल्या जीवाला श्वास घेतां आला.

जग आहे तर ! अंधाऱ्या कोठडीन संबंध पृथ्वी अदृश्य करून टाकली होती.

परंतु ह्या पृथ्वीसारख्या अनेक पृथ्वींना आपल्याभोंवतीं परिभ्रमण करायला लावणारे ग्रह—तारे—सूर्य कांहीं सर्वस्वी अदृश्य झाले नव्हते. अहाहा ! काय सुंदर तारे ! जणु हिरे झळकताहेत, की मित्राचे डोळेच सगळीकडे चमकत आहेत.

“ मित्रा ! ” गौतम हसला. कुठं ही अंधारकोठडी, अन् कुठं मित्राची हवेली ? अन् तरीही मित्राविषयीचे विचार असल्या गचाळ जागेंतही यावेत ना ?

पण खरं काय ? विचार ? की वस्तु ?

तत्त्वज्ञानाची गुंतागुत सोडवण्याचं सामर्थ्य त्याच्यांत नव्हतं. त्याला हवा पाहिजे होती—स्वच्छ हवा ! अन् दृष्टी पाहिजे होती—सारं जग पहातां येईल अशी दृष्टी !

तुलंग साऱ्या विश्वालासुद्धां अगदी संकुचित बनवून टाकतो नाही ? तारेसुद्धां आकाशांतल्या एकीं लहानशा भागांत दिसत होते.

ताऱ्यांच्या प्रकाशाला कवटाळून उच चढतां आल असतं तर ? तरी काय गौतमचा देह थोडाच त्या जाळीबाहेर निघू शकला असता ?

ह्या तुलंगाच्या बाहेर नाही का निघतां येणार ? त्याच्या भिंती तोडतां नाहीत का येणार ? पुष्कळांना तें करतां आलंय !

चार वर्षपर्यंत तर इथं राहण अशक्य आहे !

आजपासूनच तुलंग फोडण्याची कांहीं योजना करतां आली तर ?

तुलंगाच्या घड्याळ्यांत एकाचा ठोका पडला. बुरजावरच्या पहारेकऱ्यांनीं गस्त घालून आपण जागे असल्याचं जाहीर केलं. निद्रेची विलक्षण झांपड गौतमच्या डोळ्यांवर आली. अन् ताऱ्यांच्या प्रकाशाकडे डोळे फाडफाडून पहात राहिलेल्या गौतमनं नकळत डोळे मिटले. अन् आपण तुलंगाच्या एका अंधाऱ्या कोठडींत अंधरूण, पांघरूण काहींही नसतांना झोंपलीं आहोंत, हा विचार सुद्धां न येतां गौतम गाढ झोंपी गेला.

कित्येक ताऱ्यांचे पुंजके त्याच्या खोलीवरून आले नी गेले. गौतमला

स्वप्नही पडली, पण सकाळी उठल्यावर आठवेळ अस एकही नव्हतं.

तो जागा झाला तेव्हां त्यानं पाहिलं कीं खोलीच्या भिंतीवर दोन पाली चिकटलेल्या आहेत.

तो दुसऱ्या कुशीवर वळला. कारण पहाटे दर्शन घेण्यासारखे ते प्राणी नव्हते.

बाजूच्या कोपऱ्यांत एक खार मागच्या पायांवर बसुन पुढल्या पायांत वाटाण्याचा दाणा घेऊन लगबगीन खात होती. गौतमची दृष्टी त्या बाजूला वळल्याबरोबर तिने धूम टोकली. पशु पक्षी माणसांना किती घाबरतात. माणसाने माणसावर केलेले अत्याचार किती भयकर आहेत कीं ज्याचं परिमार्जन युद्धांत सांडणाऱ्या रक्ताच्या तिलांजलीशिवाय होऊंच शकत नाही. अन् पशुपक्षांवर तर माणसं याहिपेक्षां कितीतरी घोर अत्याचार करीत असतात ! पाप धुऊन काढण्यासाठीं माणसाला किती तरी रक्त सांडाव लागेल !

खार भिंतीवर चढली नी पुन्हां थांबली. किती ही विश्वसघातकी माणसाची जात ! खांसौंदर्यावर भावून त्यांना रिझवण्यासाठी अशा कित्येक खारीची कातडी त्यांनी ओरखडून घेतली असतील !

खार पुन्हा यायला लागली. हळू हळू रमत खेळत मधूनच ती 'टिट्टिटिट्ट' आवाज करीत होती. त्या निःशब्द जागेंत त्या खारीचा आवाज पण सगीतासारखा वाटत होता.

दूर वाटाण्यांचे दोन तीन दाणे अजून पडले होते. गौतम ते घ्यायला उठला. दोन माशा जाळीवर उडणाऱ्या पतंगाला धरायला धावून गेल्या.

गौतमनं ते वाटाण्याचे दाणे खारीकडे लोटून दिले. भित्री खार परत भिंतीवर उच पडून गेली.

जरा वेळान थोडंस धाडस करून भीत भीत ती दाण्यांजवळ आली नी एक दाणा उचलून पडून गेली.

: २० :

एकान्त कोठडीचा कैदी म्हणून रात्री अगदी वेडाच्या पंथावर येऊन पोचलेल्या गौतमला अजूनही कांही दिवस असंच एकट राह्यचं होतं ! पण एक दिवसही जिथ अगदी असह्य झाला होता तिथ आणखी कांही दिवस तसंच राहिल्यान त्याच्यांत काय काय परिवर्तन झालं असतं तें एक राम जाणे.

गौतमच्या वाढ्य स्वरूपांतही किती तरी बदल झाला होता. कित्येक वेळा टंग्लरांतल्या पाण्यांत नाहींतर झाडाभोवतीच्या आळ्यांतल्या पाण्यांत तो आपला चेहरा न्याहाळून पाही. त्याचा चेहरा वाईट नव्हता ह्याची ग्वाही प्रत्येक प्रतिबिंब त्याला देत होतं. पण तो कैद्याचा पोषाख, अन्नाची आबाळ अन् अस्ताव्यस्त केंस हें सारं त्याला विद्रुप दिसायला कारणीभूत होत होतं. अन् त्यांतल्या त्यांत मनाचा दाह चेहऱ्यावरच्या कित्येक रेषा बदलून टाकतो. पहातां पहातां गौतममध्ये केवडा तरी बदल झाला होता. त्याला स्वतःलाही वाटत होत की आपल्यांत खुपच बदल होत आहे.

तुलगांत पडल्यापासून गौतम क्वचितच हंसला असेल, पण ह्या खारीच्या गमतीन तो हसला, आपल्या रोजच्या अन्नांतून थोडासा हिस्सा तो त्या खारीसाठी काढून ठेऊं लागला. ती खारही आतां दिवसाचा बराचसा वेळ गौतमच्या कोठडीतच राहूं लागली. दळुदळू गौतमच्या जवळपास हिंडत फिरत आतां ती गौतमच्या हातांतलं खायचं घेऊं लागली. एवढंच नव्हे तर गौतमच्या अंगाखांद्यावरही आतां ती निर्भयपणें हिंडूं लागली.

एक दिवस संध्याकाळच्या वेळीं गौतम अन् खार दोघंही एकत्र बसुन जेवलीं. अन् गौतमनं तिच्याशीं गप्पा मारायला सुरवात केली.

“ नांव काय ठेवायचं आपण तुझं ? मित्रा ? ” गौतमनं विचारलं.

त्यावर त्या खारिनिं ‘ टीटू ’ असा आवाज केला.

“ नाहीं आवडलं होय ? मग काय निशा ! की आशा ? की नूर ? ”

“ टीद् टीद् टीद्. ” खारीन होकार दिला.

“ असं ? मुसलमान नांव आवडलं तुला ? मलासुद्धां आवडतं बघ तें नांव. माझ्या बहिणीचं जर नांव ठेवलेलं नसतं ना, तर मी तिला नूरच म्हटलं असत. ”

पुन्हा ‘ टिट् टिट् ’

“ बरं बरं, बघ मी आतां तुझ्यावर कविता रचतो.

नूर नूर नूर

जाशी तूं दूर

नेत्रीं येई बघ पाण्याचा पूर”

“ हा हा हा ! ” गौतमला स्वतःच्या कवितेचं खुप हसू लोटल.

नूर हंसली नाही. तिला वाईट वाटलं. ती जाळीच्या बाहेर पळून गेली. गौतम हंसत हसत जाळीशीं जाऊन उभा राहिला. थोडा वेळ थांबून त्यान नूरची वाट पाहिली. तिचा आवाज दुरून येत होता. एकाएकी चारी बाजूंनी पक्ष्यांचा किलबिलोट व इतर लहान प्राण्यांच्या आवाजांनी वातावरण भरून गेलं. संपूर्ण एकान्त अन् विलक्षण शांतता ह्यांसुळ त्या आवाजाला एकप्रकारचं महत्त्व आहेसं गौतमला वाटलं. इतर वेळी कुठं असल्या आवाजाकडे कुणी दुकूनही पाहिलं नसतं. पण गौतमन निरखून पहाण्याचा प्रयत्न केला. पक्ष्यांना घाबरण्यासारख काहीतरी असलं पाहिजे हें त्यान ताडलं. जाळीतून दूरवर नजर टाकून त्यान पाहिलं. अन् त्याला कांहीही समजण्यापूर्वीच अगदी सापाच्या चपलतेनं धांवत येऊन नूरनं त्याच्या अंगावर उडी घेतली. अन् दुसऱ्याच क्षणीं तिच्या पाठीशीं धांवत असलेला रानबोका समोरच्या जाळीवर आपटला अन् गौतमला समोर पहातांच तो केस पिंजारून त्याच्यावर फिसकाळू लागला.

“ अस्सं होतं काय ? नूरला पकडायची होती ? चल नीध, हरामखोर, पळ इथून ! ” गौतम ओरडला. त्याला जवळपास दगड सांपडण्यासारखा नव्हता.

त्या मांजराला मारण्यासारखं त्याच्याजवळ कांहींच नव्हतं. तेव्हां त्यानं हातानच जोरजोरानं टाळ्या पिटल्या अन् हातपाय त्या जाळीवर जोर-जोरानं आपटले.

गौतमला कांहीं आपल्याला मारतां येत नाही हे समजून तो बोका हलुहलु बेदरकारपणं दूर निघून गेला. जातांना त्यानं एकदां गौतमकडे वळून पाहिलं.

त्याला जणुं सुचवायचं होतं, 'तूं कांहींही केलंस तरी नूरची शिकार कांहीं माझ्या हातून सुटत नाही.'

तो बोका पांढरा शुभ्र होता. पण त्याचा रंग कांहीं त्याचा दुष्टपणा झांकू शकत नव्हता.

गौतमला विलक्षण संताप आला. तो मोकळा असता तर बोक्याला त्यानं त्याच क्षणीं ठार केला असता.

नूर गौतमच्या खांद्यावर चढून लपून बसली. जाळीजवळून वाजूला होऊन गौतमन अगदी अलगद तिला हातांत घेतली. अजूनही ती थरथर कांपत होती. तिनें डोळे मिटले होते. हलुहलु तिनें डोळे उघडले अन् पुन्हां बंद केले. पुन्हा एकदां तिनें डोळे उघडले अन् निराधार जिवाला आधार मिळाला असतां ज्या असहायपणें तो त्याचा आश्रय घेतो तद्वतच ती गौतमच्या हातांत अगदीं मलूलपणे पडली.

“नूर, बेटा, लागल नाहीना कुठं ?” गौतमनं तिचं शरीर चांचपत म्हटलं. तिला लागलेलं कांहीं दिसलं नाही.

पण अगदी जवळ येऊन पोंचलेल्या बोक्याच्या भीतीनं तिचा जीव अजूनही धडधडत होता.

हलुहलु तिची भीति कमी झाली. दृष्टीही थोडी स्थिर झाली. हालचालही बदलली. अन् थोड्या वेळानं तर तिनें नेहमीसारखा 'टिट् टिट्' आवाजही केला.

गौतमला आनंद झाला. त्याला हंसुंदी आलं. त्यानं हंसत हंसत म्हटलं, “नूर, तूं जर गुजराती युवती असतीस ना ? तर एव्हांना तुझं हृदय बंद पडलं असतं बरं कां ?”

त्या रात्री गौतमला स्वप्नंही सुंदर पडली. नूर त्याच्या पुढ्यांतच निजली होती. गौतमच्या थोड्याशा हालचालींत चिरइन जाईल इतकी ती लहान होती. पण तिला कांहींसुद्धां झालं नाही. पहाट होतांच ती पुन्हा खेळायला लागली. इतकंच नव्हे तर यमासारख्या त्या बोक्याला सपशेल विसरून जाऊन ती खोलीच्या

बाहेरही धावायला लागली.

“मरायची झालीस ह तूं नूर ! ” जाळीशीं उभा राहून गौतम म्हणत होता.

तेवढ्यांत नूर सरसर झाडावर चढून गेली. गौतमनं पाहिलं तो तीनचार माणसं त्याच्या खोलीकडेच येत आहेत. त्या खोलीच कुलुप उघडता उघडतां एकानं विचारलं, “ ए-कुणाशी बोलत होतास ? ”

“ स्वतःशींच बोलत होतो—अन् अधून मधून त्या खारीशी ”

“ वेडा होणार आहे. ” दुसऱ्यानं म्हटलं.

“ म्हणजे व्हायचा राह्यलाय वाटतं ? ” तिसऱ्यानं म्हटलं. एकांत कोठडीची मुदत सपल्यामुळ त्याला पुन्हां सर्वांच्या मधे नेऊन ठेवण्यासाठी म्हणून हीं माणसं आली होती.

“ मला नाही जायचं ह्या खोलीतून. ” गौतमन म्हटलं.

“ तुझा हुकूम इथ चालतो थोडाच ? ”

“ मी तिथं आलों तर पुन्हा दंगा करीन. ” गौतमनं धमकी दिली.

“ ते नंतर पाहून घेऊं. आतां तर चल. ”

“ माझ्या नूरला घेऊन येईन मी. ”

“ बेवकूफ, इथ कुठं लपलीय तुझी नूर ? ”

“ त्या झाडावर ओरडते आहे ना ती ! ” गौतमनं लक्षपूर्वक खारीचे शब्द ऐकत म्हटलं.

“ ह्यानंतर खऱ्या पाळायला सुरवात केली—चल चल आतां—अगदीं डोकं फिरण्याआधी साऱ्यांच्या बरोबर रहा. ” त्याचा थोडा कळवळा येऊन त्या लोकांनीं त्याला चालण्यास सांगितलं.

“ मला नाही करमायचं तिच्याशिवाय—खरं सांगतोय मी. ”

“ तुझी करमणूक व्हावी म्हणून तुला इथं पाठवला असेल नाही ? ”

“ तुम्ही जा. मी तिला घेऊन येतो—तुम्ही आहांत तोपर्यंत ती झाडावरून खाली उतरणार नाही. ”

“ अगदींच गाढव आहे झालं. तुला एकटा असा ठेवतां येणार आहे थोडाच ? ”

चल. ” गौतमला त्या लोकांनी जरा पुढ ढकलला.

माणून नूरचा आवाज आला. गौतम थांबला. पुढं चालण्याच त्यानं नाकारलं. पण त्याला नेण्यासाठी आलेली माणसं मजबूत होती. गौतमची मानसिक अस्थिरताच ह्या हट्टाला कारणीभूत आहे अस समजून दया येऊन त्यांनी गौतमला बळजबरीनं सर्वांच्या मधें आणून ठेवलं. माणसांत आल्यावर आपोआपच त्याच डोक ठिकाणावर येईल अशी त्यांची खात्री होती.

वाडीत जाऊन नेमून दिलेलं काम करण्याचं त्यान नाकारलं. थोडे फटके पण खाल्ले. त्याच्या मनांत आतां केवळ ती इवलीशी खार तेवढी जिवत होती, बाकी सारं जग मेलं होतं. दोन दिवस तर त्यानं कांहीसुद्धां खाल्लं नाही. असिस्टंट डॉक्टर येऊन त्याला तपासून गेले. ग्रॅज्युएट कैद्याला जास्त चांगली ट्रीटमेंट देण्याचं मुख्य डॉक्टरांना सांगण्याचा त्यानीं निश्चय केला का कुणास टाऊक ? पण तुसंगाचा ताबा डॉक्टरांनाच दिलेला असतो. चिरफाड करण्यांत मिळवलेली मानसिक कठीणता तुसंगाची व्यवस्था करण्यास लागणारा एक गुण समजला जात असल्यास नकळे.

साऱ्या कैद्यांत बातमी पसरली कीं गौतम एका खारीच्यामुळं वेडा झालाय ! अन् तो तिला ‘नूर’ म्हणून हांक मारतो. अतृप्त कामवासनेन धगधगणारं कैद्यांचं मानस असल्या गोष्टीतून अनेक गोष्टी रचतं. अन् त्याचं अगदीं बीभत्स शब्द-चित्र रंगवून स्वतःच मनरंजन करतं. कुणी अशीही एक गोष्ट रचली कीं खार पाळणारी एकादी ‘नूर’ गौतमची प्रियतमा असली पाहिजे, अन् प्रेमासारख्या पवित्र शब्दाची विटबनाही शृंगाराचं बीभत्स वर्णन करून ते कैदी कलं लागले. अन् बाहेरचं जग तरी दुसरं काय करीत असतं ?

डॉक्टरांनी आपुलकीनं केलेल्या आप्रह्वाला मान देऊन गौतम आज रांगेन बसलेल्या कैद्यांच्यामध्ये स्वतःचं पत्र्याचं ताट घेऊन जेवायला बसला. आज साऱ्यांना भाजी अन् भाकरी मिळाली. दोन चार दिवसांनी मिठाई मिळणार होती. त्या आनंदांत कैदी आज जरा खुशीत दिसत होते.

तोंडांत घांस घालतांच त्यानं नूरचा चकचकाट ऐकला व त्याच्या सर्वांगांत आनंदाच्या लहरी उठल्या. त्याला आशा वाटतच होती कीं नूर त्याला नकी

शोधून काढणार !

“नूर ! ” गौतमनं हांक मारली.

खारीनं नेहमीप्रमाणं ‘टीट’ केल. सारे कैदी खदखद हंसले.

दुरून एक छोटी खार इकडून तिकडे पळत गेलेली दिसली.

“हे धे-घाबरतेस कशाला ? ” असं म्हणत गौतमनं भाकरीचा एक तुकडा दूर फेकला.

“ए-तूं कुठं खड्या इथं बोलावतोस ? ” एका बेडी बिरादरानं म्हटलं.

“तुझं काय जातंय पण ? ” गौतमनं विचारलं.

“माझ काय जातंय ? -दोन दिवसांपासून माझी भाकर ओढून नेतेय ती ! ”

“तूं चोरून भाकरी ठेवत असशील ! ”

“सगळे करतात तें मी करतो,”

“पण तीच खार घेऊन जाते हें कशावरून म्हणतोस ? ” अगदीं वकिली थाटांत गौतमन स्वतःच्या आवडत्या प्राण्याचा बचाव केल्यावर तो कैदीही गप्प बसला.

दुपारनंतर कैद्यांची एक तुकडी कंपाऊंडमध्ये खोदकाम करीत होती. गौतमही ह्या शारीरिक मेहनतीमुळं दणकट बनला होता. इतकंच नव्हे तर दिसण्यांतही कांहीं अंशी इतर कैद्यांच्या सारखा दिसू लागला होता. कपाळावरचा घाम स्वतःच्या अंगरख्यानं पुशीत असतांच गौतमच्या खांद्यावर कुणीतरी हात ठेवला.

“वध, तुझी नूर माझी भाकरी खेंचून काढतेय.” टम्लरखाली झांकलेली भाकरी बाहेर खेचण्याचा प्रयत्न करीत असलेल्या खारीकडे बोट दाखवून एक कैदी म्हणाला.

गौतमला खारीच्या त्या प्रयत्नाची मोठी मौज वाटली. मजेनं हंसत त्या प्राण्याच कौतुक पहात तो म्हणाला,

“एवढ्या तुकड्यानं काय मरणार आहेस तूं ? ” खारीनं भाकरीचा तुकडा बाहेर काढला, अन् चोर्हीकडे एकदा नजर टाकून ती लगबगीनं तो तुकडा खेंचा-यला लागली.

“एवढ्या तुकड्यानं कोण मरतंय ते दाखवतों हं मी तुला.” असं म्हणून

त्या कैद्यान आपल्या हातातलं मातीचं मोठं ढेकूळ त्या खारीला जोरांत फेंकून मारलं अन् चपळाईनं पळण्यापूर्वीच तें ढेकूळ त्या खारीच्या अंगावर अचूक बसलं.

गौतमनं त्याला अडवण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फुकट गेला. अन् ती नाजुक खार एकच चक्कर घेऊन जमिनीवर निपचित पडली—गौतम तारवटलेल्या डोळ्यानं तें दृश्य पहात राहिला.

नशीबानं गौतमच्या हातांत पहार नव्हती. नाहीतर गरीब दुबळ्या प्राण्याचा अशा तऱ्हेन खून करणाऱ्या माणसाचा त्यानं नक्कीच खून पाडला असता. त्यानं त्या कैद्याच्या थोबाडावर एक ठोसा लगावून दिला. तो धर्टिंगण कैदी तेवढ्या त्या ठोशानं जमिनीवर आदळला. आजुबाजूचे कैदी धावून येऊन त्यांनीं पाहिलं तों गौतम नूरशेजारीं बसून एकाग्रतेनं तिच्याकडे पहात होता.

त्या नाजुक देहावर गौतमनं आपलीं बोटां फिरवलीं. नूर किंचित् हलली. तिनं डोळे उघडून गौतमकडे पाहिलं अन् ती उताणी पडली. तशा स्थितींत ती पडली अन् तिचे डोळे सताड उघडले. ते आतां मिटत नव्हते. गौतमकडे ती पहात राहिली होती. क्षण, दोन क्षण, चार क्षण गौतम तिच्याकडे पहात राहिला.

गौतमच हृदय भरून आलं. त्या मृत प्राण्यावरून गौतमनं आपली नजर बाजूला वळवली. तो उठून स्वतःच्या जागीं आला अन् डोळ्यांत गर्दो करणाऱ्या अश्रूंना मागं लोटण्यासाठीं तो खोदाळी घेऊन एवढ्या जोरानं खणुं लागला कीं त्या ठिकाणीं खड्डा पडला.

गौतमला कुणी हटकलं नाही कीं त्यानं कुणाला हटकलं नाही.

दिवसामागून दिवस जात होते. गौतम मुकस्तंभासारखा स्वतःचं काम करीत होता. त्याच्या जीवनांतला रस नाहीसा झाला होता. त्याच्या मनाचा उत्साह मावळला होता.

एका सहानुभूति दाखवणाऱ्या जोडीदारानं त्याला आश्वासन दिलं, “खार कांहीं तेवढी एकच असेल असं नाही. नूरच मेली असं कशावरून समजायचं?”

दुसऱ्या एकानं सांगितलं कीं त्या प्रसंगानंतर त्या एकांत कोठडींत आपण एक खार एकटीच बसलेली पाहिली. तीच नूर असेल. गौतम कां उगाच कधी होतो ? नूर खरोखरीच मेली नाही.

पण ह्या साऱ्या गोष्टींवर गौतमचा विश्वास बसत नसे. त्या कैद्यानं मारलं तेव्हांच त्याची छोटी नूर त्याला सोडून कायमची निघून गेली होती. नूरला खेळवतांना त्याला त्याच्या लाडक्या सुनंदाची अलकनदेची आठवण होई. अन् मैनाआजीला बिलगलेली चिमुकली नूर ! नूरचे डोळे किती गोड होते. ती मुसलमान होती म्हणून काय झालं ? हिन्दु तिची कत्तल करू शकले असते का ? किती निर्दोष, फुलासारखी नाजूक, संस्कृतीच्या स्मितासारखी निर्व्याज ! त्या नूरच्या चेहरा भीतीनं मलीन झालेला पाहून गौतमला आपल्या हिन्दुत्वाची लाज वाटली होती. प्रत्येक बालकांत त्याला नूरचा भास होत होता. अन् ह्या तुरुंगांत त्याला लाभलेला नूरचा स्नेह निर्दय मानवानं तिच्यावर आघात करून तोडून टाकला होता.

माणसांतला राक्षसी गुण सारं कांहीं करू शकतो. तो मैनाआजीला सुद्धा कापून काढू शकतो अन् नूरलाही सुरा भोसकू शकतो.

अन् असली हीन कृत्य करूनही वरून ते आपआपल्या धर्माची शेखी मिरवतात.

हे जग ! हीं माणसं !—त्यापेक्षां दगड झालेलं काय वाईट ?

गौतमच्या मनावर निराशेचं दाट पटल पसरलं होतं. त्याचा सारा उत्साह नाहीसा झाला होता. त्याच डोकं सुन्न झालं. तारुण्यांतलं चैतन्य कुठच्याकुठ नाहीसं होऊन तो अगदी निष्क्रिय होत चालला.

एक वर्ष संपलं—दुसरं वर्ष संपलं. पण सारीं सारखींच.

त्याला लेखनाचं काम देण्यात आलं. नकला करायच्या, हिशेब ठेवायचे, वस्तूंच्यावर नांवाच्या चिठ्या डकवावयाच्या, असली बौद्धिक मेहनतीचीं कामं त्याच्याकडून करून घेतली जात होती—बौद्धिक कामं ? गौतम यत्र बनत चालला होता.

काचित् रात्रीला तो दचकून जागा होई. कधी स्वप्नांत तो क्रांतिकारकांचा पुढारी म्हणून हातांत क्रांतीचा ध्वज घेऊन जगांतल्या दलित वर्गाला सत्ता मिळवून देण्याची धडपड करीत असतांना स्वतःला पाही. पण तेवढ्यांत कुणीतरी मूर्ख गरीब मैनाआजीला, नूरला किंवा त्या चिमुकल्या खारीला छळतांना दिसे अन् मग त्याचं स्वप्न नाहीसं होई. त्यानंतरची सारी रात्र गौतम बिछान्यावर तळ-

मळत पडे.

तीन वर्ष झालीं. गौतमला आतां कंटाळाही येईनासा झाला होतां. कधी कधी त्याच्या पूर्वस्मृति जाग्रत होऊन तो उत्साहांत येत असे. परंतु तो स्वप्नांतलाच उत्साह ! कधीकधी त्याला भीति वाटे, कीं त्याच हृदय थिजून जाऊन त्याच्या भूतकाळाला जाळून टाकील कीं काय ! कधी कधी भविष्यकालाच्या गोड कल्पनेनं त्याच्या अंगावर रोमांच उभे रहात. परंतु तें क्षण दोन क्षणच. त्याचा सारा भविष्यकाल कुणी वैन्यानं आग लावून राखरांगोळी केलेल्या प्रदेशासारखाच होता !

कैदेतलं आयुष्य त्याला रखरखीत साहारा रणासारख वाटत होतं. अन् तुरुंगाबाहेरच आयुष्य म्हणजे उत्तर ध्रुवाकडल्या सारं कांही जावून टाकणाऱ्या कडाक्याच्या थंडीसारखं वाटत होतं. तुरुंगांतही तेंच. तुरुंगाबाहेरही तेंच—मग कंटाळा तरी कशाचा मानायचा ?

तुरुंगाबाहेर पडल्यानंतर अमलांत आणायच्या योजना त्या कैद्याच्या घावा-सरशी छिन्नविछिन्न झाल्या. जे जीवन त्याला अमृतमय वाटत होतं, तें एका जंतूनीं भरलेल्या डबक्यासारखं वादूं लागल. त्या डबक्यात डुंबणाऱ्याला उत्साह तरी कसला असणार ? जीवन म्हणजे निव्वळ वेठ. त्याचा कंटाळा आला कीं न आला पण तों वेठ ही वाहिलीच पाहिजे.

कांहीं कांहीं वेळां तो हिंदूभूमीवर हिंडणाऱ्या सावल्यांची भेट घेई

“ कुणाचा विजय झाला तें समजलं का ? ” एकादी सावली त्याला विचारी.

“ नाहीं बुवा ! कुणाचा झाला विजय ? ”

“ हिंदूचा ! ”

“ अस्सं ! तो कसा ? ” गौतमनं विचारलं.

“ पार्लमेटच्या सभेत एक हिन्दू नेमला. ” एक सावली म्हणाली.

“ अरे जा ! दोन मुसलमान केव्हांच त्या सभेत घेतलेले आहेत ! ”

दुसऱ्या एका सावलीनं म्हटलं.

“ बरं मग ? ” कांहीं न समजल्यामुळं गौतमनं विचारल.

“ मग काय ! जय झाला ! ”

“ कुणाचा ? ”

“ तैं काय सांगायला पाहिजे ? खरा जय तर ब्रिटिश सत्तेचाच झाला. कसे भांडून मरताहांत वेळ्यांनो ! ” असं म्हणून मोठ्या आनंदानं तिसरी सावली नाचू लागली.

एकादां त्यानं पाहिलं कीं कोंबडी, मेढे, रेडे अन् हत्ती एकमेकांशीं टक्कर घेत आहेत. अन् त्या टक्कर देणाऱ्या प्राण्यांना त्यांच्या त्यांच्या बाजूचीं माणसं उभीं राहून त्या प्राण्यांना थोपटून अधिक प्रोत्साहन देत आहेत.

अन् एकाएकी त्या माणसांचं मेंढ्यांत रूपांतर झालं, अन् त्यांची टक्कर पाहणाऱ्यांसाठीं गोंरीं माणसं उभीं असलेलीं दिसलीं.

एक मेंढा मागं सरला, त्याला थोपटून पुन्हा प्रोत्साहन देण्यांत आलं.

“ वा बहादुर ! तूं मागं हटणार ? चल हो पुढ ! लगाव जोर ! शाबास ! ”

अशा तऱ्हेन पुन्हां टक्कर सुरूं होई अन् दुसरा मेंढा मागं सरे.

“ वाह मेरे बहादुर ! तूं मागं हटलास तर तुझे पूर्वज शरमेनं मान खाली घालतील. अरे दे ठेऊन—वा शाबास ! ”

अन् दोन्हीही मेंढे पुन्हां निकारानं एकमेकांवर आपटत.

“ ही कुणाची टक्कर चाललीय, पाहिलंस ? ” गौतमला ऐकायला आलं.

“ नाही, नीटसं समजल नाही. ”

“ हे टक्कर खेळताहेत ना ? त्यांपैकीं एक तूं अन् दुसरा तुझा भाऊ. ” पुन्हां उत्तर आलं.

“ पण त्यांना प्रोत्साहन देणारं कोण ? ”

“ ओळख पाहूं तूं ! ”

“ नाहीं ओळखायला येत. ”

“ नाहीं ना येत ओळखायला ? तैं ओळखतां येत नाहीं तोंपर्यंत अशाच टकरा देत रहा तुम्ही. जगांत लोकांच्या करमणुकीसाठीं कांहीतरी तमाशा पाहिजेच ना ? ”

“ अन् अशा टकरींत एकादं मेंढ जखमी झालं तरी ? ”

“ तर काय ? मेजवानीचं मेज शोभेली, आणखी काय ? ”

“ कुणाचं मेज ? ”

अन् ह्या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल हास्य करीत छायानट आकाशांत कुठतरी अदृश्य होई. अन् जागा झालेला गौतम व्यग्र चित्तान विचार करीत बसे.

परंतु तिसऱ्या वर्षीत अस कांहीं कांहीं वेळाच होई. स्वप्न गौतमला अधिक विचारमग्न नी शांत बनवीत असे. अन् असेच दिवस जात होते.

एक दिवस अचानक तुरुंगाचा दरवाजा उघडून गौतमला कांहीं अर्थबोध होण्यापूर्वीच बाहेर काढण्यांत आलं.

“ कां ? कुठं पाठवतां आहांत मला ? ” गौतमन विचारलं

“ ह्या तुरुंगाच्या बाहेर. आतां तूं मोकळा आहेस. तुझी शिक्षा संपली. ”

“ पण बाहेर जाऊन मी काय करूं ? इथंच राहायची सवय झालीय मला. बाहेर सार नवखं वाटेल. ”

पण त्याच ते सांगणं कुणी जुमानलं नाही. गौतमला बाहेर काढून तुरुंगाचा दरवाजा बंद झाला. बंद होतांना त्या दरवाजाचा वारीक आवाज झाला

नूरचा का हा आवाज ! तुरुंगातल्या गुडान तिची हत्या केली

सवध चार वर्षांच्या कालात गौतम एका खारीच्या आठवणीनच तिथ थोडा घोंटाळल्यासारखा झाला.

त्याला त्याचे जुने कपडे परत मिळाले. वीस रुपये त्याच्याकडे होते, तेही मिळाले. नोकरीचाकरी करून निवृत्त झालेल्या स्त्रीपुरुषांकडून चालणारी एक सस्था होती. त्या संस्थेकडून बदिवासांतून सुटून आलेल्या लोकांना मदत मिळत असे. त्या संस्थेत जाऊन मदत घेण्याची सल्लाही गौतमला देण्यांत आली. अन् अशा तऱ्हेन जगाचा तुटलेला संबंध पुन्हा जोडला गेला.

पण कोणता संबंध ?

: २१ :

कुणीही गौतमला ओळखत होतंसं दिसलं नाही. दरवाज्याबाहेर मोठं कंपाउंड होतं. अन् त्यांत मुद्दर बगले नी बगीचे होते. कैदखान्याचं रक्षण करणाऱ्या साहेबाच तें मुक्त निवासस्थान होतं. एका कैद्यानं सांगितलेली गोष्ट आतां त्याला आठवली. तो कैदी अन् हे कैदखान्याचे साहेब दोघेही एकत्र बसून कांहीं वर्षापूर्वी चांगलीच दारू पीत होते. अन् दारू प्याल्यानंतर त्याला शोभेलशी सत्कृत्यही त्या दोघांनी बरोबरच केली होती. मात्र कैद्याविरुद्ध फिर्याद झाली अन् तो कैदेत पडला. अन् साहेबाविरुद्ध फिर्याद झाली नाही म्हणून ते साहेबच राहिले.

वाहिरच्या ताज्या हवेनं त्याला थोडा चैतन्यपूर्ण उत्साह वाटला. गौतम आतां मुटला होता ! तो खरच का बंधनांत पडला होता ? त्यानं मागं वळून पाहिलं. स्वप्नासारखा भामणारा कैदखाना अजूनही त्याच्याकडे डोळे वटारून पहात असल्यासारखा दिसत होता. कैदखान्याची चार वर्षेही अगदी सत्यच होती. आतां तो मुक्त झाला होता. जगाशीं त्यानं नवीन संबंध जोडला.

कसला संबंध ? गौतमला कुणी ओळखतच नव्हतं. रस्ते त्याच्या परिचयाचे होते. तरीसुद्धां चार वर्षांनी पुन्हां पाहिलेल्या रस्त्यांत पुष्कळच नवीनपणा दिसत होता ! पोलीस पण तिथंच उभा रहात होता. तो ओळखीचा तर नसेल ना ? पोलीसकडे निरखून पहाणाऱ्या गौतमला त्यानं हुकमी आवाजांत पुढं जायला सांगितलं. गौतमला दिवसा रस्त्यावर फिरण्याची सुट होती.

त्याचा त्यान काय उपयोग करायचा ? खाजगी समजल्या जाणाऱ्या घरांत तो शिरला तर तो ' गृहभ्रंश ' झाला असता. सरकारी घरांच्यावर लिहिलं होतं ' रहदारीचा रस्ता नाही. ' हॉटेल किंवा क्षुधाशान्तिगृहांत पैशाशिवाय जातां येणं शक्यच नाही. कैदखान्यांतून निघून तो स्वतंत्र झाला होता ! रस्त्यावर रखडण्या-साठी, उपाशी मरायला, आत्महत्या करायला तो स्वतंत्र होता ! तो कोण होता, त्याला काय हवं होतं, हें विचारायला कुणी स्वतंत्र नव्हतं.

वाटेल तसल्या आडमार्गानं जाण्यापेक्षां कुठल्या तरी खुल्या मार्गानं जाण्यासाठी काय करावं या विचारानं तो गोंधळून गेला होता. तोच त्याला आपल्याजवळ चांगले वीस रुपये असल्याचं दिसून आलं. शेख अलीन तर तुपाच्या मजुरीतून साऱ्या जीवनाचं मनोराज्य रचल होतं. मग वीस रुपयांवर तर किती तरी मनोराज्यं रचतां येतील !

एका उपहारगृहात जाऊन त्यानं क्षुधाशान्ति केली. त्यानं आजुबाजूला पाहिल. त्याला कुर्णाही ओळखीचं दिसल नाही. उपहारगृहही नवीनच दिसत होतं. हिंदुस्थानच्या उद्योग हुन्नरांत हॉटेलचा उद्योग फारच तेजीचा आहे !

बाहेर येऊन त्यानं ओळखीच्या जागा पाहिल्या. मित्राचा बगला जशाचा-तसाच होता. त्यानं दारवानाला विचारलं,

“ सुमित्रा आहे कां ? ”

“ नाही. ”

“ शेटसाहेब ? ”

“ आता नाहीत भेटणार ! ”

“ कां ? ”

“ बाळाची तब्येत बरी नाही. ”

“ कुणाच्या बाळाची ? ”

“ शेटसाहेबांच्या. ”

“ असं ? पण शेटसाहेबांना कुठं मुलगा होता ? ”

“ नव्वता म्हणून पुढं होऊच नाही वाटत ? हा तर दुसऱ्या पत्नीचा. ”

“ सुमित्राच्या आई असतीलच ना ? ”

“ तुम्ही फार वर्षांनीं आलांतसं दिसतंय. ”

“ होय. चार वर्ष झाली. ”

“ मित्राताई अन् त्यांच्या आई आतां वेगळ्या राहतात. ”

“ असं ? कुठंशा ? ”

“ गरज असली तर शोधून काढा. मला नाही माहित. ”

चार वर्षांत दारवानाच्या सभ्यपणांत कांहीच बदल झालेला दिसला नाही.

जवळच्या गल्लींत जाऊन त्यानं चौकशी केली.

“मैनाआजी आहेत कां ?”

“आजीबाई वारल्या केव्हांच.” कुणीसं उत्तर दिल.

“अन् ती नूर ?”

“नूर नाही माहीत आम्हाला.”

“ती मुसलमान मुलगी—”

“इथं कुणी मुसलमान नाही राहत !”

“पहिल्यानं होतं एक घर.”

“अहं. त्याला तर किती वर्ष झालीं. घर सोडून गेले ते. तो दंगा नव्हत। कां झाला ? तेव्हां सोडलं घर त्यांनी.”

जणुं कांही अगदी फार दिवसांपूर्वीचीं तीं गोष्ट. तो दगा कुणाला आठवत सुद्धां नव्हता. त्या दंग्याचा जिवंत बळी गौतम तिथं त्या दंग्याच्याच जागी फिरला तरी त्याला कुणी ओळखत नव्हतं.

गौतमनं शरदच्या बंगल्याकडे जायच ठरवले. त्या अरुंद लहानशा गल्लींतून तो चालला. पावसाच्या रात्रीं जिथ त्यान विसावा घेतला होता त्या जुन्या घराकडे तो पाहिला लागला. ते घर तिथ नव्हतंच. त्या ठिकाणी सिमेंट कॉक्रीटची एक भव्य इमारत झालेली दिसली. सारा लक्षाच बदलून गेला होता. त्या इमारतींत एक छाप-खाना अन् वर्तमानपत्राच ऑफिसही दिसत होत वर्तमानपत्राचं ‘गरबी गुजरात’ हें नांव मोठ्या अक्षरांनीं बाहेर फळ्यावर लिहिलं होतं. छापखान्याचंही तेच नांव होत.

“कोण बरं असेल हा पत्रकार ?” गौतमनं मनाशींच प्रश्न केला. एक क्षण-भरच त्याला आंत जावंस वाटलं. इमारतीच्या दरवाजांत एक धिप्पाड पठाण बसला होता. दग्यांत असले परदेशी पठाणच जास्त भाग घेतात अशी साऱ्यांची खात्री झाली तरी सुद्धां आपल्या रक्षणाचं कार्य त्यांच्या हातीं सोंपवण्याची पद्धत गुजरात्यांनीं या चार वर्षांत परत अमलांत आणली होती !

“अजूनही हा परावलंबीपणा गेला नाही तर !”

गौतमच्या मनाला तो विचार बोंचला. त्याचा जुना उत्साह परत येऊं

लगला होता. त्यानं असल्या भ्याड पत्रकाराच्या कचेरींत जायचं रह केलं.

“अन् काय तर म्हणे नांव दिल आहे ‘गरवी गुजरात !’”

गौतम मनाशींच पुटपुटला. त्याच्या जुन्या मित्रांपैकीं शरदचाच पत्ता लागण्यासारखा होता. त्याच्या गिरण्या होत्या. तो शिकून कांही नौकरी करणार नव्हता. दुसरे सारे मित्र कुठं कुठं जाण्याचा संभव होता. पण शरद तर शहरांतच असणार अन् नसला तरी त्याचा पत्ता अवश्य मिळेलच.

हव् हव् चालत चालत तो मिलच्या आवारांत आला. शरदचं घर कार-
खान्यापासून बरंच लांब होत. तेव्हा कारखान्यांतच त्याची खबर काढणं त्याला
जास्त सोईचं वाटलं. मिलच्या दरवाजांत शिरतांच दारवानानं त्याला प्रश्न केला,

“कुठं जातां आहांत ?” पादरेकरी मुसलमान पठाणच होता.

“शेठसाहेबाकडे.”

“शेठसाहेब नाहीत, यात्रेला गेलेत.”

“त्यांच्या मुलाला भेटायच आहे.”

“कुठला मुलगा ?”

“शरदचंद्र.”

“काय काम आहे ?”

“तें त्यांनाच सांगायचं आहे.”

“तुम्हाला त्यांनीं बोलावलं आहे कां ?”

“मला नेहमींच आमत्रण आहे त्याच.”

“जा आंत !” कटावून त्या पठाणानं म्हटल.

गौतमला वाटलं कीं अजूनही आपण चांगले सभ्य दिसत नाहीं
कीं काय !

आंत जाऊन गौतमनं ऑफिस शोधून काढलं. चपरासी, कारकून, सेक्रेटरी,
ऑफिस मॅनेजर व्यवस्थितपणानं आपआपलं काम करीत होते. गौतमन
जाऊन विचारल,

“आहेत कां शरदभाई ?”

चपराशाला जरासा संशय आला. त्यानं आंत जाऊन मॅनेजरला विचारलं.

अन् मग गौतमला त्यानं खुणेनं आंत बोलावलं. जवळ येतांच गौतमला प्रश्न विचारला.

“ कां ? कुणाचं आहे काम ? ”

“ शरदभाईचं. ” गौतमनं उत्तर दिलं. .

“ नौकरी मागायला आलां आहांत ? ”

“ नौकरीसाठीं रडत असावा असाच दिसतो कां मी ? ”

“ कसे दिसतां तो प्रश्न नाही. काय काम आहे ते सांगा. ”

“ तें शरदलाच सांगायचं आहे. ”

“ कुणाची चिन्नी आहे कां ? ”

“ नाही. ”

“ काडें द्या. ”

“ काडीचा खर्च मी करित नसतो. ”

“ या कागदावर तुमचं नांव लिहून द्या. ” तिरस्कारानं मॅनेजरनं म्हटलं.

गौतमनं आपलं नांव लिहून मॅनेजरला दिलं, नांव पाहिल्याशिवायच त्यानं घंटा वाजवून चपराशाला बोलावून म्हटलं,

“ आंत देऊन ये. ”

“ चहाची तयारी चालली आहे. ”

“ तू आपला देऊन तर ये. बहुतेक भेटणार नाहीतच. तरी सुद्धां—” मॅनेजरचं वाक्य पुर होण्यापूर्वीच पट्टेवाला निघून गेला.

गौतम उभा राहिला होता. त्याला बसायला सांगण्याइतकी कुणालाच फुरसद नव्हती. मॅनेजरच्या समोर एक मोठी वही घेऊन कारकून उभा होता. त्याच्याशीं कांहीतरी महत्वाच्या गोष्टी यापूर्वीच चालल्या होत्या.

“ मग ही रक्कम कशांत टाकायची ? ” कारकुनानं विचारलं.

“ एकंदर रक्कम किती होईल ? ”

“ तीन एक हजार होईल.—सारी यात्रा करून यायला. ”

“ धर्मदाय खात्यांतच ती रक्कम टाकायची ! शेठ यात्रेला जाऊन येणार त्या पुण्याईत साऱ्या शेअर होल्डर्सचा भाग आहेच मुळी ! ”

अन् इतक्यांत पट्टेवाल्यानं येऊन गौतमला सन्मानानं म्हण्टलं, “चलाव.”

ऑफिसचीं सारीं माणसं चकित होऊन गौतमकडे पाहूं लागलीं. शेठचा सारा धार्मिक खर्च, प्रवासाचा खर्च आणि यात्रेचा खर्च, सगळा कांहीं पेढी-तूनच मिळाला पाहिजे. हिन्दुस्थानांतच ही पद्धत आहे. व्हाइसरॉयसुद्धां स्वतःच्या कुटुंबाचा किरकोळ खर्चही सरकारी तिजोरीतूनच घेत नाहीत का ? त्यांच्या यात्रांचा खर्चही हिन्दुस्थानच्या शेतकऱ्यांच्या मार्या बसतो. कारण त्यांच्याच कल्याणासाठी असतात ना त्या ? व्हाइसरॉयच्या तर्फे चाललेल्या हिन्दुस्थानच्या कारभारात हिन्दुस्थानचे शेतकरी अन् कामकरी सारेच प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष भागीदार नाहीत का ? मग ह्या शेटलोकानी तरी त्यांच अनुकरण का करू नये ? त्याच्या गुप्त भावना जणू पुन्हा हळू हळू जाग्या होत होत्या. शरदच्या दिवाणखान्यांत प्रवेश करतांच त्याला तिथं विलक्षण गार वाटलं. दिवाणखाना Air conditioned होता. शरद तिथंच होता. तो पुढं आला अन् मोठ्या उत्साहानं म्हणाला, “गौतम ! Old boy ? तूं कसा आलास ? केव्हां सुटलास ?”

“आजच !”

“किती बदललास तूं ?”

“अगदीं संपूर्ण तुझ्यासारखाच.”

“खरंच तुला भेटायला येतां आलं नाहीं मला. मध्यंतरीं मी इंग्लंड, जर्मनी नी जपानला जाऊन आलो.”

“रशियाला नाही गेलास ?”

“जाऊ दिल नाहीं. चल थोडा चहा घेऊं या. किती दिवस झाले नाहीं तुला पाहून ? केवढा आनंद झालाय मला.”

गौतमचा हात धरून त्यानं त्याला चहा पिण्यासाठी आंतल्या खोलीत नेलं. श्रीमंतांच्या घरांत प्रत्येक कामासाठी वेगवेगळ्या खोल्या असतात. सारं शरीर आंत स्तून बसण्याइतक्या मऊ मऊ खुर्चीवर आरामानं बसून चहा पिण सुखाचं तर असतंच. पण अगदींच नुसत्या जमिनीवर बसून अन् निजून आलेल्या गौतमला ही मऊ मऊ खुर्ची फारशी सुखाची वाटली नाही.

श्रीमंतांचा चहा म्हणजे गरीबांच एक आठवड्याचं जेवण.

चहा पीत पीत गौतमनं विचारलं,

“आतां ही सारी देखरेख तुझ्याचकडे आली आहे, नाही कां ?”

“होय. वडलांना आतां एकदम देवाधर्माचा छंद लागलाय. तेव्हां हें सांग माझ्यावर सोपवून ते यात्रा करीत फिरतात.”

“मग मजुरांना कांही फायदा करून दिलास कां ?”

“वडलांची नजर आहे तोंपर्यंत कांही करतांच यायचं नाही. पण—”

“पण काय ?”

“तुला न रुचणारी एक गोष्ट सांगुं ?”

“अवश्य सांग.”

“मजुरांचं कल्याण करणंच शक्य नाही. असल्या या अडाणी लोकांच्यासाठी आपण कितीही केल तरी ते थोडंच. समानतावादावरचा माझा विश्वास आत उडाला आहे.”

गौतमला शरदच्या चेहऱ्यावरच हा बदल झालेला दिसला. गरीबांसाठी स्वर्ग निर्माण करण्याऐवजी ह्या श्रीमंत तरुणानं आपल्या स्वतःभोवतीच सुखाचा स्वर्ग निर्माण केला होता. ही खोली, या खुर्च्या ! एका मग्नसाला याची जितकी जरूरी आहे तितकी त्याच्या कारकुनाला नसणारच ना ?

मजुरांनी काटकसर करणं हा त्यांचा धर्मच आहे.

माणसांत केवढा बदल होत असतो !

गौतमनं विषयान्तर केलं. “निशा कुठ आहे ?”

“तिच्या गोष्टी बोलण्यांत अर्थच नाही. Lost Soul !”

“म्हणजे काय ?”

“तिन त्या भगवानदासाशी लग्न केलं.”

गौतम खरोखरीच दचकला.

“कुठले भगवानदास ? मित्राचे वडील की काय ?”

“होय. तेच.”

“पण त्यांची बायको तर जिवंत आहे ना ?”

“म्हणून काय झालं ? मुलगा नाही ही सबब पुढ केली.”

“ माझी कल्पना ती तुझ्याशीं लग्न करील म्हणून. ”

“ त्या वेळीं मी जर्मनीकडे फिरत होतो. ”

“ दिनानाथ कुठं ? ”

“ तो सिनेमांत शिरलाय. स्टंट हिरो म्हणून बराच पुढं आलाय तो. ”

“ राहिम ? ”

“ तो तर कडवा पक्षनिष्ठ झालाय. वकीलीसाठीं त्याचा चांगलाच फायदा झालाय. त्यामुळं मुस्लिमलीगचा तो एक पुढारी आहे. लांब दाढी पण ठेवलीय त्यानं. ”

“ गुजराती तर बोळतच नसेल आतां ? ”

“ अगदीच नाही. इंग्लिश बोलतो, नाही तर आतां मागाहून तयार केलेलं उर्दू ! आतांशा फारसा भेटत सुद्धां नाही. ”

“ कारण ? ”

“ मला हिंदुमहासभावादी समजतो तो. ”

“ तुझ्या दरवाज्यावर तर पठाण आहे. ”

“ हिंदु मिळतातच कुठं ? भय्या लोक नुसते दिसायलाच असतात. पहिल्या हाकेला गुजराती पळून जातात. अन् दुसऱ्या हाकेला भय्या ! मराठा तर दारू पिऊनच पडलेला असायचा. अन् गुरखे तर आतां सारे भरती झालेत. अन् आपले भिल्ल, कोळी किंवा ठाकरडे लोकांना तर पहाऱ्याचं काम येतच नाहीं. मी साऱ्यांना अजमावून पाहयलं. शेवटीं पठाण ठेवल्याखेरीज गत्यंतरच नव्हतं. पण त्यांतल्या त्यांत माझा आंतला आवाज म्हणतोच हं की साऱ्या मुसलमानांचं जर संघटण झालं तर हिन्दूंचंही संघटण कां होऊं नये ? ”

हळुहळू चहापान संपलं. शरदनं एक सिगारेट काढून गौतमच्या पुढं केली. पण त्यानं ती नाकारतांच मोठ्या कलात्मकतेनं ती पेटवून स्वतःच ती ओढीत म्हटलं,

‘ ह्या प्रवासांत मला ही संवय जडली. तुला आठवतं ? कॉलेजांत असतांना मी कधीं सिगारेट पीत नसें. ’

समाजवादाच्या तत्त्वावर नवीन उद्योगसृष्टी रचण्याची मनोराज्यं करणाऱ्या

तरुणाला भांडवलशाही उद्योगधंद्यानच गिळून टाकलं होतं. अन् त्याचा समाज-सत्तावाद कल्पनेतच राहिला होता.

शरद उठून उभा राहिला. श्रीमतांचीं मुलं ज्यावेळीं कामाची देखरेख हातीं घेतात त्यावेळीं स्वतः अतिशय कामांत असल्याचं नेहमीच भासवतात. गौतमही उठला.

“मी थोडे कागद पाहून येतो. तोंवर तूं इथंच बैस. नाहीतर माझ्या छोट्या लायब्ररीत बसतोस कां ? मग आपण बरोबरच निघूं. तुझा काय कार्यक्रम आहे पुढं ? ” शरदन विचारल.

“कांहींच ठरवलं नाही मी अजून. मात्र आज रात्रीच्या गाडीनं मी गांवीं जाऊन येणार आहे—”

“तुझ्या बहिणी इथंच आहेत, हें तुला माहितच असेल ? ”

“इथं ? म्हणजे ? ”

“तुला कुणी कळवलंच नाही का ? ”

“नाही—काय ? ”

“तुझ्या वडलांच्या मृत्यूनंतर—”

गौतम एकदम खाली बसला. वडलांना अन् बहिणींना भेटायला तो पहिल्याच गाडीनं निघणार होता. त्याच्या दोघी बहिणी इथं गांवांतच आहेत हें ऐकून त्याला आश्चर्य वाटलं आणि वडलांच्या मृत्यूची कल्पना तर त्याला स्वप्नांतही नव्हती. खरी असेल का ही बातमी ? शरद खोटं सांगत असेल ? त्याला खोटीच बातमी मिळाली असेल !

पण वाईट बातम्या कधी खोळ्या ठरत नाहीत.

“फार दुःख होतंय मला—पण—मला वाटलं की ही बातमी तुला पोचली असेल. ” शरद त्याच्याजवळ बसत म्हणाला.

कांही क्षण तळहातावर डोकं टेंकून गौतम अगदी विषण्ण बसला.

थोडा वेळपर्यंत विचार करण्याची शक्तीसुद्धा त्याच्यांत उरली नाही. त्याच्या हृदयावर हा असला विलक्षण आघात झाल्यामुळं त्याच्या डोळ्यांतले अश्रूही आटले होते. दहापंधरा मिनिटांनी गौतमनं हळुहळू आपलं मन ताच्यांत आणलं. अन् पुढं

घडलेली हकीकत त्यानं विचारली,

“कुठं आहेत माझ्या बहिणी सध्या ?”

“रावबहादुरांच्या घरी. सुनंदाच लग्न करून दिलंय अनीलशी—अन् दोघीही बहिणी तिथंच आहेत सध्या.”

पुन्हा इथंही निराशाच ! ज्या अनीलचा त्याला इतका तिरस्कार वाटत होता, तोच अनील आज त्याचा जवळचा नातेवाईक झाला होता.

शरदनं आपलं काम बाजूला ठेवून अन् हलुहलू त्याच्या कुटुंबियांची सारी हकीकत त्याला थोडक्यांत सांगितली.

गौतमला शिक्षेची सुनावणी झाली त्याच दिवशी गौतमचे वडील विजयराय हे त्या गांवांत आले होते.

रावबहादुर नानुभाई—अनीलचे वडील विजयरायचे बालमित्र होते. विजय-रायनं कारकुनाची नोकरी धरली अन् नानुभाई शहरांत आले अन् बिझिनेसमधे पुढं येऊन रावबहादुर झाले. परंतु दोघेही सारख्याच गरिबीत वाढले होते. त्यामुळं त्यांच्यांतला स्नेह अजूनही कायम होता. सुनंदा अनीलला देण्याचं बऱ्याच वर्षांपासून घाटत होतं. अन् त्यांतच गौतमला शिक्षा झाल्यानंतर त्या आघातानं पथारीवश झालेल्या विजयरायनं आपल्यामागं मुलींना कुणाचाच आधार नसलेला पाहून, रावबहादुरांची विनवणी करून, सुनंदाच अनीलशी लग्न लावून दिलं होतं. गौतमला जसा अनीलविषयी तिरस्कार वाटत होता, तसाच अनीललाही त्याच्याविषयी वाटत होता. परंतु तो तसा उघडपणे दाखवत नसे. पण ह्याला कारण त्याचा मित्रा स्वभावच होता. कैदेत गेल्यामुळ गौतमला तात्काळिक मिळालेल्या प्रसिद्धीचा त्याला मनांतून हेवा वाटत होता. अन् सुनंदेशी लग्न करण्यांत गौतमवर सुड घेण्याची चांगली संधी मिळते आहे ह्या विषारी भावनेनंच त्यानं सुनंदेशी लग्न करण्यास फारसे आढेवेढे घेतले नाहीत. वास्तविक पक्षातां कॉलेजच्या कांहीं पोरी त्याला आवडत होत्या, पण सुनंदाही दिसायला तशी कांहीं वाईट नव्हती.

सुनंदाचं लग्न झालं, अन् त्यानंतर लवकरच विजयराय मृत्यु पावले. अलक-नंदाला दुसरीकडे कुठंच आश्रय नसल्यामुळं तीही सुनंदाजवळच राहिली.

तुरुंगांत असतांना नूर ज्या दिवशीं मेली त्याच दिवशी रात्री कुणाचा तरी दुःखद मृत्यु त्याला स्वप्नांत दिसला होता. पित्याच्याच मृत्यूचा तर तो संदेश नसेल ना ? आपल्या भोंवती फिरणाऱ्या विदेशी प्रियजनांकडून बऱ्यावाईट घटनांचे संदेश आपल्याला स्वप्नांत मिळत असतात या गोष्टीवर त्याचा विश्वास बसला. बहिणीविषयीची काय ती माहिती मिळविण्याची उरली होती.

“ दोघांचं कसं काय पटतं ? ” गौतमनं विचारलं.

“ Well—बरं आहे—अनीलला तर तूं ओळखतोसच ! ” शरद म्हणाला.

“ बरं तर. आतां मी तुझ्या कामांत व्यत्यय नाहीं आणीत. ”

“ कुठं जाणार ? ”

“ बहिणींना भेटायला जातो. ”

“ मोटार घेऊन जा माझी. ” असं म्हणत दोघेहीजण ऑफिसांत आले. अनू इतक्यांत टेलिफोनची घंटा वाजली.

शरदनं रिसिव्हर उचलला.

“ होय—मी शरद—हं वाचलं. बरोबर आहे—पण एक गोष्ट राहिलीय—काम-गारांच्या मुलांना खेळण्यासाठी एक फुटबॉलही दिलाय—कॉप्रेसला दोन्ही बाजूंनी खेळायचं आहे. समाजवादाची मला जेवढी माहिती आहे तेवढी दुसऱ्या कुणालाही नसेल.—हो—हो. रात्रपाळीशिवाय कसं होणार ? लढाईच्या सामानाची वर्दी आहे. सहकार्य करून सत्ता मिळवणं हें मला मान्य आहे—दुसर कुणीच नाही माझ्या जवळ इथं ! माझा एक मित्र आहे—गौतम—होय—हं आजच सुटलाय—ओळखतां तुम्ही त्याला ?—अवश्य पाठवीन—हं नंतर बोल्ड—नमस्ते ! ”

शरदमधें केवढ तरी व्यवहारचातुर्य, अहपणा अनू बोलण्याची हातोटी आली होती तें गौतमनं आपल्या मनांत टिपून ठेवलं. लाखो रुपयांचा खाजगी फायदा करून घेऊन नंतर देशहिताच्या गप्पा मारणाऱ्यांच्या ओळीतच शरदही बसला होता, हें आतां निश्चितच झालं !

शरदनं घंटा वाजवली अनू चपरासी हजर झाला.

“ साहेबांच्या साठी मोटार काढ माझी. ” शरदनं सांगितलं अनू चपरासी बाहेर गेला. गौतमच्या एकंदर पेहेरावावरून त्याच्यांत साहेब म्हणण्यासारखं काही

आहे असं काहीं चपराश्याला वाटलं नाही.

“ कारची काय गरज आहे ? ” गौतम म्हणाला.

“ अरे घेऊन जा ना ! तिला ठेवून कऱायची आहे तरी काय ? ”

“ मला ही संवय भारी पडेल. ”

“ त्याच्यांत कसली आलीय संवय ? अन् हें पहा, तुला कांहीं थोड्या पैशांची गरज असली तर मला सांग. आमच्या मीलच्या लेबर ऑफिसरची जागा तुझ्याचसाठी राखून ठेवली होती मी. पण आतांच ती अरविन्दला दिली. तो पण अडचणीत आहे. ”

“ बरं केलंस. मला पैशांची किंवा नौकरीची गरज नाही. अरविंद आय. सी. एस्. झाला नाही का ? ”

“ नाही युवा ! विलायतेला जाऊन फशी पडला. एक मर्डेम लग्न करून आणलीय त्यानं. ”

दोघेही बोलत बोलत फाटकाजवळ आले. ऑफिसमधल्या साऱ्या लोकांना आश्चर्य वाटलं. या विचित्र दिसणाऱ्या माणसाला आपण अडवलं नाही तें बरंच केलं असं त्यांना वाटलं. कुणी तरी जुना मित्र येऊन आपल्या साऱ्यांच्या वरचढ होईल अशी भीति त्यांना वाटली.

गौतमला कारमध्यें बसवून शरदनं कारचा दरवाजा जोरानं बंद केला अन् दाराशीं उभा राहून तो म्हणाला,

“ जमल्यास तू पहिल्यांदा ‘ गरवी गुजरत ’ मधें जा. ”

“ कां ? ”

“ त्याचे संपादक तुला विचारत होते. ”

“ पण ते मला कसे ओळखतात ? ”

“ ते कांहीं माहित नाहीं—पण तुला अगदीं आप्रहानं बोलावलंय त्यांहीं. दुसरीकडे कुठं राहाणार नसलास तर बंगल्यावर ये. चार दिवस माझ्याबरोबर राह्यलास तर तेवढंच बरं वाटेल मला. ”

“ येईन नंतर केव्हांतरी. ”

“ हे थोडे पैसे घे—परत घ्यावे नाहीत हं—पन्नास रुपयांत कांहीं होणार

गाही—तरी सुदां—”

“छे ! मला नको कांहीं. ” असं म्हणत शरदनं पुढं केल्लेला हात गौतमनं मांगं लोटला.

: २२ :

मोटार सुरू झाली. तिच्यांत थोडीशी गती येतांच शरद शोफरला उद्देशून म्हणाला, “ साहेब सांगतील तिकडे त्यांना घेऊन जा अन् साडे-गांचला पुन्हां इथं हजर रहा. ”

शरदनं हात उंचावून त्याला निरोप दिला अन् मोटार धावू लागली.

गौतमला तिथल्यातिथेच मोटारीतून खाली उतरून जाण्याची इच्छा झाली. मेत्राच्या ह्या वागणुकीनं आपला मान होतो आहे कीं अपमान ? सध्याकाळचे वार वाजले होते, दीड तामानंच त्याला मोटार परत पाहिजे होती तर ती थाय-वीच कशाला ? आणि पुन्हां शोफरच्या देखतच त्यानं तसा हुकूम थावा ! असल्या मोटारीत बसणं योग्य आहे का ?

अन् पन्नास रुपयांची रक्कम त्याच्या हातावर तो ठेवत होता. चार वर्षं तुरुंग-वास भोगून आल्यानंतर हा लक्षाधीश मित्र त्याला पन्नास रुपये देत होता. पन्नास रुपये देऊन आपली ब्याद कायमची टाळण्याची त्याची ती युक्ति तर नसेल !

दुसरीकडे कुठं राहिल्या ठिकाण नसलं तर चार दिवस मीं त्याच्या बंगल्याचा आश्रय घ्यायचा ! ह्या साऱ्या गोष्टींवरून अप्रयक्षपणें शरदला आपल्याला हेंच सुच-वायचं होतं कां कीं माझी त्याला आतां गरज नाही ? इतकंच नव्हे तर आपला सहवासही आतां त्याला फारसा आवडणार नाही ? चार दिवस बरोबर राहाण्याचं

आमंत्रण ! आपल्या उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा साम्यवादासाठी ज्यानं आपल्याला जन्मभर देण्याचं कबूल केलं होतं, तोच मित्र आज केवळ चार दिवसांचं आमंत्रण देऊन मोकळा झाला होता.

गौतमला एकाएकी वाटलं कीं तुरुंगांत राहिल्यामुळ तो हीनवृत्तीचा बनला आहे. इतक्या आपुलकीनं वागणाऱ्याला कदाचित् आपल्या हातून अन्याय होत असेल. आपल्या असह्य परिस्थितीमुळच कदाचित् आपण सान्या जगाकडे नीचपणाच्या चष्म्यातूनच पहात आहोत !

मोटार एकदम थांबली. बाहेर नजर टाकतांच ' गरवी गुजरात ' ची पाटी दिसली.

“ इथं नंतर येऊं—अगोदर रावबहादुरांच्याकडे घेऊन चला. ” गौतम म्हणाला अन् यत्रवत् बनलेल्या शोफरनं ते यंत्र त्या बाजूला वळवले.

गौतमला फार वेळ गेल्यासारख वाटल मोटारीची गति होती तशीच होती. परंतु बहिणीना भेटण्याच्या उत्कंठेनं तो अधीर झाला होता. मोटार थांबतांच गौतम खाली उतरला अन् क्षपाक्षप पावल टाकीत बगल्यांत शिरला. तिथल्या नोकरानं त्याला अडवून विचारलं,

“ कुणाचं काम आहे ? ”

“ सुनदाचं—अलकेच ! ”

“ काय काम आहे ? ”

“ त्यांना सांगा कीं त्यांचा भाऊ गौतम आलेला आहे. ”

“ थांबा हं—मी सांगून येतो. ” असं म्हणून तो आंत गेला.

गौतम चार दोन पावलं पुढं जातो न जातो तोंच सुनंदा अन् अलकनंदा धांवतच बाहेर आल्या अन् ओठ्यावरच त्या बहिण भावडांची आज चार वर्षांनंतर भेट झाली.

“ भाई ! ” दोघीही एकदमच उद्गारल्या. त्यांच्या जवळपास त्यांचे इतर सगेसोयरे अन् नोकरचाकर उभे आहेत, ह्याचं त्या तिघांनाही भान राहिल नाही. अलकेनं गौतमला घट्ट मिठी मारली, त्यानंही तिला पोटाशी धरलं. सुनंदानंही त्याचा एक हात आपल्या दोन्ही बाहूंत कवटाळला.

असे किती क्षण गेले त्याचं त्या तीन जिवांना भानही नव्हतं. कांही वेळाने सुनंदा शुद्धीवर आल्यागत हळूच थोडी बाजूला सरकली, पण अलकेची मिठी अजून सुटली नव्हती.

‘भाई’ हा शब्द त्या पुन्हापुन्हा उच्चारित होत्या.

“भाई, आलांत ?”

“भाई, असे कशान झालात ?”

त्या दोघींच्याही डोळ्यांतून एकसारखे अश्रू गळत होते अन् गौतम त्यांचं सांत्वन करण्यासाठी हळुहळू आपल्या सदऱ्याच्या बाहीनं त्यांचे अश्रू टिपून घेत होता.

“भेटणं झालं असलं तर आतां आंत जाऊन बसा म्हटलं !” एका स्त्रीचा कर्कश आवाज ऐकू आला. स्त्रियांच्या मधुर कंठांतही अशी कठोरता असू शकते का ?

दोघी बहिणीचे चेहरे काळवंडले.

“भाई—चला आंत जाऊं.” असं म्हणत सुनंदा एका खोलीकडे वळली. अलकनंदानं मात्र अजून गौतमचा हात धरूनच ठेवला होता.

एका बऱ्यापैकी सजवलेल्या दिवाणखान्यांत तीं तीघेही जण आलीं. अन् एकमेकांच्या चेहऱ्याकडे एकसारखी पहात राहिली.

“सुनंदा, एवढी वाळलीस कशानं ग ?” गौतमनं विचारलं.

“छे ! तसं नाही कांहीं. तुम्हाला आपलं उगाच तसं वाटतं.” सुनंदा म्हणाली. स्त्रिया आपलं दुःख सफाईनं लपवू शकतात.

“अलक, तू उंच बारीक झालीस—अगदींच चिपाडासारखी—” गौतमनं म्हटलं, अन् अलकेनं एकदम गौतमच्या मांडीवर डोकं टेकून स्फुंदून स्फुंदून रडारंभला सुरवात केली. गौतमनं कांहीं वेळ तिला तशीच रडू दिली.

“बेटा, अलक...” गौतमनं तिच्या केंसावर हात फिरवून तिला उठवलं.

अलक रडत रडत म्हणाली, “भाई, बाबा तर गेले.”

है ऐकतांच त्याच्या मनावरचा ताबा सुटला. अन् त्याच्या डोळ्यांतून अश्रू टिबकू लागले. पाहतां पाहतां अश्रूंचा पूर लोटला.

“मी व्याख्यानाला जातें अन् तिकडन सिनेमाला जाईन. तुमच्या भावाला जेवायला घाला.” एक मध्यम वयाची सौंदर्याला चिकटून राहण्याचा मिथ्या प्रयत्न करीत असलेली स्त्री दारांत येऊन ठसक्यांत म्हणाली.

अन् ती दृष्टिभाड होतांच जरा हळु पण गौतमला स्पष्ट ऐकायला येईल असं ती उद्गारली, “बहिण बसलीच आहे डोक्यावर. आतां हे भाई आले !”

गौतमचे डोळे एकदम कोरडे झाले. कांही वाक्यं बर्फाला सुद्धां आग लावतात. “कोण आहे ती ?”

“सासूबाई आहेत माझ्या त्या.” सुनदा म्हणाली.

सुधारलेल्या जगांतही हिंदुस्थानच्या सुप्रसिद्ध सास्वा अजूनही ह्यात आहेत तर ! परजलेली तलवार अन् तीक्ष्ण भाल्यांनाही माग सारतील असल्या टोमण्यांनी आपल्या सुनांची हृदय सतत घायाळ करणाऱ्या सास्वा आमच्या आर्यसंस्कृतीचा एक नमुना आहे. आर्य म्हणवणाऱ्या हिटलरनं जर आज लग्न केलं असतं, तर त्याच्या आर्यमातेनं त्याला अन् त्याच्या पत्नीला इतकं दुबळं बनवून ठेवलं असतं कीं या पराक्रमी पुत्राला आज चालू असलेल्या युद्धाचा विचार स्वप्नांतही कधीं शिवला नसता.

“भाई, मी आतां तुमच्याजवळच राहीन.” अलक म्हणाली.

“तुम्हा दोघींनाही मी आतां माझ्याजवळच ठेवणार आहे. मग आपण खूप चैन करूं.” गौतम म्हणाला.

सुनंदेला गौतमचं म्हणण कितपत अमलांत आणतां येईल ह्याची शंका वाटली. नुकत्याच तुरुंगातून सुटून आलेल्या गौतमला दोघी बहिणींच पोषण करतां येईल कीं नाहीं ह्याचा सुनंदेला फारसा विचार आला नाहीं. पण लग्नाच्या बेडीत जखडलों असतांना आपल्याला भावाच्या घरीं जाऊन राहतां येईल कीं काय ह्या-विषयीं तिचं मन साशंक झालं.

अशा सधन अन् समृद्ध असलेल्या घरांतही आपल्या दोघी बहिणी दुःखी आहेत हे गौतमला तेव्हांच कळून चुकलं. एकीचा पत्नी म्हणून याच घरांत हक्क होता. अन् दुसरी आश्रित म्हणून जरी असली तरी ती रावबहादुरांच्या स्नेह्याची मुलगी असल्यामुळं तिचं राहण्याचा तिला थोडाफार अधिकार होताच.

परंतु असल्या अधिकाराच्या कल्पना लोकांच्या मनांतही येत नाहीत. ते अधिकार जर त्यांनी जमेस धरले असते तर आज कितीतरी गोष्टी सुरळीतपणे चालल्या असत्या.

गौतमनं अगदी दडनिश्चय केला, साऱ्या मानवजातीला सुखी करण्याचं कार्य जेव्हां होईल तेव्हां होईल, पण आपल्या ह्या दोघी दुर्दैवी बहिणींना मात्र अगोदर सुखी केलं पाहिजे. ह्या घरांतून त्यांची सुटका केली पाहिजे.

त्याच्या एकंदर बोलण्यावरून गौतमनं अंदाज केला की अनील सिनेमा-नटींना घेऊन फिरत असतो अन् अलकेची त्या घरांत काडीचीही गरज नव्हती. सुनंदांनंही असल्या नवऱ्यापासून कांही दिवस वेगळं राहणंच योग्य होतं.

“ केव्हां नेणार तुम्ही मला इथून ? ” अलकेनं विचारलं.

“ उद्यांच. ” गौतमनं निश्चयान ह्मटलं.

“ उद्यां का ? ”

“ मी आतांचं जाऊन घराची व्यवस्था करतो. ”

“ खरच ? ”

“ अगदी खरंच ! उद्यांपासून आपण एकत्र रहायचं. ” असं ह्मणून गौतम उठला. त्याच्या मनांत आतां सारखा एकच विचार घोळत होता.

‘ कसही करून एवढी रात्र उलटतांच सुनंदा नी अलकेला आपण या घरांतून काढलंच पाहिजे. ’

“ जेवणार नाही का ? ” सुनंदांन विचारलं.

“ छे ! कांही नको. मी शरदकडे खाल्लय बरंच. ”

“ पण माझ्या सासुबाईनी जेवायच सांगितलंय ना तुम्हाला ? ” सुनंदांन आपल्या सासुबाईच्या आज्ञेची आठवण केली.

“ पुरेग तुझ्या सासूच ! त्या काय बोलतात नी काय करतात, तें भाईना न सांगणंच बरं ! ”

पण ह्या एकाच अभिप्रायावरून गौतमला सुनदेच्या सासूची पुष्कळच कल्पना आली.

तिथून जाण्याची सुळीच इच्छा नसतांही गौतमनं उद्यांच बेत नक्की कर-

ण्यासाठी म्हणून नाइलाजानं बहिणीचा निरोप घेतला.

“ मोटार निघून गेली का ? ” गौतमनं बाहेर असलेल्या नोकराला विचारलं.

साडेपांच वाजल्यामुळं शोफर मोटार घेऊन गेला होता.

“ होय. ” त्या गड्यानं म्हटलं.

ते ऐकून गौतम पायीं चालत निघाला. पण जातां जातां त्या नोकरानं उच्चारलेल एक वाक्य त्याच्या कानावर आलं. “ तुझांतून सुटून आलाय अन् पुन्हा मोटार आणतोय. ”

घरांतल्या मालकीणबाईच्या पद्धतीचं अनुकरण घरांतलीं सारांच माणसं करीत असतात. घरांतल्या नोकरांनीही टोमणे मारायची त्यांची पद्धति उचललेली दिसत होती.

थोड्या वेळान तो ‘ गरवी गुजरात ’च्या ऑफिसांत येऊन पोंचला. तिथंही दारावरच्या पटाणानं त्याला अडवलं. चांगले व्यवस्थित कपडे करून आलेल्या बाकीच्या दोनचार जणांना कांहीं कुणी अडवल नाही.

ऑफिसच्या समोरच दोनचार मोटारीही उभ्या होत्या. तेव्हां अशा भपके-बाज घरांत एकादा गांवढळ पोषाखांत असलेला माणूस शिरायला लागला तर त्याला मज्जाव करणं अगदी स्वाभाविक होतं.

गौतमनं आपल्या नांवाची चिठी पाठवली अन् ताबडतोब त्याला आंत बोलावणं आलं. इतकंच नव्हे तर तिथले संपादक स्वतः उठून त्याच्या स्वागतार्थं पुढं आले. पण त्यांना पहातांच गौतम एकदम चमकला.

कुठंतरी पाहिलेला आहे हा चेहरा. गौतम आठवण्याचा प्रयत्न करूं लागला.

“ ये-ये गौतम. तुझीच वाट पहात होतो. जरा राकट झालास खरा ! ” संपादकानं त्याचा हात धरून समोरच्या खुर्चीवर त्याला बसवात म्हटलं.

“ होय. ” गौतम एवढच म्हणाला. त्याला अजूनही ह्या संपादकाची नीटशी ओळख पटली नव्हती. खादीचं धोतर, खादीचा लांब कोट, अन् खादीचीच टोपी डोक्यावर जरा कलती ठेवलेली, अशा पोषाखांत संपादक महाशय सज्ज होते. अर्थात् गांधींच्या अनुयायांचा तो पोषाख नव्हता.

“ ओळखलंस ना मला ? ”

“ ओळखायला पाहिजे होतं—पण अजून—” गौतम म्हणाला.

“ हा—हा—हा. चार वर्षांत माणसांत केवढा तरी बदल होतो, नाही ? हें पहा माझ्या नांवाच कार्डे. ” मोठ्यान हंसून संपादकानं आपलं कार्डे दिल.

कार्डीवर लिहिलं होतं,

कृष्णदास कनिष्ठ

संपादक ‘ गरवी गुजरात ’

‘ कृष्णदास कनिष्ठ-’ नांव कांही कधी ऐकलं नव्हतं. पण चेहरा अगदी पाहिलेला असावासा वाटत होता.

“ अरे गातम—किसन पहिलवान आठवतो ना ? ” संपादकानं म्हटलं. अन् गौतमच्या डोक्यांत एकदम प्रकाश पडला. हं—हा संपादक म्हणजेच तो किसन.

“ नाही ओळखलस मला तरी हरकत नाही. पण मला आज तुझ्या मदतीची फार गरज आहे. ”

“ मी ओळखल आपल्याला. अन् मलाही आज आपल्या मदतीची गरज आहे. ” गौतम म्हणाला.

“ अस्स, मग आपलं चांगलच सुत जमेल. हं सांग, काय काम आहे ? माझी जुनी नवी दोन्हीही कामं अगदी चांगली चालली आहेत. तेव्हां तूं म्हणशील तें काम होण्यासारखं आहे. संपादक म्हणून मी आज प्रतिष्ठितपणे मिरवीत असलों तरी आमच्या बिळांतल्या करामती काही कुठं गेल्या नाहीत. ”

“ मला स्वतःसाठी काही नको, माझ्या दोघी बहिणींना मला अगोदर सुखी करायचं आहे. ”

“ माझ्याबरोबर रहा, माझ्याशी सहकार्य कर अन् तुला हवे तेवढे पैसे घे. ”

“ म्हणजे ? मी नाही समजलो ! ”

“ ते सारं माझ्यावर सोंपव. तो ऐकलास मोटारीचा हॉर्न ? माझं नी तुझं भविष्य तिच्यावर अवलंबून आहे. ”

“ पण पहिलवान, हें नांव का बदललं ? हा छापखाना कशासाठी ? अन् ह्या वर्तमानपत्राचा काय उद्देश ? ”

“ हे सारं संभावित गुंडगिरीचं साधन आहे. तुला वाटतं तितका मी अशिक्षित नाही. मीही कॉलेजची पायरी चढलेली आहे, हरताळ पाडला आहे, कैदेत नाण्यासारखी काम मी पण केलेली आहेत, अन् म्हणूनच तुझ्याबद्दल सद्भावुभूति घाटते मला. पण तुझ्यापेक्षां एका बाबतीत मी आघाडी मारलीय. मी स्वतः गुंडगिरी-खरीखुरी गुंडगिरी केलीय....याव-यावं ! ” अस म्हणत कृष्णदास उठून उभे राहिले. गौतमही त्यांच्याबरोबर उठून उभा राहिला अन् एक रुबाबदार गृहस्थ सपादकाच्या ऑफिसमध्ये आले. त्यांना चागल्या खुर्चीवर बसवून कृष्णदास म्हणाले, “ आतां आपण अगदी निश्चित रहा. मला हवा होता अगदी तस्सा माणूस मला मिळाला आहे.”

“ खर्चाची कांही एक काळजी करूं नका. पण प्रचार मात्र अगदी चोख झाला पाहिजे. ” त्या नवीन आलेल्या गृहस्थान अगदी गंभीर चेहरा करून म्हटलं.

“ सामान्य गोष्टीच्या प्रचारासाठी माझ्याकडे पुष्कळ माणस आहेत, तेव्हां त्याची तुम्ही काळजी करू नका. थोड्या नव्या बोचकारून जरा उपरोधिकपणें लिहिल की प्रतिपक्ष्याची नुसती गाळण उडेल. पण ह्या गंभीर स्वरूपाच्या ज्या गोष्टी आहेत त्याचा प्रचार करण्यासाठी आपण माझ्या ह्या नव्या मित्राची योजना करूं गौतम, हे साहेब एका सस्थानातले बडे अमलदार आहेत. अन् आपल्याला त्याच्या बाजूनं काही लेख लिहायचे आहेत. ” कृष्णदास म्हणाले.

“ पहिल्या लेखांत तुम्ही अस लिहायचं की हिन्दुस्थानांत प्रजासत्ताक पद्धति चालण शक्यच नाही.—’ अमलदार म्हणाले.

“ काय ? ” गौतमन विचारलं. त्याच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य दिसलं.

“ होय, ते काही मला सांगायला नको. ” कृष्णदासनं गौतमच्या आश्चर्यावर पांघरूण घालीत म्हटलं

“ दुसऱ्या लेखांत तुम्ही अस लिहायचं की राजा अन् प्रजेचं कोणकोणत्या बाबतींत सहकार्य होतं. ”

“ अवश्य, मी रोज एक लेख तयार करून आपल्याकडे पाठवीत जाईन. ” कृष्णदास म्हणाला.

“ मी एक महिनाभर इथ राहाणार आहे. तेवढ्या अवधीत आमच्या राज्यांतल्या साऱ्या सुखसोयींची माहिती तुम्ही प्रसिद्ध करायची. ”

“ होय—अगदी अवश्य. राजेसाहेबांचा खाजगी खर्च प्रजेचीही समृद्धि

कशी अबाधित ठेवतो ह्याविषयी माहिती पुरवणारं एक लहानसं पुस्तकच आपण छापूं म्हणजे झालं ! ”

“ काय हव तें करून प्रजेची ही चळवळ थांबवली पाहिजे. अन् रेसि डेन्टचा रागही शांत केला पाहिजे. ”

“ प्रचार तर इतका उत्तम करूं कीं सहा महिन्यांच्या आंत आपण माझ्या ह्या मित्राला प्रकाशन अमलदार सुद्धां कराल. ”

तुलगात असतांना ज्या उदासीन वृत्तीची त्यानं आपल्या मनाला संवर केली होती, ती वृत्ती त्यानं आतां धारण केली. प्रजासत्ताक पद्धतिविरुद्ध लिखाण करण्यास त्याच मन तयार होईल का ?

अन् दुसरीकडे अलकेचे डोळे जणू करुणपणानं त्याला विचारत होते,

‘ खरंच भाई, आपण उद्यांपासनं एकत्र रहाणार ना ? ’

अमलदार गेलें. गौतमनं पाहिलं कीं कृष्णदास संपादकांत किसन गुड अजून जिवंत आहे. परंतु त्यानं अगदीं नाईलाजानं एक महिनापर्यंत ह्या प्रचारकार्यांत मदत करण्याच आश्वासन दिलं. पण त्याबरोबर इतर वर्तमानपत्रांतून समाजवादावर लिखाण करण्याची परवानगीही मिळवली. एका ‘ महिन्यानंतर दुसरं कोणतंही काम तुला सहज मिळेल ’ असं कृष्णदासनं त्याला अभिवचन दिलं. कृष्णदासन गौतमला आपल्याबरोबरच जेवायला घातलं अन् छापखान्याच्या त्या विशाल सदानांत राहण्यासाठीं म्हणून बांधलेल्या एका छोट्या परंतु सुंदर विभागांत आपल्या बहिणींना बरोबर घेऊन राहण्याची गौतमला व्यवस्था करून दिली.

हा अलभ्य लाभच म्हणायचा ! सुंदर जागा, पुरेसा पगार, बहिणींचं समाधान, अन् पुन्हा वर्तमानपत्राचा अधिकार !

पण एक महिनाभर आपल्या हातून ध्येयार्शी बेमानी होणार !

पण ह्यांत कसली आली आहे बेइमानी ! हे सारे लेख गौतम आपलं खाजगी मत झणून थोडेंच लिहिणार होता ? गौतम नाहीं तर त्याच्या जागीं दुसरं कुणी तरी प्रचारक त्या राजाला अथवा कृष्णदासला मिळाला हा असताच ! गौतमच्या हातीं हे कार्य आल्यामुळं तें कांहीशा मर्यादितपणांत राहण्याचा तरी सभब अधिक होता. प्रजासत्ताकवादाच्या कक्ष विरोधकाकडे तें कार्य जावं, त्यापेक्षां गौतमच्य हातीं येणंच अधिक बर होतं. गौतम अर्थात् काळजापूर्वकच सारं लिखाण करणार

अन् एक महिन्यांत असा काय मोठा प्रचार होणार कीं ज्यामुळं त्याची

मतं—खरीं मतं डळमळीत होतील ! एक महिन्यानंतर एकदम विरोधी भूमिका घेऊन प्रजासत्ताक वादाच्या बाजून कितीतरी लिहितां येईल, की हे सार लिखाण कुठल्या कुठे विसरलं जाईल. असं लिहितांना मग कोण त्याला अडवू शकणार होत ? तसंच दुसऱ्या पत्रकांत त्याची उलट बाजू लिहिण्याची सोय होतीच.

आणीक प्रजासत्ताक तत्त्वाविरुद्ध होणारी तरफदारी अन् तत्त्वज्ञान पण समजून घेणं योग्य होईल, संस्थानिकांच्या कृतीचाही अभ्यास होईल अन् जास्त खोलांत शिरून असल्या संस्थानांचीं मुळं उपटून काढायला जास्तच चांगली साधनें सापडतील !

या साऱ्या गौतमच्या समर्थनामागं अलकनदेचीं आर्जवं अन् सुनदेचे भय-चकित डोळे त्याला सतत दिसत होते.

गौतमनं आपल्या बंदिणीना एक चिठीही धाडली. आपण घर भाड्यान ठेवून असून, दोघींनीही वास्तुपूजेसाठीं निघून यावं अस त्यांत लिहिलं होत.

ह्या साऱ्या गोष्टी खरोखरी घडल्या आहेत हे अजूनही त्याच्या मनाला खर वाटत नव्हतं. पण त्या खरोखरीच घडल्या आहेत असं वारंवार आपल्या मनाला बजावून गौतमनं बिछान्यांत अग टाकलं. पण त्याचा डोळा लागतो न लागतो तोंच कुणी अगम्य सत्व मोठमोठ्यानं हंसत असल्याच त्यानं ऐकलं. भयकर स्वप्नांची त्याला आतां दहशत बसली होती. जागा झाल्याबरोबर त्यानं वर्तमानपत्राचा एक अंक काढून चाळायला सुरुवात केली, कारण गेली चारपाच वर्षे वर्तमानपत्रं त्याच्या दृष्टीस पडलीं नव्हतीं. पहिल्याच अंकांत एक बातमी होती, एका महाराजानं कुत्र्यांचं लग्न लावलं. अन् कॉग्रेस सोडून प्रधानकीत शिरलेल्या एका गृहस्थाला लग्नकार्यांत पुरोहित केलं. अन् ह्या कार्याच्या खुषालींत प्रजाजनानां भोजन देण्याचं जाहीर करतांना, ह्या भोजनामुळं राजा अन् प्रजेतला स्नेह कसा वाढत होता ह्यावर त्या प्रधानानी एक व्याख्यानसुद्धा दिलं होत. देशी राज्याच हेंच वैशिष्ट्य !, अर्थात् महाराज स्वतः असल्या भाषणांची कामगिरी प्रधानावर सोपवून नवीनच आलेली एक नम्र नटीची फिल्म पहाण्यांत गुंतले होते. •

हं ! हे राजे ! अन् हे प्रधान ! अधिक कांहीं वाचण्याची इच्छाच राहिली नाही त्यानं तें वर्तमानपत्र भिरकावून दिलं अन् दिवा मालवून टाकला.

आदल्या रात्रीच गौतम तुहंगाच्या ओसरीवर एक काबळ आंथरून निजला होता ! तर आज पलंगावर आथरलेल्या गाद्यांवर तो लोळत पडला होता. पलंग

आरामशीर तर वाटत होताच ! आहा ! किती सुखद स्पर्श ! अन् त्याला एका एकीं निशा अन् मित्राच स्मरण झाल.

गौतम एकदम उठून बसला. असली सुखं भोगण्यासाठी कां आपला जन्म आहे ? तुरुंगातले कष्ट काय असल्या सुखांत लोळण्यासाठी थोडेच सोसले ? इतक्या दिवसांच्या कष्टांवर पाणी ओतणाऱ्या त्या पलंगापासून गौतम दूर झाला. अन् दिव लावून खुर्चीवर बसून त्यान लेख तयार करण्यांत आपलं मन गुंतवले.

बैठ्या मेजावर पुढा ठेऊन लिहिण्याची संवय असलेल्या गौतमला टेबल खुर्चीची योजना मोठी आरामशीर वाटली. त्याच्या लेखनाची गति वाढली. त्यांत जरा ऐट आली, अन् परिणामकारक समर्थनही आलं.

पण त्यानं हे काय खरडलं ?

‘ हिन्दी लोकांचं मन लोकशाहीसाठी मुळीच अनुकूल नाही ! ’

गौतम स्वप्नांत तर नव्हता ? जागेपणीं त्यानं असं लिहिलं असतं का ?

गौतमन पुन्हा तो लेख वाचला. किती सुरेख झाला होता तो लेख ! किंत अर्थपूर्ण समर्थन अन् इतिहासाचा केवढा तरी अभ्यास !

अन् ह्या साऱ्याचं समर्थन करायचं झालं तर ?

होऊं शकेल, हाच लेख पुढं वाढवायचा, लोकशाहीच्या विरुद्ध ह्यापेक्षां अधिव कांही सांगण्याच राहिलेलं नाही. उद्यां ह्याच्या विरुद्ध मताचा दुसरा एक लेख तयार करूं म्हणजे झालं !

एकाग्रतेनं लिहीत असलेल्या गौतमला बाहेर एकाएकी विकट हास्य ऐकूं आलं संबंध जन्मभर गौतमला कोण एकसारखं अस हसत होत ?

हा लेख आपण फाडून टाकला पाहिजे. हे मारं आपणाला शोभत नाही.

गौतमन फाडण्यासाठी म्हणुन तो कागद उचलला. पण एवढ्यांत त्याच्या कानावर आलं, “ ए मूर्खो, तू नाही तर दुसरा कुणी तरी लिहिणारच ! ”

कुणाचे हे शब्द ? कदाचित् त्याच्यांतलं व्यवहारी मन हें सांगत असेल ! ह दुसरा कुणी खुशाल लिहूं दे ! पण गौतम कधी आपली लेखणी कलकित करणार नाही

‘ कसला कलंक ? नी कसलं काय ? एवढी मेहनत केली आहे तर राहीना क तो लेख ! दुसऱ्या कुणाला दिला तर पोटा तरी भरेल त्याचं ! ’ त्याला हा उपदेश स्पष्टपणें ऐकूं आला. वास्तविक पहातां त्या खोलीत दुसरं कुणीही नव्हतं.

“ चरितार्थाचं एवढं भय ? ” गौतमनं आपल्या मनालाच विचारलं.

“ साऱ्यांनाच आपल्या बहिणींचं पोषण करायचं असतं—तुझ्याचसारखं ! ”
कृणी तरी अदृश्य व्यक्तीनं उत्तर दिलं, अन् सुनंदा नी अलक त्याच्यापुढं उभ्या
असल्याचा त्याला भास झाला.

फाडण्यासाठीं म्हणुन उचललेला लेख गौतमनं काळजीपूर्वक बाजूला ठेवला.

परंतु गौतमचा जीव अगदीं गुदमरल्यासारखा झाला. देशभक्त, लोकसेवक,
दलितांचा सैनिक गौतम बदलत तर नव्हता ना ?

ह्या नव्या घरांत त्याला अगदीं अस्वस्थ वाटूं लागलं. त्याच्या प्रेमळ
पित्याच्या मृत्यूची हकीकत त्याला समजली होती, बहिणीच्या दुःखाची कहाणी
पण त्यानं आजच ऐकली होती, त्याच्या मित्राचा अधःपात त्यानं आजच पाहिला
होता. त्याचा स्वतःचाही अधःपात तर होत नव्हता ना ?

गौतम अंगावरच्या कपड्यांनिशी बाहेर पडला. एकाचा ठोका त्यानं ऐकला.
रात्रीचीही ह्या घरांतली रहदारी कोणाला अपरिचित नव्हती. पहारेवाल्यान गौतमला
' नवे साहेब ' म्हणुन ओळखल्यामुळं कोणत्याही तऱ्हेची विचारपूस न करतां जाऊं
दिलं. कृष्णदास कनिष्ठांच्या बंगल्यांत रात्रीचेही कांही कांही व्यवहार चालू असत
अन् वेळोवेळीं कृष्णदास रात्रीं किसन पहेलवानही बनत असत !

गौतम एखाद्या यंत्रासारखा चालत होता. तो घरांत थांबला असता तर
त्याच मन फारच अस्वस्थ झाल असतं. वाहेच्या गार हवेन अन् आकाशांत राहून
माणसांना मिस्त्रिलपणें हंसणाऱ्या तान्यांनीं त्याच्या मनाला थोडी स्थिरता आणली.

कांहीं अपरिहार्य कारणांमुळं त्यानं आपल्या कार्याला अपवाद असणारा हा
मार्ग पत्करला होता. तो मार्ग तो लवकरच सोडणारही होता. साध्य अन्
साधन, Means and Ends एकरंगी असतातच असं नाही. जगण्यासाठीं—
स्वतःच्या पायावर उभ राहण्यासाठीं—सामर्थ्य मिळविण्यासाठीं—त्यानं आपल्या
लेखणीला थोडी कलाटणी दिली तर त्यांत वाईट तें काय झालं ? गुप्त हेर, प्रचारक,
क्रान्तिकारक ह्यांना केवढे तरी वेषपालट करावे लागतात. गौतमसारख्या क्रान्ति-
कारकान क्रान्ति यशस्वी करण्याची झाल्यास विरोधी पक्षांत मिसळून त्यांच्याशीं
स्नेह असल्याचही सोंग केलं पाहिजे.

अन् अजूनही रात्र बरीच उरली होती. त्याच्या बुद्धीला हा मार्ग पटत
नसल्यास तो लेख फाडून टाकून कृष्णदासला शेवटचा रामराम ठोकून तो अजूनही
मोकळा होऊं शकत होता. अजून लेख प्रसिद्ध थोडाच झाला होता ?

दुरून अन् जवळून कुत्र्यांच्या भुंकण्याचे आवाज ऐकूं येऊ लागले. गौतमनं पाहिलं की तो एका मोकळ्या जागी येऊन पोंचला होता. एक ठेंगणासा बांक म्युनिसिपालिटीनं इथे फिरायला येणाऱ्या लोकांसाठी ठेवला होता. प्रणयी युगुलं अवश्य ह्या बांकावर बसत असली पाहिजेत. गौतमसारख्या व्यक्तीला मात्र काचितच त्या बाकानं आश्रय दिला असेल ! गौतम तिथं बसला अन् आपल्या-शीच थोडं हंसून त्या बाकावर आडवा झाला. समाजान, सरकारनं, न्यायासनानं, गुन्हेगार ठरवलेला गौतम तिळमात्रही गुन्हेगार नव्हता. त्याच्यासारख्या निर्दोष माणसांना समाजाची भीषणता गिळून टाकते. समाजांतल्या भीषणतेचा थोडा भाग त्यान पाहिला. समाजसहकारितेंत आलेल्या भीषणतेचा अनुभव गौतमला अधिक कुशल लढवय्या नाही कां बनवूं शकणार ?

कॉप्रेस सोडून गेलेले त्या राज्याचे दिवाण संस्थानांच्या अनुभवान जास्त चांगले कॉप्रेससेवक नाहीत कां होणार ?

एक तरी तसा झाला आहे कां ? अधिकार उपभोगल्यानन्तर कुणीतरी आश्रमवासी झाले आहेत का ?

“ होय झालेच आहेत. रानडे, लठ्ठे—”

कुत्री शान्ततेचा भंग करीत होती. निष्कारण कां ती भुंकत होती ? त्यांची संख्या कमी केली तर—

गौतमच मन झोपेनं पेंगत होतं. पण तेंच नवीन सृष्टीवर झोके घेत होतं.

कुत्र्याची संख्या कमी होण्याऐवजी वाढतच चालली होती ! बाबागाडी घेऊन फिरणाऱ्या आयांच्या अन् युरोपियन जोडप्यांच्या समोर लहान कुत्र्यांचीं पिलं बागडत पळत होती.

वणझारी, जाफरा, गुरजी—हे सारे त्यांत होते !

कुत्र्यांचं एकाद मोठंसं प्रदर्शन कां भरणार होतं ? रेस होणार होती ? की सर्कस होणार होती ?

कुणाच्या गळ्यांत सोन्याचा पट्टा होता, कुणाच्या गळ्यांत चांदीचा पट्टा होता, कुणाच्या गळ्यांत चामड्याचा अन् कुणाच्या गळ्यांत सांखळी किंवा दोरीच होता. कुणाकुणाच्या तर डोक्यावर तुरेही दिसत होते.

तरीसुद्धां जास्त संख्या बेवारशी रखडणाऱ्यांचीच होती ! पायांत शेंपूट घालून मोठमोठ्यानं हेल काढून भुंकत पळणं इतकंच काम त्यांच्याकडे आलेलं होतं.

कित्येक मस्त मोठ्या कुत्र्यांच्या अगावर रेशमी किंवा झीकनं भरलेले मालही बांधलेले दिसत होते. त्यांचे डोळे तीक्ष्ण अन् तेजस्वी दिसत होते. हरेसुद्धां पाहून आदर वाटण्यासारखे गंभीर दिसत होते. मालकाच्या हाताचा रश होतांच अर्थातच ते मालकाच्या पायांशी लोळण घेत !

गोन्या साहेबाच्या हातांत साखळी असलेले सुंदर श्वान आपल्या वृत्ताची सर्वांना जाणीव करून देत होते. 'शहाणे असाल तर आमचा र्ग स्वीकारा' असा उपदेश त्यांच्या तोंडावर सतत खेळत असलेला दिसत होता. अन् ते किती ? शेकडो ? हजारो ? लाखो ? करोडो ?

छेः ! कोट्यवधी सख्येन ते वाढतच चालले होते !

पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण ! जिथे दृष्टि पडेल तिथं असंख्य श्वानांची प्रजा !

'ज्यां ज्यां नजर मारी ठरे यादी थरे त्यां अपनी' (जिथे जिथें माझी दृष्टी डते तिथें आपलीच मूर्ति दिसते.) ही ओळ या श्वानजगाकडे पाहून तर कवीला वली नसेल ना ?

छडा, चाबूक, थप्पड किंवा शिव्या खाऊनही या महामंडळाच्या प्रेमवीरांची ख्या कमी होत नव्हती. मतसंख्या कमी होण्याची भीति या प्रेमी जगांत असणच क्य नाही.

कधी कधी टोळ्या करून आपआपसांत भांडणं, ओरबाडणं अन् चावणंही ई ! इतकी जाग्रुति तर हवीच ना ? नाही तर जिवंतपणीं जगण्याचा उपयोग य ? तरी सुद्धां दोन चार दगड फेकतांच तीं चार पायांनीं—किंवा लागलंच सलं तर तीन पायांनीं सुरक्षित जागी पळूनही जात.

परंतु तीं शिकारी श्वानं ! अत्यंत भयंकर जीभ बाहेर काढून तीक्ष्ण दांत खवत धावून कां येत होतीं !

“कसे पजे ते उचलताहेत ?...मारून टाकतील ! हा...हा...हा...हा...”

वातावरणांतून पुन्हा विकट हास्य ऐकूं आल. श्वानजगाच्या आकाशात ६ भयानक राक्षसी सावली उडू लागली.

“अरे, अरे, याला कुणी नाहीसं करा !” गौतम ओरडला.

“नाहीसं ! आर्यावर्ताला—हिंदुस्थानला रसातळाला नेईपर्यंत मी असा डतच राहणार !”

“ रहा असाच उडत. पण—”

“ पण काय ? ते फाडून खाणारे शिकारी कुत्रे पाहिलेस कां ? ”

“ होय. तूं काय भीति दाखवतो आहेस मला ? ”

“ जा मिसळून त्या उनाड टोळ्यांत. नाही तर...छु : ”

शिकारी कुत्रीं धावून आलीं अन् गौतमनं डोळे बंद करून घेतले. पण एक क्षणांतच गौतमच्या पायांत दांत भोसकले गेले, नी अत्यंत तीव्र वेदनेमुळं गौतमनं डोळे उघडले. काय दिसलं गौतमला ? सूर्य आकाशांत उंच चढत होता गौतमच्या पायाशीं बाकावर एक कुत्रं बसल्या बसल्या हाडूक चघळीत होतं.

गौतम उठून बसला. कुत्र्यानं उठून पळावं की नाही याचा एक क्षणभरच विचार केलासा दिसलं. गुजराती गौतमला भिऊन पळण्याची त्या पशूला कांही जरूरी वाटली नाही.

हाड चघळण्याच कार्य त्यानं चालूच ठेवल.

गौतमनं त्याच्या पाठीवरून सहज हात फिरवला. तो स्पर्श जणू त्याला नकोसा वाटल्यामुळं त्याच्या अंगावर कांटा उभा राहिला अन् त्यानं आपली पांझाडून त्या स्पर्शाच्या आठवणी झाडून टाकल्या.

गौतमला आपलं स्वप्न आठवलं. कुत्र्याच्या गळ्यांत हात टाकून त्यानं म्हटलं

“ तूं अन् मी सारखेच नाही कां ? ”

गौतमच्या सैल मिठीतून कुत्र्यानं खाली उडी टाकून तो गौतमवर गुरगुरला हिंदवासीयांबरोबर झालेली आपली तुलना त्या श्वानालाही आवडली नाही एका मोठ्या काळ्या ढगानं सूर्यावर पांघरून घातलं.

गौतम त्या छायेकडे पहात राहिला. हिंदुस्थानची एक पौराणिक कथा गौतमला आठवली. सूर्याला घ्रासणारे राहू अन् केतू ! एक धडाशिवायचं तोड, दुसऱं तोंडाशिवायचं धड ! हिंदूच्या सूर्याला घ्रासणारा कोण ? कुणी परदेशी नाही ! कुणी गोरवा नाही ! हिंदवासी स्वतः राहू आहेत. अन् केतू आहेत. तो धडाशिवायचं पांगळं तोंड घेऊन फिरतो ! अथवा तोण्डाशिवायचं धड फिरवतो !

अन् त्यांतला तो एक स्वतःच आहे !

